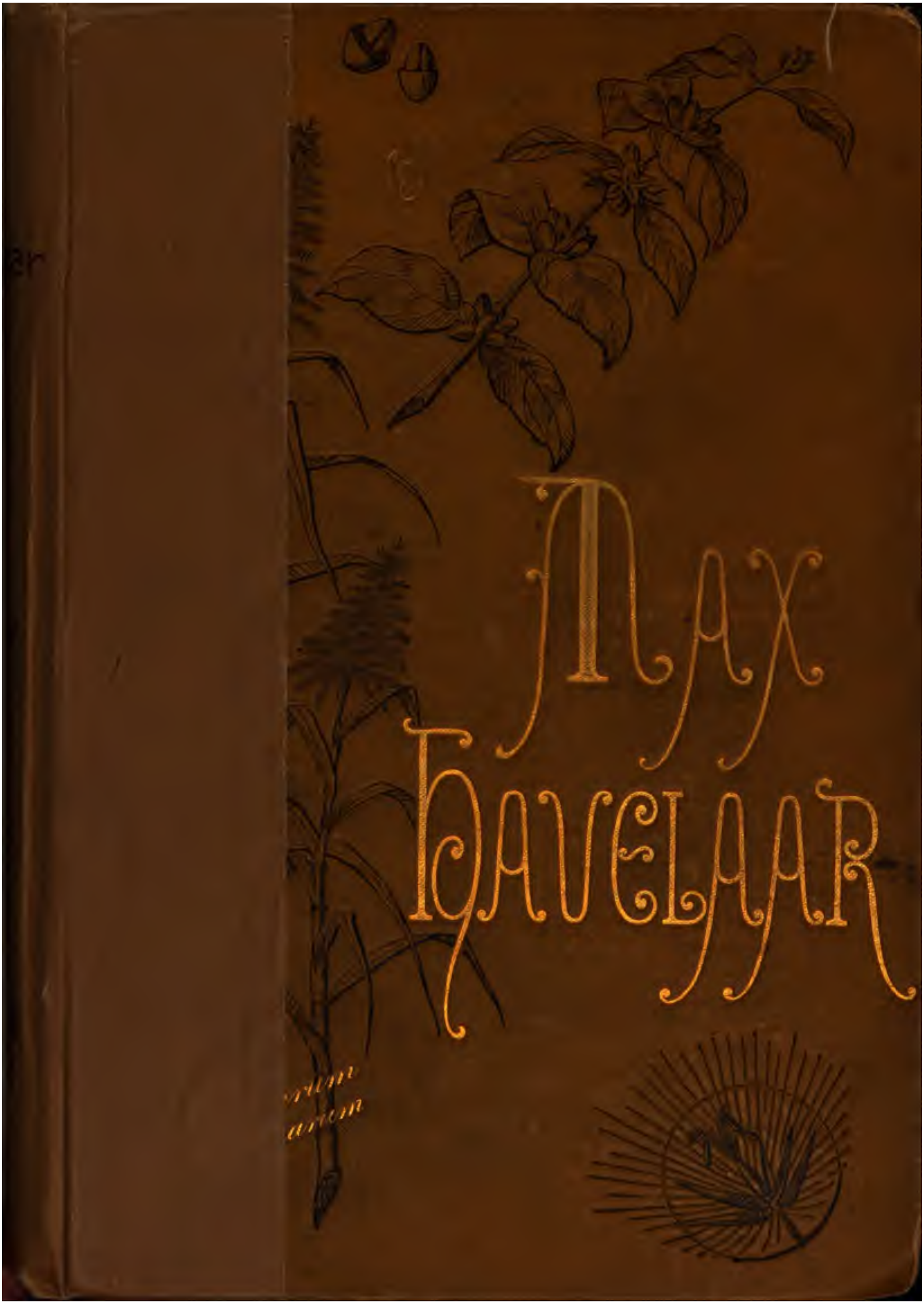

MAX
HAVELAAR

Van MULTATULI wordt door de MAATSCHAPPIJ »ELSEVIER" uitgegeven:

De **Eerste Bundel Ideën,** in post 8⁰ formaat (6de druk), voorzien met uitvoerige noten van de hand des auteurs .... ƒ 2,50

De **Tweede Bundel Ideën,** in post 8⁰ formaat (6de druk), voorzien met uitvoerige noten van de hand des auteurs .... ƒ 2,50

De **Derde Bundel Ideën.** 3de druk, door den auteur herzien en met aanteekeningen vermeerderd in 1876.................. ƒ 2,50

De **Vierde Bundel Ideën.** 3de druk, door den auteur herzien en met aanteekeningen vermeerderd in 1877.................. ƒ 2,50

De **Vijfde Bundel Ideën.** 2de druk door den auteur herzien en met aanteekeningen vermeerderd in 1877.................. ƒ 2,50

De **Zesde Bundel Ideën.** 2de druk door den auteur herzien en met aanteekeningen vermeerderd in 1878.................. ƒ 2,50

De **Zevende Bundel Ideën.** 2de druk door den auteur herzien en met aanteekeningen vermeerderd in 1879.................. ƒ 2,50

☞ Bovenstaande 7 Bundels ook verkrijgbaar gebonden in keurig nette stempelbanden met goud en zwartdruk. Per bundel... ƒ 3,—

NB. Van Bundel I—VII zijn nog enkele Ex. in de oorspronkelijke uitgave, in groot 8⁰ formaat, voorhanden, die per bundel worden geleverd voor ƒ 4,—.

Max Havelaar of de Koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij. 5de druk. Tweede door den auteur herziene uitgave, met aanteekeningen en aanvullingen.......................... ƒ 1,90

In net verguldeu band................................ „ 2,40

Minnebrieven. 7de herziene druk 1881, post 8⁰ formaat... „ 1,25

Verspreide Stukken. 6de herziene druk 1879........... „ 1,25

Inhoud: 1. Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste. — 2. Brief aan Ds. Francken, naar aanleiding der uitgave van „Max Havelaar." — 3. Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb. — 4. Japansche Gesprekken. — 5. Geloofsbelijdenis. — 6. Het Gebed van den Onwetende. — 7. De School des levens. — 8. De zegen Gods door Waterloo. — 9. De Maatschappij tot nut van den Javaan. — 10. Brief aan den Koning over de Openingsrede van 1872.

De „Minnebrieven" en „Verspreide Stukken" in één band gebonden, uniform met de bundels „Ideën," verkrijgbaar voor ƒ 2,90

Over vrijen arbeid in Nederlandsch Indië en de koloniale agitatie. 4de herziene druk. Postformaat................. ƒ 1,25

De Bruid daarboven. Tooneelspel in vijf bedrijven. 4de druk. Met een „Naschrift" van de hand des auteurs, in 1872 door hem geschreven. Postformaat.................................. ƒ 0,75

Een en ander over Pruisen en Nederland. Post 8⁰ form. „ 1,25

Indrukken van den dag. 2 stukjes, groot 8⁰........... „ 0,60

Vorstenschool. Drama in 5 bedrijven. (Overgedrukt uit Ideën, bundel IV) 5de druk.................................. ƒ 1,25

Idem in kl. 8⁰ formaat 6de druk 1879... „ 1,2

Idem Idem gebonden „ 1,

Een Zaaier. Studiën over Multatuli's werken, door Mr. C. VOSMAER.. „ 0,

MAX HAVELAAR

MAX HAVELAAR

OF DE

KOFFIVEILINGEN

DER

NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY

DOOR

MULTATULI

VYFDE DRUK

(TWEEDE DOOR DEN AUTEUR HERZIENE UITGAAF)

ROTTERDAM
UITGEVERS-MAATSCHAPPY «ELSEVIER»
1881

Gedrukt bij Woest & Co., te Haarlem.

AAN DE

DIEP VEREERDE NAGEDACHTENIS

VAN

EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WYNBERGEN

DER

TROUWE GADE

DER

HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER

DER

EDELE VROUW

«J'ai souvent entendu plaindre les femmes de poëte, et sans doute, pour tenir dignement dans la vie ce difficile emploi, aucune qualité n'est de trop. Le plus rare ensemble de mérites n'est que le strict nécessaire, et ne suffit même pas toujours au commun bonheur. Voir sans cesse la muse en tiers dans vos plus familiers entretiens, — recueiller dans ses bras et soigner ce poëte qui est votre mari, quand il vous revient meurtri par les déceptions de sa tâche; — ou bien le voir s'envoler à la poursuite de sa chimère . . . voilà l'ordinaire de l'existence pour une femme de poëte. Oui, mais aussi il y a le chapître des compensations, l'heure des lauriers qu'il a gagnés à la sueur de son génie, et qu'il dépose pieusement aux pieds de la femme légitimement aimée, aux genoux de l'Antigone qui sert de guide en ce monde à cet «aveugle errant;» —

Car, ne vous-y-trompez pas: presque tous les pitit-fils d'Homère sont plus ou moins aveugles à leur façon; — ils voient ce que nous ne voyons pas; leurs regards pénètrent plus haut et plus au fond que les nôtres; mais ils ne savent pas voir droit devant eux leur petit bonhomme de chemin, et ils seraient capables de trébucher et de se casser le nez sur le moindre caillou, s'il leur fallait cheminer sans soutien, dans ces vallées de prose où demeure la vie.»

(HENRY DE PÈNE)

weten. Ik pas er dus wel op, dat ik geen romans schryf, of andere valsche opgaven doe. Ik heb dan ook altyd opgemerkt dat menschen die zich met zoo-iets inlaten, gewoonlyk slecht wegkomen. Ik ben drie en veertig jaren oud, bezoek sedert twintig jaren de beurs, en kan dus voor den dag treden, als men iemand roept die ondervinding heeft. Ik heb al wat huizen zien vallen! En gewoonlyk, wanneer ik de oorzaken naging, kwam het me voor, dat die moesten gezocht worden in de verkeerde richting die aan de meesten gegeven was in hun jeugd.

Ik zeg: *waarheid* en *gezond verstand*, en hier blyf ik by. Voor de *Schrift* maak ik natuurlyk een uitzondering. De fout begint al van Van Alphen af, en wel terstond by den eersten regel over die «*lieve wichtjes*.» Wat drommel kon dien ouden heer bewegen, zich uittegeven voor een aanbidder van myn zusje Truitje die zeere oogen had, of van myn broêr Gerrit die altyd met zyn neus speelde? En toch, hy zegt: «dat hy die versjes zong, door *liefde* gedrongen.» Ik dacht dikwyls als kind: «man, ik wilde u graag eens ontmoeten, en als ge my de marmerknikkers weigerde, die ik u vragen zou, of myn naam voluit in banket — ik heet *Batavus* — dan houd ik u voor een leugenaar. Maar ik heb Van Alphen nooit gezien. Hy was al dood, geloof ik, toen hy ons vertelde dat myn vader myn beste vrind was — ik hield meer van Pauweltje Winser, die naast ons woonde in de Batavierstraat — en dat myn kleine hond zoo dankbaar was. We hielden geen honden, omdat ze zoo onzindelyk zyn.

Alles leugens! Zoo gaat dan de opvoeding voort. Het nieuwe zusjen is van de groenvrouw gekomen in een groote kool. Alle Hollanders zyn dapper en edelmoedig. De Romeinen waren bly dat de Batavieren hen lieten leven. De Bey van Tunis kreeg een kolyk als hy het wapperen hoorde van de nederlandsche vlag. De hertog van Alva was een ondier. De eb, in 1672 geloof ik, duurde wat langer dan gewoonlyk, expres om Nederland te beschermen. Leugens! Nederland

is *Nederland* gebleven. omdat onze oude luî goed op hun zaken pasten, en omdat ze het ware geloof hadden. Dàt is de zaak!

En dan komen later weer andere leugens. Een meisjen is een engel. Wie dit het eerst ontdekte, heeft nooit zusters gehad. Liefde is een zaligheid. Men vlucht met het een of ander voorwerp naar het einde der aarde. De aarde heeft geen einden, en die liefde is ook gekheid. Niemand kan zeggen dat ik niet goed leef met myn vrouw — zy is een dochter van Last & C^{0}, makelaars in koffi — niemand kan iets op ons huwelyk aanmerken. Ik ben lid van *Artis*, zy heeft een sjaallong van twee-en-negentig gulden, en van zulk een malle liefde die volstrekt aan het einde der aarde wil wonen, is toch tusschen ons nooit spraak geweest. Toen we getrouwd zyn, hebben wy een toertje naar den Haag gemaakt — ze heeft daar flanel gekocht, waarvan ik nog borstrokken draag — en verder heeft ons de liefde nooit de wereld ingejaagd. Dus: alles gekheid en leugens!

En zou *myn* huwelyk nu minder gelukkig wezen, dan van de menschen die zich uit liefde de tering op den hals haalden, of de haren uit het hoofd? Of denkt ge dat myn huishouden iets minder wel geregeld is, dan het wezen zou als ik voor zeventien jaar myn meisjen in *verzen* gezegd had dat ik haar trouwen wilde? Gekheid! Ik had dit toch even goed kunnen doen als ieder ander, want verzenmaken is een ambacht, zeker minder moeielyk dan ivoordraaien. Hoe zouden anders de ulevellen met deviezen zoo goedkoop wezen? — Frits zegt: «*Uhlefeldjes*» ik weet niet, waarom? — En vraag eens naar den prys van een stel billardballen!

Ik heb niets tegen verzen op-zichzelf. Wil men de woorden in gelid 't zetten, goed! Maar zeg niets wat niet waar is. «*De lucht is guur, en 't is vier uur.*» Dit laat ik gelden, als het werkelijk *guur* en *vier uur* is. Maar als 't kwartier voor drieën is, kan ik, die myn woorden niet in 't gelid zet, zeggen: «*de*

lucht is guur, en 't is kwartier voor drieën.» De verzenmaker is door de *guurheid* van den eersten regel aan een vol uur gebonden. Het moet voor hem juist *een*, *twee* uur, enz. wezen, of de lucht mag niet guur zyn. *Zeven* en *negen* is verboden door de maat. Daar gaat hy dan aan 't knoeien! Of het weêr moet veranderd, of de tyd. Eén van beiden is dan gelogen.

En niet alleen die verzen lokken de jeugd tot onwaarheid. Ga eens in den schouwburg, en luister dáár wat er voor leugens aan den man worden gebracht. De held van 't stuk wordt uit het water gehaald door iemand die op 't punt staat bankroet te maken. Dan geeft hy hem zyn halve vermogen. Dat kan niet waar zyn. Toen onlangs op de Prinsengracht myn hoed te-water woei — Frits zegt: *waaide* — heb ik den man die hem my terugbracht, een dubbeltje gegeven, en hy was tevreden. Ik weet wel dat ik iets meer had moeten geven als hy myzelf er uit gehaald had, maar zeker myn halve vermogen niet. 't Is immers duidelyk dat men op die wys maar tweemaal in 't water hoeft te vallen om doodarm te wezen. Wat het ergste is by zulke vertooningen op het tooneel, het publiek gewent zich zóó aan al die onwaarheden, dat het ze mooi vindt en toejuicht. Ik had wel eens lust zoo'n heel parterre in 't water te gooien, om te zien wie dat toejuichen gemeend had. Ik, die van waarheid houd, waarschuw ieder dat ik voor 't opvisschen van myn persoon geen zoo hoog bergloon betalen wil. Wie met minder niet tevreden is, mag me laten liggen. Alleen Zondags zou ik iets meer geven, omdat ik dan myn kantilje ketting draag, en een anderen rok.

Ja, dat tooneel bederft velen, meer nog dan de romans. Het is zoo aanschouwelyk! Met wat klatergoud en wat kant van uitgeslagen papier, ziet er dat alles zoo aanlokkelyk uit. Voor kinderen, meen ik, en voor menschen die niet in zaken zyn. Zelfs als die tooneelmenschen armoede willen voorstellen, is hun voorstelling altyd leugenachtig. Een meisje wier vader bankroet maakte, werkt om de familie te onderhouden. Heel

goed. Daar zit ze dan te naaien, te breien of te borduren. Maar tel nu eens de steken die ze doet gedurende het heele bedryf. Ze praat, ze zucht, ze loopt naar 't venster, maar werken doet ze niet. De familie die van dezen arbeid leven kan, heeft weinig noodig. Zoo'n meisjen is natuurlyk de heldin. Ze heeft eenige verleiders de trappen afgeworpen, ze roept gedurig: «o myne moeder, o, myne moeder!» en stelt dus de deugd voor. Wat is dat voor een deugd, die een vol jaar noodig heeft voor een paar wollen kousen? Geeft dit alles niet valsche denkbeelden van deugd, en «*werken voor den kost?*» Alles gekheid en leugens!

Dan komt haar eerste minnaar — die vroeger klerk was aan 't kopieboek, maar nu schatryk — op-eens terug, en trouwt haar. Ook weer leugens. Wie geld heeft, trouwt geen meisjen uit een gefailleerd huis. En als ge meent, dat dit op het tooneel er dóór kan als uitzondering, blyft toch myn aanmerking bestaan, dat men den zin voor waarheid bederft by het volk, dat de uitzondering als regel aanneemt, en dat men de publieke zedelykheid ondermynt, door het te gewennen iets toetejuichen op het *tooneel*, wat door elk fatsoenlyk makelaar of koopman voor een bespottelyke krankzinnigheid wordt gehouden in de *wereld.* Toen *ik* trouwde, waren wy op 't kantoor van myn schoonvader — Last & C° — met ons dertienen, en er ging wat om!

En nog meer leugens op het tooneel. Als de held met zyn styven komediestap weggaat om 't verdrukte vaderland te redden, waarom gaat dan de dubbele achterdeur altyd vanzelf open? En verder, hoe kan de persoon die in verzen spreekt, voorzien wat de ander te antwoorden heeft, om hem 't rym gemakkelyk te maken? Als de veldheer tot de prinses zegt: «*mevrouw, het is te laat, de poorten zyn gesloten*» hoe kan hy dan vooruit weten, dat zy zeggen wil: «*welaan dan, onversaagd, men doe het zwaard ontblooten?*» Want als zy nu eens, hoorende dat de poort toe was, antwoordde dat ze dan wat wachten zou tot er geopend werd, of dat zy een andermaal eens terug zou

komen, waar bleef dan maat en rym? Is het dus niet een pure leugen, als de veldheer de prinses vragend aanziet, om te weten wat ze doen wil na 't poortsluiten? Nog-eens: als 't mensch nu eens lust had gehad te gaan slapen, in plaats van iets te ontblooten? Alles leugens!

En dan die beloonde deugd! O, o, o! Ik ben sedert zeventien jaren makelaar in koffi — Lauriergracht, N° 37 — en heb dus al zoo-iets bygewoond, maar het stuit my altyd vreeselyk, als ik de goede lieve waarheid zóó zie verdraaien. Beloonde deugd? Is 't niet om van de deugd een handelsartikel te maken? Het *is* zoo niet in de wereld, en 't is *goed* dat het niet zoo is. Want waar bleef de verdienste, als de deugd beloond werd? Waartoe dus die infame leugens altyd voorgewend?

Daar is by-voorbeeld Lukas, onze pakhuisknecht, die reeds by den vader van Last & C° heeft gewerkt — de firma was toen Last & Meyer, maar de Meyers zyn er lang uit — dàt was dan toch wel een deugdzaam man. Geen boon kwam er ooit te-kort, hy ging stipt naar de kerk, en drinken deed hy niet. Als myn schoonvader te Driebergen was, bewaarde hy het huis, en de kas, en alles. Eens heeft hy aan de Bank zeventien gulden te veel ontvangen, en, hy bracht ze terug. Hy is nu oud en jichtig, en kan niet meer dienen. Nu heeft hy niets, want er gaat veel by ons om, en we hebben jong volk noodig. Welnu, ik houd dien Lukas voor zeer deugdzaam, maar wordt hy nu beloond? Komt er een prins die hem diamanten geeft, of een fee die hem boterhammen smeert? Waarachtig niet! Hy is arm, en blyft arm, en dit moet ook zoo wezen. *Ik* kan hem niet helpen — want we hebben jong volk noodig, omdat er zooveel by ons omgaat — maar al *kon* ik, waar bleef zyn verdienste, als hy nu op zyn ouden dag een gemakkelyk leven leiden kon? Dan zouden alle pakhuisknechts wel deugdzaam worden, en iedereen, hetgeen Gods bedoeling niet wezen kan, omdat er dan geen byzondere belooning voor de braven overbleef hier-namaals. Maar op een tooneel verdraaien ze dat...alles leugens!

Ik ben ook deugdzaam, maar vraag ik hiervoor belooning? Als myn zaken goed gaan — en dit doen ze — als myn vrouw en kinderen gezond zyn, zoodat ik geen gemaal heb met dokter en apteker...als ik jaar-in jaar-uit een sommetje kan ter-zy leggen voor den ouden dag...als Frits knap opgroeit, om later in myn plaats te komen als ik naar Driebergen ga... zie, dan ben ik heel tevreden. Maar dit alles is een natuurlyk gevolg van de omstandigheden, en omdat ik op de zaken pas. Voor myn deugd eisch ik niets.

En dat ik toch deugdzaam bèn, blykt uit myn liefde voor de waarheid. Deze is, na myn gehechtheid aan het geloof, myn hoofdneiging. En ik wenschte dat ge hiervan overtuigd waart, lezer, omdat het de verontschuldiging is voor 't schryven van dit boek.

Een tweede neiging, die my even sterk als waarheidsliefde beheerscht, is de hartstocht voor myn vak. Ik ben namelyk makelaar in koffi, Lauriergracht N° 37. Welnu, lezer, aan myn onkreukbare liefde voor de waarheid, en aan myn yver voor de zaken, hebt gy te danken dat deze bladen geschreven zyn. Ik zal u vertellen hoe dit is toegegaan. Daar ik nu voor 't oogenblik afscheid van u neem — ik moet naar de beurs — noodig ik u straks op een tweede hoofdstuk. Tot weerziens dus!

Eilieve, steek het by u...'t is een kleine moeite...het kan te-pas komen...ei zie, daar is het: een adreskaartje! Die C° ben ik, sedert de *Meyers* er uit zyn...de oude Last is myn schoonvader.

LAST & C°

MAKELAARS IN KOFFI

Lauriergracht, N° 37

TWEEDE HOOFDSTUK

Het was slap op de beurs, maar de voorjaarsveiling zal 't wel goed maken. Denk niet dat er niets by ons omgaat. By Busselinck & Waterman is 't nog slapper. Een vreemde wereld! Men woont zoo iets by, als men zoo'n twintig jaren de beurs bezoekt. Verbeeld u dat ze daar getracht hebben — Busselinck & Waterman, meen ik — my Ludwig Stern aftenemen. Daar ik niet weet of gy aan de beurs bekend zyt, wil ik u even zeggen dat Stern een eerst huis is in koffi te Hamburg, dat altyd door Last & C° is bediend geworden. Heel toevallig kwam ik daar achter...ik meen achter de knoeiery van Busselinck & Waterman. Zy zouden een kwart procent van de courtage laten vallen — onderkruipers zyn het, anders niet! — en zie nu eens wat ik gedaan heb om dien slag afteweren. Een ander in myn plaats had missschien aan Ludwig Stern geschreven dat hy ook wat zou laten vallen, dat hy hoopte op konsideratie om de langdurige diensten van Last & C°...ik heb uitgerekend dat de firma, sedert ruim vyftig jaren, vier ton aan Stern verdiend heeft. Die konnexie dateert van 't kontinentaal stelsel, toen wy de koloniale waren insmokkelden van Helgoland. Ja, wie weet wat 'n ander al zoo zou geschreven hebben. Maar neen, onderkruipen doe ik niet. Ik ben naar *Polen* gegaan (¹) liet me pen en papier geven, en schreef:

Dat de groote uitbreiding die onze zaken den laatsten tyd genomen hadden, vooral door de vele geëerde orders uit Noord-Duitschland...

't Is de zuivere waarheid!

...dat die uitbreiding eenige vermeerdering van ons personeel noodzakelyk maakte.

't Is de waarheid! Gister-avend nog was de boekhouder na elven op 't kantoor, om zyn bril te zoeken.

Dat vooral zich de behoefte deed gevoelen aan fatsoenlyke, welopgevoede jongelieden, voor de korrespondentie in het duitsch. Dat wel-is-waar veel duitsche jongelingen, in Amsterdam aanwezig, hiertoe de vereischte bekwaamheden bezaten, maar dat een huis dat zich respekteert...

't Is de zuivere waarheid!

...by de toenemende ligtzinnigheid en onzedelykheid onder de jeugd, by het dagelyks aangroeien van het getal fortuinzoekers, en met het oog op de noodzakelykheid om soliditeit van gedrag, hand-aan-hand te doen gaan met soliditeit in de uitvoering van de gegeven orders...

't Is, waarachtig, alles de zuivere waarheid!

...dat zulk een huis — ik bedoel Last & C°, makelaars in koffi, Lauriergracht N°. 37 — *niet omzichtig genoeg wezen kon met het engageeren van sujetten.*

Dit alles is de zuivere waarheid, lezer! Weet ge wel, dat de jonge Duitscher, die op de beurs by pilaar 17 stond, weggeloopen is met de dochter van Busselinck & Waterman? Onze Marie wordt ook al dertien in September.

...dat ik de eer had gehad van den heer Saffeler te vernemen — Saffeler reist voor Stern — *dat de geachte chef der firma, de heer Ludwig Stern, een zoon had, den heer Ernest Stern, die ter volmaking zyner kommercieele kennis, eenigen tyd in een hollandsch huis wenschte geëmploieerd te zyn. Dat ik met het oog op...*

Hier herhaalde ik weer al die onzedelykheid, en vertelde de geschiedenis der dochter van Busselinck & Waterman. Niet om iemand zwart te maken...neen, bekladden ligt nu juist heelemaal niet in myn manier! Maar...het kan nooit kwaad dat ze 't weten, dunkt me.

...dat ik met het oog dáárop, niets liever wenschte dan den heer Ernest Stern belast te zien met de duitsche korrespondentie van ons huis.

Uit kiesheid vermeed ik alle toespeling op honorarium of salaris. Maar ik voegde er by:

Dat, indien de heer Ernest Stern het verblyf ten onzen huize — Lauriergracht N° 37 — *wilde voor lief nemen, myn vrouw zich bereid verklaarde als een moeder voor hem te zorgen, en dat zyn linnengoed in huis zou versteld worden.*

Dit is de zuivere waarheid, want Marie stopt en maast heel lief. En ten-slotte:

Dat by ons de Heer gediend werd. (3)

Die kan hy in zyn zak steken, want de Sterns zyn Luthersch. En ik verzond myn brief. Ge begrypt dat de oude Stern niet goedschiks by Busselinck & Waterman kan overgaan, als de jonge by ons aan 't kantoor is. Ik ben zeer benieuwd naar het antwoord.

Om nu terug te komen op myn boek. Voor eenigen tyd kom ik 's avends door de Kalverstraat, en bleef staan kyken naar den winkel van een kruienier, die zich bezighield met het sorteeren van een partytje *Java*, *ordinair*, *mooi-geel*, *Cheribon-aard*, *iets gebroken*, *met veegsel*, dat me zeer interesseerde, want ik let altyd op alles. Daar viel my op-eenmaal een heer in 't oog, die daarnaast voor een boekwinkel stond en me bekend voorkwam. Hy scheen ook my te herkennen, want onze blikken ontmoetten elkander gedurig. Ik moet betuigen dat ik te verdiept was in 't veegsel, om terstond optemerken, wat ik namelyk later zag, dat hy vry kaal in de kleeren stak. Anders had ik de zaak daarby gelaten. Maar op-eens schoot my de gedachte in, dat hy misschien reiziger was van een duitsch huis, die een solieden makelaar zocht. Hy had dan ook wel iets van een Duitscher, en van een reiziger ook. Hy was zeer blond, had blauwe oogen, en in houding en kleeding iets dat den vreemdeling verraadde. In-plaats van een behoorlyken winterjas, hing hem een soórt van sjaal over den schouder — Frits zegt «*shawl*» maar dit doe ik niet — alsof hy zoo van de reis kwam. Ik meende een klant te zien, en gaf hem een adreskaartje: *Last & C°*, *makelaars in koffi*, *Lauriergracht N°* 37. Hy hield het by de gasvlam, en zeide: «ik dank u, maar ik heb me vergist. Ik dacht het genoegen te hebben een ouden school-kameraad voor me te zien, maar... *Last?* Dit is de naam niet.»

— Pardon, zei ik — want ik ben altyd beleefd — ik ben m'nheer Droogstoppel, Batavus Droogstoppel. *Last en C°* is de firma, makelaars in koffi, Lauriergr...

— Wel, Droogstoppel, kent ge my niet meer? Zie my eens goed aan.

Hoe meer ik hem aanzag, hoe meer ik my herinnerde hem meer gezien te hebben. Maar, zonderling, zyn gelaat deed my de uitwerking alsof ik vreemde parfumerien rook. Lach hier niet om, lezer, straks zult ge zien hoe dit kwam. Ik ben verzekerd dat hy geen drup reukwerk by zich droeg, en

beelden over gevaar en zulke dingen, gelyk ben gebleven, daar ik thans over zoo-iets nog juist dezelfde meening koester, als dien avend toen ik daar by de kraam van den Griek stond, met de twaalf stuivers die we saamgelegd hadden, in de hand. Maar zie, uit valsche schaamte durfde ik niet zeggen dat ik niet durfde, en bovendien, ik moest wel vooruit, want myn makkers drongen me, en weldra stond ik voor de kraam.

Het meisje zag ik niet: ik zag niets! Alles werd me groen en geel voor de oogen. Ik stamelde een *aoristus primus* van ik weet niet welk werkwoord...

— *Plaît-il?* zeide zy.

Ik herstelde my eenigszins, en ging voort:

— *Meenin aeide thea*, en... dat Egypte een geschenk van den Nyl was.

Ik ben overtuigd dat ik in de kennismaking zou geslaagd zyn, indien niet op dat oogenblik een myner makkers uit kinderachtige baldadigheid my een zoo harden stoot in den rug had gegeven, dat ik heel onzacht tegen de uitstalkast aanvloog, die op halvemanshoogte de voorzy van de kraam afsloot. Ik voelde een greep in myn nek... een tweeden greep veel lager... ik zweefde een oogenblik... en vóór ik recht begreep hoe de zaken stonden, was ik in de kraam van den Griek, die in verstaanbaar fransch zei dat ik een *gamin* was, en dat hy de policie roepen zou. Nu was ik wel dicht by het meisje, maar genoegen deed het me niet. Ik schreide, en bad om genade, want ik zat vreeselyk in angst. Maar het baatte niet. De Griek hield me by den arm, en schopte my. Ik zocht naar myn makkers — we hadden juist dien morgen veel over Scaevola te doen gehad, die zyn hand in 't vuur stak, en in hun latynsche opstellen hadden ze dit zoo heel mooi gevonden — jawel! Niemand was daar gebleven om voor *my* een hand in 't vuur te steken...

Zóó meende ik. Maar zie, daar vloog op-eens myn Sjaalman door de achterdeur de kraam in. Hy was niet groot of sterk, en pas een jaar of dertien oud, maar hy was een vlug en dapper mannetje. Nog zie 'k zyn oogen flikkeren — anders zagen ze flauw — hy gaf den Griek een vuistslag, en ik was gered. Later heb ik gehoord dat de Griek hem duchtig geslagen heeft, maar omdat ik een vast principe heb, me nooit te bemoeien met dingen die me niet aangaan, ben ik terstond weggeloopen. Ik heb het dus niet gezien.

Ziedaar de reden waarom zyn trekken me zoo aan reukwerk herinnerden, en hoe men in Amsterdam twist kan krygen met een Griek. Als op latere kermissen die man weer met zyn kraam op de Westermarkt stond, ging ik my altyd elders vermaken.

Daar ik veel van wysgeerige opmerkingen houd, moet ik u toch even zeggen, lezer, hoe wonderbaar de zaken dezer wereld aan elkander hangen. Als de oogen van dat meisje minder zwart waren geweest, als ze korter vlechten had gehad, of als men my niet tegen die winkelkast had aangeworpen, zoudt ge nu dit boek niet lezen. Wees dus dankbaar dat dit zoo gebeurd is. Geloof me, alles in de wereld is goed, zóó als het is, en ontevreden menschen die altyd klagen, zyn myn vrienden niet. Daar hebt ge Busselinck & Waterman... maar ik moet voortgaan, want myn boek moet af voor de voorjaarsveiling.

Ronduit gezegd — want ik houd van de waarheid — was my het weerzien van dien persoon niet aangenaam. Ik bemerkte terstond dat het geen soliede konnexie was. Hy zag zeer bleek, en toen ik hem vroeg hoe laat het was, wist hy 't niet. Dit zyn dingen, waar een mensch op let, die zoo'n twintig jaar de beurs bezocht heeft, en zooveel heeft bygewoond. Ik heb al wat huizen zien vallen!

Ik meende dat hy rechts zou gaan, en zei dat ik links

moest. Doch zie, hy ging ook links, en ik kon dus niet vermyden in gesprek te treden. Maar ik bedacht gedurig dat hy niet wist hoe laat het was, en bespeurde bovendien dat zyn jasje tot aan de kin was dichtgeknoopt — dat een zeer slecht merk is — zoodat ik den toon van ons onderhoud wat flauw blyven liet. Hy verhaalde my dat hy in Indie was geweest, dat hy getrouwd was, dat hy kinderen had. Ik had daar niets tegen, maar vond er niets belangryks in. By de Kapelsteeg — ik ga anders nooit door die steeg, omdat het voor een fatsoenlyk man niet staat, vind ik — maar ditmaal wilde ik by de Kapelsteeg rechts-af-slaan. Ik wachtte tot wy dat straatje byna voorby waren, om goed te doen blyken dat zyn weg rechtuit leidde, en toen zei ik zeer beleefd... want beleefd ben ik altyd, men kan nooit weten hoe men later iemand noodig heeft:

— Het was me byzonder aangenaam u weer te zien, m'n-heer...*r*...*r!* En...èn...èn...ik rekommandeer me! Ik moet hierin.

Toen keek hy me heel gek aan, en zuchtte, en vatte op-eens een knoop van myn jas...

— Beste Droogstoppel, zeide hy, ik heb u iets te vragen.

Er ging my een rilling door de leden. Hy wist niet hoe laat het was, en wilde my iets vragen! Natuurlyk antwoordde ik dat ik geen tyd had, en naar de beurs moest, schoon het avend was. Maar als men zoo'n twintig jaren de beurs heeft bezocht...en iemand wil u iets vragen, zonder te weten hoe laat het is...

Ik maakte myn knoop los, groette heel beleefd — want beleefd ben ik altyd — en ging de Kapelsteeg in, wat ik anders nooit doe, omdat het niet fatsoenlyk is, en fatsoen gaat my boven alles. Ik hoop dat niemand het gezien heeft.

DERDE HOOFDSTUK

Toen ik een dag daarna van de beurs kwam, zei Frits dat er iemand geweest was om my te spreken. Naar de beschryving was het de Sjaalman. Hoe hy me gevonden had... nu ja, 't adreskaartje! Ik dacht er over, myn kinderen van school te nemen, want het is lastig, nog twintig, dertig jaren later te worden nagezeten door een schoolkameraad die een sjaal draagt in plaats van een jas, en die niet weet hoe laat het is. Ook heb ik Frits verboden naar de Westermarkt te gaan, als er kramen staan.

Den volgenden dag ontving ik een brief met een groot pak. Ik zal u den brief laten lezen:

Waarde Droogstoppel!

Ik vind dat hy wel had kunnen zeggen: *Weledele Heer Droogstoppel*, omdat ik makelaar ben.

Ik ben gisteren ten-uwent geweest met het doel u een verzoek te doen. Ik geloof dat gy in goede omstandigheden verkeert...

Dit is waar: we zyn met ons dertienen op 't kantoor.

...en ik wenschte gebruik te maken van uw krediet, om

een zaak tot-stand te brengen, die voor my van groot gewicht is.

Zou men niet denken dat het om een order op de voorjaarsveiling te doen was?

Door velerlei omstandigheden ben ik op 't oogenblik eenigszins om geld verlegen.

Eenigszins? Hy had geen hemd aan. Dat noemt hy *eenigszins!*

Ik kan myn lieve vrouw niet alles geven wat tot veraangenaming des levens noodig is, en ook de opvoeding myner kinderen is, uit een geldelyk oogpunt, niet zooals ik wenschen zou.

Veraangenaming des levens? Opvoeding van de kinderen? Meent ge dat hy voor zyn vrouw een loge in de Opera huren wilde, en zyn kinderen op een instituut doen te Genève? 't Was najaar, en vry koud...welnu, hy woonde op een vliering, zonder vuur. Toen ik dien brief ontving, wist ik dit niet, maar later ben ik by hem geweest, en thans nog ben ik verstoord over den zotten toon van zyn geschryf. Wat drommel, wie arm is, kan zeggen dat hy arm is! Armen moeten er zyn, dit is noodig in de maatschappy, en 't is Gods wil. Als hy maar geen aalmoes vraagt, en niemand lastig valt, heb ik er volstrekt niet tegen dat hy arm is, maar die opsiering van de zaak komt niet te-pas. Luister verder:

Daar op my de verplichting rust, in de behoeften der mynen te voorzien, heb ik besloten een talent aantewenden, dat, naar ik geloof, my gegeven is. Ik ben dichter...

Poeh! Ge weet, lezer, hoe ik en alle verstandige menschen daarover denken.

...en schryver. Sedert myn kindsheid drukte ik myn

aandoeningen in verzen uit, en ook later schreef ik dagelyks neder wat er omging in myn ziel. Ik geloof dat er onder dat alles eenige opstellen zyn, die waarde hebben, en ik zoek daarvoor een uitgever. Maar dit is juist het moeielyke. Het publiek kent my niet, en de uitgevers beoordeelen de werken meer naar den gevestigden naam van den schryver, dan naar den inhoud.

Juist zooals wy de koffi naar de renommee van de merken. Wel zeker! Hoe anders?

Als ik dus mag aannemen dat myn werk niet geheel zonder verdienste is, zou dat toch eerst na de uitgave blyken, en de boekhandelaars vragen de betaling van drukloon, enz. vooruit...

Daar hebben ze groot gelyk in.

...wat my op dit oogenblik niet gelegen komt. Daar ik evenwel overtuigd ben dat myn arbeid de kosten dekken zou, en gerust daarop myn woord durf verpanden, ben ik, aangemoedigd door onze ontmoeting van voorgisteren...

Dat noemt hy aanmoedigen!

...tot het besluit gekomen u te vragen of ge voor my by een boekhandelaar zoudt willen borg-staan voor de kosten eener eerste uitgave, al ware het slechts van een klein boekdeeltje. Ik laat de keus van die eerste proeve geheel aan u over. In het pak dat hiernevens gaat, zult ge vele handschriften vinden, en daaruit zien dat ik veel gedacht, gewerkt en bygewoond heb...

Ik heb nooit gehoord dat hy zaken deed.

...en als de gaaf van wèl zeggen me niet geheel-en-al

ontbreekt, is het gewis niet door gebrek aan indrukken, *dat ik niet slagen zou.*

In afwachting van een vriendelyk antwoord, noem ik my uw ouden schoolmakker...

En zyn naam stond er onder. Maar dien verzwyg ik, omdat ik er niet van houd, iemand in opspraak te brengen.

Waarde lezer, ge begrypt hoe gek ik stond te kyken, toen men my daar zoo op-eens wilde verheffen tot makelaar in verzen. Ik ben zeker dat die Sjaalman — zoo zal ik hem maar blyven noemen — als de man me by-dag had gezien, zich met zulk een verzoek niet tot my zou gewend hebben. Want deftigheid en fatsoen laten zich niet verbergen. Maar 't was avend, en ik trek het me dus niet aan.

Het spreekt vanzelf dat ik van die gekheid niets weten wilde. Ik zou het pak door Frits hebben laten terugbrengen, maar ik wist zyn adres niet, en hy liet niets van zich hooren. Ik dacht dat hy ziek was, of dood, of zoo-iets.

De vorige week was er krans by de Rosemeyers, die in suiker doen. Frits was voor het eerst meegegaan. Hy is zestien jaar, en ik vind het goed dat een jong mensch in de wereld komt. Anders loopt hy naar de Westermarkt of zulke dingen. De meisjes hadden piano gespeeld en gezongen, en by 't dessert plaagden ze elkaar met iets dat in de voorkamer scheen gebeurd te zyn, terwyl wy achter aan 't *gentsch whisten* waren, iets waarin Frits betrokken scheen. «Ja, ja, Louise, riep Betsy Rosemeyer, geschreid heb je! Papa, Frits heeft Louise aan 't schreien gemaakt.»

Myn vrouw zei hierop dat Frits dan voortaan niet meer mee zou naar den krans. Ze dacht dat hy Louise geknepen had, of zoo-iets wat niet te-pas komt, en ook ik maakte my gereed er een hartig woordje bytevoegen, toen Louise riep:

— Neen, neen, Frits is heel lief geweest! Ik wou dat hy

't nog-eens deed!

Wàt dàn? Hy had haar niet geknepen, hy had gereciteerd, daar hebt ge 't.

Natuurlyk ziet de vrouw van 't huis gaarne dat er aan het dessert een aardigheidje plaats heeft. Dat vult. Mevrouw Rosemeyer — de Rosemeyers laten zich *mevrouw* noemen, omdat ze in suiker doen, en aandeel in een schip hebben — mevrouw Rosemeyer begreep dat wat Louise aan 't schreien had gemaakt, ook òns vermaken zou, en vroeg een dacapo aan Frits, die zoo rood zag als een kalkoen. Ik begreep om de wereld niet, wàt hy dan toch opgesneden had, want ik kende zyn repertoire op een haar. Dat was: *de godenbruiloft*, *de boeken van het Oude-Testament op rym*, en een epizode uit de *bruiloft van Kamacho*, dat de jongens altyd zoo aardig vinden, omdat er iets van een «brillekiek» in komt. Wat er onder dit alles wezen kon dat tranen uitlokte, was my een raadsel. 't Is waar, zoo'n meisje schreit gauw.

«Toe, Frits! Och ja, Frits! Kom, Frits!» Zoo ging het, en Frits begon. Daar ik niet houd van dat bestudeerd spannen van des lezers nieuwsgierigheid, zal ik maar terstond zeggen dat ze te-huis het pak van Sjaalman hadden opengemaakt, en daaruit hadden Frits en Marie een neuswysheid en een sentimentaliteit geput, die me later veel last in huis gehaald hebben. Toch moet ik erkennen, lezer, dat dit boek ook uit dat pak komt, en ik zal me naderhand hierop behoorlyk verantwoorden, want ik hecht er aan, dat men my beschouwe als iemand die de waarheid lief heeft, en die goed voor zyn zaken is. Onze firma is *Last & C°*, *Makelaars in koffi*, *Lauriergracht*, *N°* 37.

Toen reciteerde Frits een ding dat van nonsens aan-één hing. Neen 't hing niet aan-een. Een jong mensch schreef aan zyn moeder, dat hy verliefd was geweest, en dat zyn meisje met een ander getrouwd was — waarin ze groot gelyk had, vind ik — dat hy echter, in weerwil hiervan,

altyd veel van zyn moeder hield. Zyn deze laatste drie regels duidelyk of niet? Vindt ge dat er veel omslag noodig is, om dat te zeggen? Welnu, ik heb een broodje met kaas gegeten, daarna twee peren geschild, en ik was ruim half gereed met het orberen van de derde, voor Frits klaar was met die vertelling. Maar Louise schreide weer, en de dames zeiden dat het heel mooi was. Toen vertelde Frits, die, geloof ik, meende dat hy een groot stuk had uitgevoerd, dat hy 't ding in dat pak had gevonden van den man die een sjaal droeg, en ik legde aan de heeren uit, hoe dat in myn huis kwam. Maar van de Griekin sprak ik niet, omdat Frits er by was, en ook zeide ik niets van de Kapelsteeg. Ieder vond dat ik heel goed had gehandeld, me van dien man aftehelpen. Straks zult ge zien dat er ook andere dingen in dat pak waren van meer solieden aard, en daarvan komt een-en-ander in dit boek, omdat de *Koffiveilingen van de Handelmaatschappy* er mee in verband staan. Want ik leef voor myn vak.

Later vroeg my de uitgever of ik hier niet byvoegen wilde, wat Frits gereciteerd had. Ik wil 't wel doen, mits men wete dat ik me niet ophoud met zulke dingen. ([4]) Alles leugens en gekheid! Ik houd myn aanmerkingen terug, anders wordt myn boek te dik. Ik wil hier alleen byzeggen, dat die vertelling zoo omstreeks 1843 in de buurt van Padang geschreven is, en dat dit een inferieur merk is. De koffi, meen ik.

Moeder, 'k ben wel ver van 't land
Waar me 't leven werd geschonken,
Waar myn eerste tranen blonken,
Waar ik opwies aan uw hand...
Waar uw moedertrouw der ziel
Van den knaap haar zorgen wydde,
En hem liefdryk stond ter-zyde,
En hem ophief als hy viel...
Schynbaar scheurde 't lot de banden
Die ons bonden, wreed van-een...

'k Sta hier wel aan vreemde stranden
  Met myzelf en God, alleen...
Maar toch, moeder, wat me griefde,
  Wat me vreugd gaf of verdriet,
Moeder, twyfel aan de liefde,
  Aan het hart uws zoons toch niet!

't Is nog nauwlyks twee paar jaren
  Toen ik 't laatst op gindschen grond
  Zwygend aan den oever stond
Om de toekomst in te staren...
  Toen ik 't schoone tot my riep
Dat ik van de toekomst wachtte,
En het heden stout verachtte,
  En my paradyzen schiep...
  Toen, door alle stoornis heen
  Die zich opdeed voor myn schreên,
't Hart zich koen een uitweg baande,
En zich droomend zalig waande...

  Maar die tyd, sints 't laatst vaarwel
Hoe gezwind ook ons onttogen,
  Onbevatbaar bliksemsnel,
Als een schim voorbygevlogen...
  O, hy liet in 't voorwaarts gaan,
  Diepe, diepe sporen staan!
  'k Proefde vreugde en smart met-één,
'k Heb gedacht en 'k heb gestreden,
'k Heb gejuicht en 'k heb gebeden:
  't Is me als vlogen eeuwen heen!
  'k Heb naar levensheil gestreefd,
'k Heb gevonden en verloren,
En, een kind nog kort te-voren,
  Jaren in één uur doorleefd!

Maar toch, moeder! wil 't gelooven,
  By den Hemel die my ziet,
Moeder! wil het toch gelooven,
  Neen, uw kind vergat u niet!

'k Minde een meisje. Heel myn leven
  Scheen my door die liefde schoon.
  'k Zag in haar een eerekroon,
Als een eindloon van myn streven,
My door God ten doel gegeven.
  Zalig door den reinen schat
Die Zyn zorg my toegewogen,
  Die Zyn gunst geschonken had,
Dankte ik met een traan in de oogen.
  Liefde was met godsdienst één...
En 't gemoed dat opgetogen,
Dankend opsteeg tot den Hoogen,
  Dankte en bad voor haar alleen!

Zorgen baarde my die liefde,
  Onrust kwelde my het hart,
  En ondraaglyk was de smart
Die my 't week gemoed doorgriefde.
  'k Heb slechts angst en leed gegaard,
Waar ik 't hoogst genot verwachtte,
En voor 't heil waarnaar ik trachtte,
  Was me gif en wee bewaard...

'k Vond genot in 't lydend zwygen!
  'k Stond standvastig hopend daar,
Onspoed deed den prys my stygen:
  'k Droeg en leed zoo graag voor haar!
'k Telde ramp noch onspoedsslagen,
Vreugde schiep ik in verdriet,
Alles, alles wilde ik dragen...
  Roofde 't lot my haar slechts niet!

En dàt beeld, *my* 't schoonste op aarde,
  Dat ik omdroeg in 't gemoed
  Als een onwaardeerbaar goed,
En zoo trouw in 't hart bewaarde...
Vreemd was 't eenmaal aan myn zinnen!
  En al houdt die liefde stand

Tot de laatste snik van 't leven
  Me in een beter vaderland
Eind'lyk haar zal wedergeven...
'k Had *begonnen* haar te minnen!

  Wat is min die eens *begon*,
By de liefde *mèt* het leven
't Kind door God in 't hart gedreven
  Toen het nog niet staam'len kon?
  Toen het aan de moederborst,
Nauw den moederschoot onttogen,
  't Eerste vocht vond voor den dorst,
't Eerste licht in moederoogen?

  Neen, geen band die vaster bindt,
Vaster harten houdt omsloten,
Dan de band, door God gesloten
  Tusschen 't moederhart en 't kind!

En een hart, dat zóó zich hechtte
  Aan het schoon dat even blonk,
  Dat 'me niets dan doornen schonk,
En geen enkel bloempje vlechtte...
  Zou datzelfde hart de trouw
Van het moederhart vergeten?
  En de liefde van de vrouw
Die myn eerste kinderkreten
  Opving in 't bezorgd gemoed?
Die my, als ik weende, suste,
Traantjes van de wangen kuste,
  Die my voedde met haar bloed?

Moeder! wil het niet gelooven,
  By den hemel die my ziet,
Moeder! wil het niet gelooven,
  Neen, uw kind vergat u niet!

'k Ben hier vèr van wat het leven
Ginds ons zoets en schoons kan geven,

En 't genot van de eerste jeugd,
Vaak geroemd en hoog geprezen,
Kan wel hier myn deel niet wezen:
't Eenzaam harte kent geen vreugd.
Steil en doornig zyn myn paden,
Onspoed drukt me diep ter-neer,
En de last my opgeladen
Knelt me, en doet het hart me zeer...
Laat het slechts myn tranen tuigen,
Als zoo menig moed'loos uur
Me in den boezem der Natuur,
't Hoofd zoo treurig neer doet buigen...

Vaak, als my de moed ontzonk,
Is de zucht me schier ontvloden:
«Vader! schenk me by de dooden,
«Wat het leven my niet schonk!
«Vader! geef me aan gene zyde,
»Als de mond des doods my kust,
«Vader! geef me aan gene zyde
«Wat ik hier niet smaakte...*Rust!*»

Maar, bestervend op myn lippen,
Steeg de beê niet tot den Heer...
'k Boog wel bef myn knieën neer,
'k Voelde wel een zucht me ontglippen,
Maar het was: *«nog niet, o Heer!*
«Geef my eerst myn moeder weer!»

VIERDE HOOFDSTUK

Voor ik verder ga, moet ik u zeggen dat de jonge Stern gekomen is. Het is een aardig ventje. Hy schynt vlug en bekwaam, maar ik geloof dat hy *schwärmt*. Marie is dertien jaar. Zyn uitzet is heel netjes. Ik heb hem aan 't kopyboek gezet, om zich te oefenen in den hollandschen styl. Ik ben benieuwd of er spoedig orders van Ludwig Stern zullen komen. Marie zal een paar pantoffels voor hem borduren...voor den jongen Stern, meen ik. Busselinck & Waterman hebben achter 't net gevischt. Een fatsoenlyk makelaar onderkruipt niet, dat zeg *ik!*

Den dag na dat kransje by de Rosemeyers, die in suiker doen, riep ik Frits, en gelastte hem my dat pak van Sjaalman te brengen. Ge moet weten, lezer, dat ik in myn gezin zeer stipt ben op godsdienst en zedelykheid. Welnu, den vorigen avend, juist toen ik myn eerste peer had geschild, las ik op het gelaat van een der meisjes, dat er iets in dat vers voorkwam, dat niet pluis was. Ikzelf had niet naar 't ding geluisterd, maar ik had bemerkt dat Betsy haar broodje verkruimelde, en dit was my genoeg. Ge zult inzien, lezer, met iemand te doen te hebben, die weet wat er in de wereld omgaat. Ik liet me dus door Frits dat fraaie stuk van den laatsten avend voorleggen, en ik vond heel spoedig den regel die Betsy's broodje verkruimeld had. Er wordt daar gesproken van een kind dat aan de borst van de moeder ligt — dit

kan er dóór — maar: «dat ter-nauwer-nood aan den moederlyken schoot onttogen is» zie, dit vond ik niet goed — om daarover te *spreken*, meen ik — en myn vrouw ook niet. Marie is dertien jaar. Van *kool* of *ooievaars* wordt by ons aan huis niet gesproken, ook niet van den *Volewyk*, maar zóó de zaken by den naam te noemen, vind ik onbehoorlyk, omdat ik zoo op zedelykheid gesteld ben. Ik deed Frits, die dat ding nu eenmaal «uitwendig wist» zooals Stern dit noemt, beloven dat hy 't nooit weer opzeggen zou — althans niet voor hy lid van *Doctrina* wezen zal, omdat daar geen jonge meisjes komen — en toen borg ik het in myn lessenaar, het vers meen ik. Maar ik moest weten of er niet meer in dat pak was, dat aanstoot geven kon. Daar ging ik aan 't zoeken en bladeren. Alles lezen kon ik niet, want ik vond er talen in, die ik niet verstond, maar zie, daar viel myn oog op een bundel: «*Verslag over de Koffikultuur in de Residentie Menado.*»

Myn hart sprong op, omdat ik makelaar in koffi ben — *Lauriergracht*, *No* 37 — en *Menado* is een goed merk. Dus die Sjaalman, die zulke onzedelyke verzen maakte, had ook in koffi gewerkt. Ik zag nu 't pak met een heel ander oog aan, en vond er stukken in, die ik wel niet alle begreep, maar die werkelyk kennis van zaken aantoonden. Er waren staten, opgaven, berekeningen met cyfers, waaraan geen rym te bekennen was, en alles was met zulk een zorg en nauwkeurigheid bewerkt, dat ik, ronduit gezegd — want ik houd van de waarheid — op het denkbeeld kwam dat die Sjaalman, als de derde klerk eens uitviel — wat gebeuren kan, daar hy oud en stuntelig wordt — heel goed diens plaats zou kunnen innemen. Het spreekt vanzelf dat ik eerst informatiën nemen zou naar eerlykheid, geloof en fatsoen, want ik neem niemand op 't kantoor, voor ik dáárvan zeker ben. Dit is een vast principe van me. Gy hebt het gezien uit myn brief aan Ludwig Stern.

Ik wilde voor Frits niet weten dat ik eenig belang begon te stellen in den inhoud van dat pak, en stuurde hem daarom

weg. 't Werd my inderdaad duizelig, toen ik zoo den eenen bundel vóór, den anderen na, opnam, en de opschriften las. Het is waar, er waren veel verzen onder, maar ik vond veel nuttigs ook, en ik stond verbaasd over de verscheidenheid der behandelde onderwerpen. Ik erken — want ik houd van de waarheid — dat ik, die altyd in koffi gedaan heb, niet in staat ben de waarde van alles te beoordeelen, maar, ook zonder deze beoordeeling, de lyst der opschriften alleen was reeds kurieus. Daar ik u de geschiedenis van den Griek verteld heb, weet ge reeds dat ik in myn jeugd eenigszins ben gelatinizeerd geworden, en hoezeer ik my in korrespondentie onthoud van alle citaten — wat op een makelaarskantoor ook niet te-pas komen zou — dacht ik echter by het zien van dat alles: *multa*, *non multum*. Of: *de omnibus aliquid*, *de toto nihil.*

Maar dit was eigenlyk meer uit een soort van wrevel, en uit zekeren aandrang om de geleerdheid die voor my lag, in 't latyn aantespreken, dan wel omdat ik het precies meende. Want, waar ik 't een of ander stuk wat langer inzag, moest ik erkennen dat de schryver me toescheen wel op de hoogte van zyn taak te staan, en zelfs dat hy een groote soliditeit in zyn redeneeringen aan den dag legde.

Ik vond daar verhandelingen en opstellen:

Over het Sanskrit, *als moeder van de germaansche taaltakken.*

Over de strafbepalingen op kindermoord.

Over den oorsprong van den adel.

Over het verschil tusschen de begrippen: Oneindige tyd *en:* Eeuwigheid.

Over de kansrekening.

Over het boek van Job. (Ik vond nog iets over *Job*, maar dat waren verzen.)

Over proteïne in de athmospherische lucht.

Over de staatkunde van Rusland.

Over de klinkletters.

Over cellulaire gevangenissen.

Over de oude stellingen omtrent het: horror vacui.

Over de wenschelykheid der afschaffing van strafbepalingen op laster.

Over de oorzaken van den opstand der Nederlanders tegen Spanje, niet *liggende in de begeerte naar godsdienstige of staatkundige vryheid.*

Over het perpetuum mobile, *de cirkelkwadratuur en den wortel van wortellooze getallen.*

Over de zwaarte van het licht.

Over den achteruitgang der beschaving sedert het ontstaan des Christendoms. (Hè?)

Over de yslandsche Mythologie.

Over den Emile *van* Rousseau.

Over de Civiele Rechtsvordering in zaken van koophandel.

Over Sirius *als middelpunt van een zonnestelsel.*

Over Inkomende-Rechten als ondoeltreffend, *onkiesch*, *onrechtvaardig en onzedelyk.* (Daarvan had ik nooit iets gehoord.)

Over verzen als oudste taal. (Dat geloof ik niet.)

Over witte mieren.

Over het tegennatuurlyke van School-Inrichtingen.

Over de prostitutie in het huwelyk. (Dat is een schandelyk stuk.)

Over hydraulische onderwerpen in verband met de rystkultuur.

Over het schynbaar overwicht der westersche beschaving.

Over kadaster, *registratie en zegel.*

Over kinderboekjes, *fabels en sprookjes.* (Dit wil ik wel eens lezen, omdat hy op waarheid aandringt.)

Over bemiddeling in den handel. (Dit bevalt me volstrekt niet. Ik geloof dat hy de makelaars wil afschaffen. Maar ik heb het toch ter-zyde gelegd, omdat er een-en-ander in voorkomt, dat ik gebruiken kan voor myn boek.)

Over successierecht, *een der beste belastingen.*

Over de uitvinding der kuisheid. (Dit begryp ik niet.)

Over vermenigvuldiging. (Deze titel klinkt heel eenvoudig, maar er staat veel in dit stuk, waaraan ik vroeger niet ge-

dacht had.)

Over zeker soort van geest der Franschen, een gevolg der armoede van hun taal. (Dit laat ik gelden. Geestigheid en armoede...hy kan het weten.)

Over het verband tusschen de romans van August Lafontaine *en de tering.* (Dit wil ik eens lezen, omdat er van dien *Lafontaine* boeken op zolder liggen. Maar hy zegt, dat de invloed zich eerst openbaart in het tweede geslacht. Myn grootvader las niet.)

Over de macht der Engelschen buiten Europa.

Over het Godsgericht in de middeleeuwen, en thans.

Over de rekenkunde by de Romeinen.

Over armoede aan poëzie by toonzetters.

Over pietistery, biologie en tafeldans.

Over besmettelyke ziekten.

Over den moorschen bouwtrant.

Over de kracht der vooroordeelen, blykbaar uit ziekten die door tocht veroorzaakt heeten te zyn. (Heb ik het niet gezegd, dat de lyst kurieus was?)

Over de duitsche eenheid.

Over de lengte op zee. (Ik denk dat op zee alles wel even lang zal wezen als op 't land.)

Over de plichten van de Regeering omtrent publieke vermakelykheden.

Over de overeenstemming tusschen de schotsche en friesche talen.

Over prozodie.

Over de schoonheid der vrouwen te Nîmes en te Arles, met een onderzoek naar het stelsel van kolonizatie der Phoeniciërs.

Over landbouwkontrakten op Java.

Over het zuigvermogen van een nieuw-model pomp.

Over legitimiteit van dynastien.

Over de volksletterkunde in javaansche rhapsoden.

Over de nieuwe wyze van reven.

Over de perkussie, toegepast op handgranaten. (Dit stuk dateert van 1847, dus van vóór *Orsini.)*

Over het begrip van eer.

Over de apokriefe boeken.

Over de wetten van Solon, Lykurgus, Zoroaster *en* Confucius.

Over de ouderlyke macht.

Over Shakespeare *als geschiedschryver.*

Over de slaverny in Europa. (Wat hy hiermee bedoelt, begryp ik niet. Nu, zoo is er meer!)

Over schroefwatermolens.

Over het souverein recht van gratie.

Over de chemische bestanddeelen der ceylonsche kaneel.

Over de tucht op koopvaardyschepen.

Over de opiumpacht op Java.

Over de bepalingen omtrent het verkoopen van gif.

Over het doorgraven der landengte van Suez, en de gevolgen daarvan.

Over de betaling van landrenten in naturâ.

Over de koffikultuur te Menado. (Dit heb ik al genoemd.)

Over de scheuring van het romeinsche ryk.

Over de gemüthlichkeit *der Duitschers.*

Over de skandinavische Edda.

Over den plicht van Frankryk, om in den indischen Archipel zich een tegenwicht tegen Engeland te verschaffen. (Dit was in 't fransch, ik weet niet waarom?)

Over het azyn maken.

Over de vereering van Schiller *en* Göthe *in den duitschen middelstand.*

Over de aanspraken van den mensch op geluk.

Over het recht van opstand by onderdrukking. (Dit was in 't *javaansch.* Ik ben dien titel eerst later te weten gekomen.)

Over ministerieele verantwoordelykheid.

Over eenige punten in de krimineele rechtsvordering.

Over het recht van een volk, te eischen dat de opgebrachte belasting ten-zynen-behoeve worde aangewend. (Dat was weer in 't *javaansch.)*

Over de dubbele A *en de grieksche* ETA.

Over het bestaan van een onpersoonlyken God in de harten der menschen. (Een infame leugen!)

Over den styl.

Over een konstitutie voor het Ryk INSULINDE. (Ik heb nooit van dat Ryk gehoord.)

Over het gebrek aan ephelkustiek in onze taalregels.

Over pedanterie. (Ik geloof dat dit stuk met veel kennis van zaken geschreven is.)

Over de verplichting van Europa aan de Portugezen.

Over boschgeluiden.

Over brandbaarheid van water. (Ik denk dat hy *sterk water* bedoelt.)

Over de melkzee. (Ik heb daarvan nooit gehoord. Het schynt iets in de nabyheid van *Banda* te zyn.

Over zieners en profeten.

Over elektriciteit als beweegkracht, zonder week yzer.

Over ebbe en vloed der beschaving.

Over epidemisch bederf in staathuishoudingen.

Over bevoorrechte Handelmaatschappyen. (Hierin komt een-en-ander voor, dat ik noodig heb voor myn boek.)

Over etymologie als hulpbron by ethnologische studien.

Over de vogelnestklippen aan de javasche Zuidkust.

Over de plaats waar de dag aanvangt. (Dit begryp ik niet.)

Over persoonlyke begrippen als maatstaf der verantwoordelykheid in de zedelyke wereld. (Bespottelyk! Hy zegt dat ieder zyn eigen rechter moet wezen. Waar zou dat heen?)

Over galanterie.

Over den versbouw der Hebreën.

Over de century of inventions *van den Markies van Worcester.*

Over de niet-etende bevolking van het eiland Rotti by Timor. (Het moet daar goedkoop leven zyn.)

Over het menschen-eten der Battah's, en het koppensnellen der Alfoeren.

Over het wantrouwen op de publieke zedelykheid. Hy wil, geloof ik, de slotenmakers afschaffen. Ik ben er tegen.)

Over «het recht» *en* «de rechten.»

Over Béranger *als wysgeer.* (Dit begryp ik weer niet.)

Over den afkeer der Maleiers van den Javaan.

voor myn vak leef ik. Maar ik moet erkennen dat ik met de rest verlegen was. Hem het pak terugzenden, kon ik niet, want ik wist niet waar hy woonde. Het was nu eenmaal open. Ik kon niet loochenen dat ik 't had ingezien, en dit zou ik ook niet gedaan hebben, omdat ik zoo van de waarheid houd. Ook gelukte 't me niet het weer zóó te sluiten dat er van 't openen niets blyken kon. Bovendien mag ik niet ontveinzen dat eenige stukken die over koffi handelden, my belang inboezemden, en dat ik gaarne daarvan gebruik maken zou. Ik las dagelyks hier-en-daar eenige bladzyden, en ik kwam hoe langer hoe meer — Frits zegt: «*hoe langs zoo meer*» maar dit doe ik niet — *hoe* meer, zeg ik, tot de overtuiging dat men makelaar in koffi moet wezen, om zóó juist te weten te komen wat er in de wereld omgaat. Ik ben overtuigd dat de Rosemeyers, die in suiker doen, nooit zoo-iets onder de oogen hebben gehad.

Nu vreesde ik dat die Sjaalman op-eens weer voor me zou staan, en dat hy me weer iets te zeggen hebben zou. Het begon me nu te spyten dat ik dien avend de Kapelsteeg was ingegaan, en ik zag in, dat men nooit den fatsoenlyken weg verlaten moet. Natuurlyk had hy my om geld gevraagd, en van zyn pak gesproken. Ik had hem misschien iets gegeven, en als hy my dan den volgenden dag die massa schryvery had toegezonden, ware het myn wettig eigendom geweest. ([8]) Ik zou dan de tarwe hebben kunnen scheiden van het kaf, ik had er de nummers uitgehouden, die ik noodig had voor myn boek, en de rest verbrand, of in de papiermand geworpen, hetgeen ik nu niet doen kon. Want als hy terugkwam, zou ik het moeten leveren, en hy, ziende dat ik belang stelde in een paar stukken van zyn hand, zou zeker te veel daarvoor vorderen. Niets geeft den verkooper meer overwicht, dan de ontdekking dat de kooper om zyn waar verlegen is. Zulk een pozitie wordt dan ook door een koopman die zyn vak verstaat, zooveel mogelyk vermeden.

Een ander denkbeeld — ik sprak er reeds van — dat

bewyzen moge hoe ontvankelyk het bezoeken van de beurs iemand laten kan voor menschlievende indrukken, was dit. Bastiaans — dit is de derde bediende die zoo oud en stuntelig wordt — was den laatsten tyd, van de dertig dagen zeker geen vyf-en-twintig binnen geweest, en àls hy aan 't kantoor komt, doet hy nog dikwyls zyn werk slecht. Als eerlyk man ben ik tegenover de firma — *Last* & *C°*, sedert de Meyers er uit zyn — verplicht te zorgen dat ieder zyn werk doe, en ik mag niet uit verkeerd begrepen medelyden of overgevoeligheid, het geld van de firma wegwerpen. Zóó is myn principe. Ik geef liever dien Bastiaans uit myn eigen zak een driegulden, dan dat ik voortga hem de zevenhonderd gulden 's jaars uittebetalen die hy niet meer verdient. Ik heb uitgerekend dat die man sedert vier-en-dertig jaren, aan inkomen — zoo van *Last* & *C°*, als vroeger van *Last* & *Meyer*, maar de Meyers zyn er uit — de som van byna vyftien duizend gulden genoten heeft, en dit is voor een burgerman een aardig sommetje. Er zyn er weinig in dien stand, die zooveel bezitten. Recht tot klagen heeft hy dus niet. Ik ben op deze berekening gekomen door dat stuk van Sjaalman over de multiplikatie.

Die Sjaalman schryft een goede hand, dacht ik. Bovendien, hy zag er armoedig uit, en wist niet hoe laat het was... hoe zou 't wezen, dacht ik, als ik hem de plaats van Bastiaans gaf? Ik zou hem in dat geval zeggen dat hy my «m'nheer» moest noemen, maar dit zou hyzelf wel begrypen, want een bediende kan toch zyn patroon niet by den naam aanspreken, en hy ware misschien voor zyn leven geholpen. Hy zou kunnen beginnen met vier- of vyf honderd gulden — onze Bastiaans heeft ook lang gewerkt voor hy tot zevenhonderd opklom — en ik had een goede daad gedaan. Ja, met driehonderd gulden zou hy wel kunnen beginnen, want daar hy nooit in zaken geweest is, zou hy de eerste jaren als leertyd kunnen beschouwen, wat dan ook billyk is, want hy kan zich niet gelyk-stellen met menschen die veel gewerkt hebben. Ik ben zeker dat hy met tweehonderd gulden tevreden zou zyn. Maar ik was niet gerust over zyn gedrag... hy had

een sjaal om. En bovendien, ik wist niet waar hy woonde.

Een paar dagen daarna, waren de jonge Stern en Frits te zamen op een boekverkooping geweest in *het Wapen van Bern.* (9) Ik had Frits verboden iets te koopen, maar Stern, die ruim zakgeld heeft, kwam met eenige prullen t'huis. Dit is zyn zaak. Doch zie, daar vertelde Frits dat hy Sjaalman gezien had, die by de verkooping geëmploieerd scheen. Hy had de boeken uit de kasten genomen, en die op de lange tafel voortgeschoven naar den afslager. Frits zei dat hy zeer bleek zag, en dat een heer die daar het opzicht scheen te hebben, hem bekeven had, omdat hy een paar jaargangen van de *Aglaia* had laten vallen, wat ik dan ook zeer onhandig vind, want dit is een allerliefste verzameling van dameshandwerken. Marie heeft het samen met de Rosemeyers, die in suiker doen. Ze knoopt er uit...uit de *Aglaia* meen ik. Maar onder dat kyven had Frits gehoord dat hy vyftien stuivers daags verdiende. «Denkje dat ik van plan ben vyftien stuivers daags aan jou weg te gooien?» had die heer gezegd. Ik rekende uit, dat vyftien stuivers daags — ik denk dat de zon- en feestdagen niet meetellen, anders had hy een maand- of jaargeld genoemd — tweehonderd vyf-en-twintig gulden 's jaars uitmaken. Ik ben snel in myn besluiten — als men zoo lang in zaken is, weet men altyd terstond wat men te doen heeft — en den volgenden morgen vroeg was ik by Gaafzuiger. Zoo heet de boekhandelaar die de verkooping gehouden had. Ik vroeg naar den man die de *Aglaia* had laten vallen.

— Die heeft zyn congé, zei Gaafzuiger. Hy was lui, pedant en ziekelyk.

Ik kocht een doosjen ouwels, en besloot terstond het met onzen Bastiaans nog wat aantezien. Ik kon er niet toe besluiten, een oud man zoo op-straat te zetten. Streng, maar, waar het wezen kan, zachtmoedig, is altyd myn principe geweest. Ik verzuim echter nooit, iets te vernemen wat te-pas

kan komen in de zaken, en daarom vroeg ik aan Gaafzuiger waar die Sjaalman woonde? Hy gaf my 't adres, en ik schreef het op.

Ik peinsde gedurig over myn boek, maar daar ik van waarheid houd, moet ik ronduit zeggen dat ik niet wist, hoe ik 't daarmee zou aanleggen. Eén ding staat vast: de bouwstoffen die ik in Sjaalman's pak gevonden had, waren belangryk voor de makelaars in koffi. De vraag was maar, hoe ik handelen moest om die bouwstoffen behoorlyk te schiften en by-een te brengen. Ieder makelaar weet van hoeveel gewicht een goede sorteering der kavelingen is.

Maar...schryven — buiten de korrespondentie met de principalen — ligt zoo niet in myn kring, en toch voelde ik dat ik schryven moest, omdat misschien de toekomst van 't vak er van afhangt. De inlichtingen die ik in de bundels van Sjaalman vond, zyn niet van dien aard, dat *Last* & *C°* het nut daarvan voor zich alleen kunnen houden. Als dit zoo ware, begrypt ieder dat ik niet de moeite zou nemen een boek te laten drukken dat Busselinck & Waterman ook te lezen krygen, want wie een konkurrent op den weg helpt, is een gek. Dit is een vast principe van me. Neen, ik zag in dat er een gevaar dreigt, dat de heele koffimarkt bederven zou, een gevaar dat alleen door de vereende krachten van alle makelaars kan worden afgeweerd, en zelfs is 't mogelyk dat deze krachten daartoe niet eens voldoende zyn, en dat ook de suikerraffinadeurs — Frits zegt: *raffineurs*, maar ik schryf *nadeurs*. Dit doen de Rosemeyers ook, en die *doen* in suiker. Ik weet wel dat men zegt: *geraffineerde* schelm, en niet: *geraffinadeerde* schelm, maar dit is omdat ieder die met schelmen te doen heeft, zich zoo kort mogelyk van de zaak afhelpt — dat ook de raffinadeurs dan, en de handelaren in indigo er by noodig zullen wezen.

Als ik zoo al schryvende nadenk, komt het me voor, dat zelfs de scheepsreederyen er eenigszins in betrokken zyn, en

zouden worden voorgelezen.

8° Dat alle onzedelykheid zou worden vermeden.

9° Dat myn naam niet op den titel zou staan, omdat ik makelaar ben.

10° Dat Stern een *duitsche*, een *fransche*, en een *engelsche* vertaling van myn boek zou mogen uitgeven, omdat — zoo beweerde hy — zulke werken beter in 't buitenland worden begrepen dan by ons.

11° *(Hierop drong Stern zeer sterk aan)* Dat ik Sjaalman een riem papier, een gros pennen, en een kruikjen inkt zenden zou.

Ik nam met alles genoegen, want er was groote haast by myn boek. Stern had den volgenden dag zyn eerste hoofdstuk gereed, en ziedaar, lezer, de vraag beantwoord, hoe 't komt dat een makelaar in koffi — *Last* & *Co*, *Lauriergracht No* 37 — een boek schryft, dat op een roman gelykt.

Nauwelyks echter was Stern aan zyn werk begonnen, of hy stuitte op moeielykheden. Buiten de zwarigheid om uit zooveel bouwstoffen het noodige uittezoeken en te rangschikken, kwamen er gedurig in de handschriften woorden en uitdrukkingen voor, die hy niet begreep, en die ook my vreemd waren. Het was meestal javaansch of maleisch. Ook waren hier-en-daar verkortingen aangebracht, die moeielyk te ontcyferen waren. Ik zag in, dat we Sjaalman noodig hadden, en daar ik het voor een jong mensch niet goed vind, dat hy verkeerde konnexien aanknoopt, wilde ik noch Stern noch Frits daarheen zenden. Ik nam suikergoed mee, dat overgebleven was van den laatsten krans-avend — want ik denk altyd aan alles — en ik zocht hem op. Schitterend was zyn verblyf niet, maar de gelykheid voor alle menschen, dus ook wat hun woningen aangaat, is een hersenschim. Hyzelf had dit gezegd in zyn verhandeling over de aanspraken op geluk. Bovendien, ik houd niet van menschen die altyd ontevreden zyn.

Het was in de Lange-leidsche-dwarsstraat, op een achterka-

mer. In 't onderhuis woonde een uitdrager die allerlei dingen verkocht, kopjes, schotels, meubels, oude boeken, glaswerk, portretten van Van Speyk, en zoo al meer. Ik was zeer bang iets te breken, want in zoo'n geval vorderen de menschen altyd meer geld voor de zaken, dan ze waard zyn. Een klein meisje zat op de stoep, en kleedde haar pop aan. Ik vroeg of m'nheer Sjaalman daar woonde? Ze liep weg, en de moeder kwam.

— Ja, die woont hier, meneer. Gaat uwee maar de trap op, na 'et eerste pertaal, en dan de trap na 'et tweede pertaal, en dan nog 'en trap, en dan is uwee-d-er, want uwe komt er vanzelf. Myntje, ga 'es eefe segge datter 'en heer is. Wie kanse segge, dat er is, meneer?

Ik zei dat ik m'nheer Droogstoppel was, makelaar in koffi, van de Lauriergracht, maar dat ik mezelf wel zou aandienen. Ik klom zoo hoog als gezegd was, en hoorde in het derde portaal een kinderstem zingen: *strakjes komt vader*, *die zoete papa*. Ik klopte, en de deur werd geopend door een vrouw of dame — ik weet zelf niet recht wat ik van haar maken moest. Ze zag zeer bleek. Haar trekken droegen sporen van vermoeidheid, en deden me denken aan myn vrouw als de wasch beredderd is. Ze was gekleed in een wit lang hemd, of jak zonder schoot, dat haar tot de knieën hing, en aan de voorzyde met een zwart speldje was vastgemaakt. Inplaats van een behoorlyke japon of rok, droeg ze daaronder een stuk donker gebloemd lynwaad, dat eenige malen om het lyf gewikkeld scheen, en hare heupen en knieën vry nauw omsloot. Er was geen spoor van plooien, wydte of omvang, zooals dit by een vrouw toch behoort. Ik was bly dat ik Frits niet gezonden had, want haar kleeding kwam me zeer onkiesch voor, en het vreemde daarvan werd nog verhoogd door de losheid waarmee ze zich bewoog, als vond ze zich heel goed zoo. Het mensch scheen volstrekt niet te weten dat ze er niet uitzag als andere vrouwen. Ook kwam het me voor, dat ze volstrekt niet verlegen was over myn

komst. Ze verborg niets onder de tafel, verschoof de stoelen niet, en deed niets van wat toch het gebruik is, als er een vreemdeling komt van een deftig voorkomen.

Ze had, als een Chinesche, de haren achter over gekamd, en die achter het hoofd in een soort van strik of knoop saamgebonden. Later heb ik vernomen dat haar kleeding een soort van *indische dracht* is, die ze daar-te-lande *sarong* en *kabaai* noemen, maar ik vond het heel leelyk.

— Is u juffrouw Sjaalman? vroeg ik.

— Wien heb ik de eer te spreken? zeide zy, en wel op een toon waarin iets lag, alsof ook ik wat *eer* had moeten brengen in myn vraag.

Nu, van komplimenten houd ik niet. Met een principaal is dit wat anders, en ik ben te lang by de zaken, om myn wereld niet te kennen. Maar om daar veel omslag te verkoopen op een derde verdieping, vond ik niet noodig. Ik zei dus kort-af, dat ik m'nheer Droogstoppel was, makelaar in koffi, *Lauriergracht*, *N°*. 37, en dat ik haar man spreken wilde. Wel ja, waarom zou ik omslag maken?

Ze wees my een matten stoeltjen aan, en nam een klein meisje op den schoot, dat op den grond zat te spelen. De kleine jongen dien ik had hooren zingen, zag me strak aan, en bekeek me van 't hoofd tot de voeten. Die scheen ook volstrekt niet verlegen! Het was een knaapje van een jaar of zes, ook al vreemd gekleed. Zyn wyd broekje reikte ter-nauwernood tot de helft van de dy, en de beentjes waren bloot van daar tot aan den enkel. Heel indecent, vind ik. «Kom je om papa te spreken?» vroeg hy op-eens, en ik begreep terstond dat de opvoeding van dat knaapje veel te wenschen overliet, anders had hy: «komt u» gezegd. Maar omdat ik met myn houding verlegen was, en wel wat praten wilde, antwoordde ik:

— Ja, kereltje, ik kom om je papa te spreken. Zou hy spoedig komen, denkje?

— Dat weet ik niet. Hy is uit, en zoekt geld om een verfdoos voor me te koopen. (Frits zegt: *verwdoos*, maar dit doe ik niet. *Verf* is *verf*, en geen *verw*.)

— Stil, myn jongen, zei de vrouw. Speel wat met je prenten, of met de chinesche speeldoos.

— Je weet immers dat die m'nheer gister alles heeft meegenomen.

Ook zyn moeder noemde hy: *je*, en er scheen een «heer» geweest te zijn, die alles «meegenomen had»...een vroolyk bezoek! De vrouw scheen ook niet opgeruimd, want ter-sluik wischte zy haar oog af, terwyl zy 't kleine meisje by haar broertje bracht. «Dáár, zeide zy, speel wat met Nonni.» Een rare naam. En dit deed hy.

— Wel juffrouw, vroeg ik, verwacht u spoedig uw man?

— Ik kan 't niet bepalen, antwoordde zy.

Daar liet op-eens de kleine jongen, die met zyn zusje *schuitjevaren* gespeeld had, deze in den steek, en vroeg my:

— M'nheer, waarom zeg je tegen mama: *juffrouw*?

— Hoe dan, kereltje, zei ik, wat moet ik dan zeggen?

— Wel...zooals andere menschen! De *juffrouw* is beneden. Ze verkoopt schotels en priktollen.

Nu ben *ik* makelaar in koffi — *Last* & *C°*, *Lauriergracht*, *N°* 37 — we zyn met ons dertienen op 't kantoor, en als ik Stern meereken, die geen salaris ontvangt, zyn er veertien. Welnu, *myn* vrouw is: *juffrouw*, en moest ik nu tegen dàt mensch: *mevrouw* zeggen? Dit ging toch niet! Ieder moet in zyn stand blyven, en wat meer is, gister hadden de deurwaarders den boel weggehaald. Ik vond myn: *juffrouw* dus wèl, en bleef er by.

Ik vroeg waarom Sjaalman zich niet by my had aangemeld om zyn pak terug te halen? Ze scheen er van te weten, en

zei, dat zy op-reis waren geweest, en wel naar Brussel. Dat hy daar voor de *Indépendance* gewerkt had, maar dat hy er niet had kunnen blyven, omdat zyn artikels oorzaak waren dat het blad aan de fransche grenzen zoo dikwyls werd afgewezen. Dat ze sedert eenige dagen in Amsterdam teruggekeerd waren, omdat Sjaalman hier een betrekking zou krygen...

— Zeker by Gaafzuiger? vroeg ik.

Ja, dat was het! Maar dit was tegengeloopen, zeide zy. Nu, hiervan wist ik meer dan zyzelf. Hy had de *Aglaia* laten vallen, en was lui, pedant en ziekelyk...precies, dáárom was hy weggejaagd.

— En, ging ze voort, dat hy zeker dezer dagen by my komen zou, en misschien wel juist naar my toe was, om antwoord te vragen op 't verzoek dat hy my gedaan had.

Ik zei dat Sjaalman maar eens komen zou, maar dat hy niet moest schellen, want dit is zoo lastig voor de meid. Als hy wat wachtte, zei ik, zou de deur wel eens opengaan, als er iemand uit moest. En toen ging ik heen, en nam myn bruidsuikers weer mee, want, ronduit gezegd, het beviel me daar niet. Ik voelde me niet op myn gemak. Een makelaar is toch geen kruier, dunkt me, en ik beweer dat ik er fatsoenlyk uitzie. Ik had mijn jas met bont aan, en toch zat ze daar zoo eenvoudig, en praatte zoo kalm met haar kinderen, alsof ze alleen was. Bovendien ze scheen geschreid te hebben, en ontevreden menschen kan ik niet verdragen. Ook was 't er koud en ongezellig — zeker omdat de boel weggehaald was — en ik houd veel van gezelligheid in een kamer. Onder het naar-huis gaan besloot ik het met Bastiaans nog eens aante-zien, omdat ik niet gaarne iemand op-straat zet.

Nu volgt de eerste week van Stern. Het spreekt vanzelf dat er veel in voorkomt, dat my niet bevalt. Maar ik moet me houden aan artikel *twee*, en de Rosemeyers hebben 't

goed gevonden. Ik geloof, dat ze Stern in de hoogte steken, omdat hy een oom heeft te Hamburg, die in suiker doet.

Sjaalman was er inderdaad geweest. Hy had Stern gesproken, en aan dezen eenige woorden en zaken uitgelegd, die hy niet begreep. Die Stern niet begreep, meen ik. Ik verzoek nu den lezer de volgende hoofdstukken doortebyten, dan beloof ik naderhand weer iets van meer solieden aard, van *my*, Batavus Droogstoppel, makelaar in koffi: *Last* & *C°*, *Lauriergracht*, *N°* 37.

VYFDE HOOFDSTUK

Er was des morgens te tien ure een ongewone beweging op den grooten weg die de afdeeling *Pandeglang* verbindt met *Lebak* (10) «Groote weg» is misschien wat veel gezegd voor 't breed voetpad dat men, uit beleefdheid en by-gebrek aan beter, de «weg» noemde. Maar als men met een vierspannig rytuig vertrok van *Serang*, de hoofdplaats der residentie *Bantam*, met het voornemen zich te begeven naar *Rangkas-Betoeng*, de nieuwe hoofdplaats van 't *Lębaksche*, kon men nagenoeg zeker zyn, te-eeniger-tyd daar aantekomen. 't Was dus een weg. Wel bleef men gedurig steken in den modder, die in de *Bantamsche* laaglanden zwaar, kleierig en klevend is, wel was men telkens genoodzaakt de hulp interoepen van de bewoners der naastby gelegen dorpen — ook al waren ze niet zéér naby, want de dorpen zyn niet menigvuldig in die streken — maar als men er dan eindelyk in geslaagd was, een twintigtal landbouwers uit den omtrek by-een te krygen, duurde het gewoonlyk niet zeer lang, voor men paarden en wagen weder op vasten grond had gebracht. De koetsier klapte met de zweep, de loopers — in Europa zou men, geloof ik, zeggen «palfreniers» of liever, er bestaat in Europa niets wat met deze loopers overeenkomt — die onvergelykbare loopers dan, met hun korte dikke zweepjes, huppelden weer aan de zyde van het vierspan, kreschen onbeschryfelyke geluiden, en sloegen de paarden ter-aanmoediging

onder den buik. Zóó hoste men dan eenigen tyd voort, tot het verdrietig oogenblik weer daar was, dat men tot over de assen wegzonk in den modder. Dan begon het geroep om hulp op-nieuw. Men wachtte geduldig tot die hulp kwam, en... sukkelde verder.

Dikwyls, als ik dien weg langs ging, was 't my als zou ik hier of daar een wagen vinden met reizigers uit de vorige eeuw, die in den modder gezakt, en vergeten waren. Maar dit is me nooit voorgekomen. Ik veronderstel dus dat allen die ooit dezen weg langs kwamen, eindelyk zyn aangeland waar ze wezen wilden.

Men zou zich zeer vergissen, wanneer men zich van den geheelen grooten weg op Java, een denkbeeld vormde naar den maatstaf van dien weg in 't *Lebaksche*. De eigenlyke heirbaan met zyn vele zytakken, die de maarschalk Daendels met groote opoffering van volk deed aanleggen (11) is inderdaad een prachtig stuk werks, en men staat verbaasd over de geestkracht van den man die, ondanks alle bezwaren welké zyn benyders en tegenstanders in 't moederland hem in den weg legden, den onwil der bevolking en de ontevredenheid der hoofden durfde trotsen, om iets tot-stand te brengen, dat thans nog de bewondering van iederen bezoeker opwekt en verdient.

Geen paardenpostery dan ook in Europa — zelfs niet in Engeland, Rusland of Hongarye — kan met die op Java worden gelyk gesteld. Over hooge bergruggen, langs diepten die u doen yzen, vliegt de zwaar bepakte reiswagen in één galop voort. De koetsier zit als op den bok genageld, uren, ja, gansche dagen achtereen, en zwaait de zware zweep met yzeren arm. Hy weet juist te berekenen waar en hoeveel hy de hollende paarden moet inhouden, om na vliegend dalen van een berghelling, ginds aan dien hoek...

— Myn God, de weg is...weg! We gaan in een afgrond,

gilt de onervaren reiziger, daar is geen weg...daar is de diepte!

Ja, zoo schynt het. De weg kromt zich, en juist als één galopsprong verder, vasten grond zou doen verliezen aan 't voorspan, wenden zich de paarden, en slingeren het voertuig den hoek om. Ze vliegen de berghoogte op, die ge een oogenblik vroeger niet zaagt, en...de afgrond ligt achter u.

Er zyn, by zulke gelegenheid, oogenblikken dat de wagen alleen rust op de raderen aan de buitenzyde van den boog dien ge beschryft: de middelpuntvliedende kracht heeft de binnenwielen van den grond geheven. Er behoort koelbloedigheid toe, de oogen niet te sluiten, en wie voor 't eerst op Java reist, schryft aan zyn familie in Europa, dat hy in levensgevaar verkeerd heeft. Maar wie er te-huis behoort, lacht om dien angst.

Het is myn doel niet, vooral niet in het begin van myn vertelling, den lezer lang bezig te houden met het beschryven van plaatsen, landschappen of gebouwen. Ik vrees te zeer hem afteschrikken door wat zweemen zou naar langdradigheid, en eerst later, als ik gevoel dat hy voor my gewonnen is, als ik uit blik en houding bemerk dat het lot van de heldin die ergens van 't balkon eener vierde verdieping springt, hem belang inboezemt, dan laat ik, met stoute verachting van alle wetten der zwaartekracht, haar zweven tusschen hemel en aarde, tot ik myn hart heb lucht gegeven in de nauwkeurige schets der schoonheden van het landschap, of van 't gebouw dat daar ergens schynt geplaatst te zyn om een voorwendsel aan de hand te doen tot een veelbladzydig vertoog over middeleeuwsche architektuur. Al die kasteelen gelyken op elkaar. Onveranderlyk zyn ze van heterogeene bouworde. Het *corps de logis* dagteekent altyd van eenige regeeringen vroeger dan de aanhechtsels die onder dezen of genen lateren koning daarby zyn gevoegd. De torens zyn in vervallen staat...

Waarde lezer, er zyn geen torens. Een toren is een denk-

beeld, een droom, een ideaal, een verzinsel, onverdragelyke grootspraak! Er zyn halve torens, en...torentjes.

De geestdryvery die torens meende te moeten zetten op de gebouwen die opgericht werden ter-eere van dezen of genen heilige, duurde niet lang genoeg om ze te voleinden, en de spits die de geloovigen naar den hemel moet wyzen, rust, gewoonlyk een paar omgangen te laag, op de massieve bazis. 'tgeen denken doet aan den man zonder dyen op de kermis. Alleen *torentjes*, *kleine naaldjes* op dorpskerken, zyn afgewerkt.

Het is waarlyk niet vleiend voor de westersche beschaving, dat zelden het denkbeeld om een groot werk tot-stand te brengen, zich lang genoeg heeft kunnen staande houden om dat werk voleind te zien. Ik spreek nu niet van ondernemingen welker afwerking noodig was om de kosten te dekken. Wie juist weten wil wat ik bedoel, ga den Dom te Keulen zien. Hy geve zich rekenschap van de grootsche opvatting van dat gebouw, in de ziel des bouwmeesters Gerhard von Riehl... van 't geloof in de harten des volks, dat hem in-staat stelde dat werk aantevangen en voorttezetten...van den invloed der denkbeelden die zùlk een kolos noodig hadden om als zichtbare voorstelling te dienen van het ongezien godsdienstig gevoel...en hy vergelyke deze overspanning met de richting, die eenige eeuwen later het oogenblik deed geboren worden, waarop men 't werk staakte...

Er ligt een diepe kloof tusschen Erwin van Steinbach en onze bouwmeesters! Ik weet dat men sedert jaren bezig is deze kloof te dempen. Ook te Keulen bouwt men weder aan den Dom. Maar zal men den afgebroken draad weer kunnen aanhechten? Zal men terugvinden in *onze* dagen, wat *toen* de kracht uitmaakte van kerkvoogd en bouwheer? Ik geloof het niet. Geld zal wel te bekomen zyn, en hiervoor is steen en kalk te-koop. Men kan den kunstenaar betalen, die een plan ontwerpt, en den metselaar die de steenen legt. Maar niet voor geld te-koop is 't verdwaald en toch eerbiedwaardig

gevoel dat in een bouwontwerp een dichtstuk zag, een dichtstuk van graniet, dat luid sprak tot het volk, een dichtstuk in marmer, dat dáár stond als een onbewegelyk voortdurend eeuwig gebed.

Op de grens tusschen *Lebak* en *Pandeglang* dan, was op zekeren morgen een ongewone beweging. Honderden gezadelde paarden bedekten den weg, en duizend menschen voor 't minst — wat veel was voor die plek — liepen in bedryvig wachten heen-en-weer. Hier zag men de hoofden der dorpen, en de distriktshoofden uit het *Lebaksche*, allen met hun gevolg, en te oordeelen naar den schoonen bastert-arabier die in zyn ryk tuig op den zilveren watertrens knabbelde, was ook een hoofd van hoogeren rang op deze plaats aanwezig. Dit was dan ook het geval. De Regent van *Lebak*, *Radhen Adhipatti Karta Natta Negara* ([12]) had met groot gevolg *Rangkas-Betoeng* verlaten, en ondanks zijn hoogen ouderdom de twaalf of veertien palen afgelegd, die zyn woonplaats scheiden van de grenzen der naburige afdeeling *Pandeglang*.

Er werd een nieuwe adsistent-resident verwacht, en het gebruik, dat in Indie meer dan ergens kracht van wet heeft, wil dat de beambte die met het bestuur eener afdeeling belast is, feestelyk worde ingehaald by zyn aankomst. Ook de kontroleur, een man van middelbaren leeftyd, die sedert eenige maanden na den dood van den vorigen adsistent-resident, als eerstopvolgende in rang het bestuur had waargenomen, was daar tegenwoordig.

Zoodra het tydstip der komst van den nieuwen adsistent-resident bekend was, had men in-aller-yl een *pendoppo* doen oprichten, een tafel en eenige stoelen daarheen gebracht, en eenige ververschingen gereed gezet. In deze *pendoppo* wachtte de Regent met den kontroleur de aankomst van den nieuwen chef af.

Na een hoed met breeden rand, een regenscherm, of een

hollen boom, is een *pendoppo* zeker de eenvoudigste uitdrukking van het denkbeeld: *dak.* Verbeeld u vier of zes bamboezen palen in den grond geslagen, die aan de boveneinden met elkander verbonden zyn door andere bamboes, waarop een deksel is vastgehecht van de lange bladen van den waterpalm die in deze streken *atap* heet, en ge zult u dusdanige *pendoppo* kunnen voorstellen. Het is, zooals ge ziet, zoo eenvoudig mogelyk, en het moest hier dan ook slechts dienen als *pied à terre* voor de europesche en inlandsche beambten die daar hun nieuw opperhoofd kwamen verwelkomen aan de grenzen.

Ik heb me niet volkomen juist uitgedrukt, toen ik den adsistent-resident het opperhoofd, ook van den Regent, noemde. Een uitweiding over 't mechanismus van het bestuur in deze landstreken is hier, tot juist begrip van hetgeen volgen zal, noodzakelyk. (13)

Het dusgenaamd *Nederlandsch Indie* — 't adjektief *nederlandsch* komt me eenigszins onnauwkeurig voor, doch 't werd officieel aangenomen (14) — is, wat de verhouding van het moederland tot de bevolking aangaat, te splitsen in twee zeer verschillende hoofddeelen. Een gedeelte bestaat uit stammen welker vorsten en vorstjes de opperheerschappy van Nederland als *suzerein* erkend hebben, doch waarby nog altyd het rechtstreeksch bestuur, in meer of minder mate gebleven is in handen van de ingeboren Hoofden zelf. Een ander gedeelte, waartoe — met een zeer kleine, wellicht maar schynbare, uitzondering — geheel *Java* behoort, is rechtstreeks onderworpen aan *Nederland.* Van cyns of schatting of bondgenootschap is hier geen spraak. De *Javaan* is *nederlandsch onderdaan.* De Koning van Nederland is *zyn* koning. De afstammelingen zyner vorige vorsten en heeren zyn *nederlandsche* beambten. Ze worden aangesteld, verplaatst, bevorderd, door den Gouverneur-generaal die in-naam van den *Koning* regeert. De misdadiger wordt veroordeeld en gevonnisd naar een wet die van *'s Gravenhage* is uitgegaan. De belasting die de Javaan opbrengt, vloeit in de schatkist van *Nederland.*

Van dit gedeelte slechts der nederlandsche bezittingen, dat alzoo inderdaad deel uitmaakt van het *Koningryk der Nederlanden*, zal in deze bladen hoofdzakelyk sprake zyn.

Den Gouverneur-generaal staat een Raad ter-zyde, die echter op zyn besluiten geen *beslissenden* invloed heeft. Te Batavia zyn de onderscheidene bestuurstakken verdeeld in «departementen» aan welker hoofd Direkteuren geplaatst zyn, die den schakel uitmaken tusschen het opperbestuur van den Gouverneur-generaal en de Residenten in de provincien. By behandeling evenwel der zaken van *politieken aard*, wenden zich deze beambten rechtstreeks tot den Gouverneur-generaal.

De benaming *Resident* is herkomstig uit den tyd toen *Nederland* nog slechts *middellyk* als *leenheer* de bevolking beheerschte, en zich aan de hoven der nog regeerende Vorsten door *Residenten* liet vertegenwoordigen. Die Vorsten bestaan niet meer, en de residenten zyn, als gewestelijke Gouverneurs of *Praefecten*, bestuurders van landschappen geworden. Hun werkkring is veranderd, doch de naam is gebleven.

Het zyn deze residenten, die eigenlyk het nederlandsch gezag tegenover de javaansche bevolking vertegenwoordigen. Het volk kent noch den Gouverneur-generaal, noch de Raden van Indie, noch de Direkteuren te Batavia. Het kent slechts den *Resident*, en de beambten die onder hem het besturen.

Een dusdanige residentie — er zyn er, die byna een millioen zielen bevatten — is verdeeld in drie, vier of vyf afdeelingen of regentschappen, aan welker hoofd *Adsistent-Residenten* geplaatst zyn. Onder dezen weder wordt het bestuur uitgeoefend door kontroleurs, opzieners en een tal van andere beambten die noodig zyn voor de inning der belastingen, voor het toezicht over den landbouw, voor het oprichten van gebouwen, voor de waterstaatswerken, voor de policie en voor het rechtswezen.

In elke afdeeling staat een inlandsch hoofd van hoogen rang met den titel van *Regent*, den adsistent-resident ter-zyde. Zoodanig Regent, hoewel zyn verhouding tot het bestuur en zyn werkkring geheel die is van een *bezoldigd beambte*, behoort altyd tot den hoogen adel des lands, en dikwyls tot de familie der vorsten die vroeger in dat landschap of in de nabuurschap onafhankelyk geregeerd hebben. Zeer staatkundig wordt alzoo gebruik gemaakt van hun alouden feodalen invloed — die in Azie over 't geheel van groot gewicht is, en by de meeste stammen als punt van godsdienst wordt aangemerkt — dewyl door het benoemen dezer hoofden tot beambten, een hierarchie wordt geschapen, aan welker spits het nederlandsch gezag staat, dat door den Gouverneur-generaal wordt uitgeoefend.

Er is niets nieuws onder de zon. Werden niet de *Ryks-*, *Mark-*, *Gau-*, en *Burggraven* van het duitsche Ryk evenzoo door den Keizer aangesteld, en meestal gekozen uit de Baronnen? Zonder uitweiding over den oorsprong des adels, die geheel in de natuur ligt, wensch ik toch plaats te geven aan de opmerking hoe in òns werelddeel en ginds in 't verre Indie, dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen hadden. Een land moet op verren afstand geregeerd worden, en hiertoe zyn beambten noodig, die 't centraal gezag vertegenwoordigen. Onder het stelsel van militaire willekeur, kozen de Romeinen hiertoe de *Praefecten*, in den aanvang gewoonlyk de bevelhebbers der legioenen die 't bedoelde land hadden ten-onder gebracht. Zulke landstreken bleven dan ook: *provincien*, dat is: *win*gewesten. Maar toen later het centraal gezag des duitschen Ryks behoefte voelde, eenig ver gelegen volk aan zich te binden op andere wyze dan door stoffelyk overwicht alleen, zoodra een verwyderde streek werd beschouwd als door gelykheid in afkomst, taal en gewoonten tot het Ryk te behooren, deed zich de noodzakelykheid gevoelen, iemand met de leiding der zaken te belasten, die in dat land te-huis behoorde niet alleen, maar door zyn stand boven zyn medeburgers in die streken verheven was, opdat de gehoorzaam-

heid aan de bevelen des Keizers, gemakkelyk werde door de samengaande neiging tot onderwerping aan hem die met de uitvoering dezer bevelen belast was. Hierdoor werden dan tevens geheel of gedeeltelyk de uitgaven vermeden, voor een staand leger ten-laste der algemeene staatskas, of, zooals meestal geschiedde, ten-laste van de gewesten zelf, die door zoodanig leger moesten bewaakt worden. Zoo werden de eerste Graven gekozen uit de Baronnen des lands, en strikt genomen is dus 't woord *graaf* geen adellyke titel, doch slechts de benaming van een met zeker *ambt* belasten persoon. Ik geloof dan ook dat in de middeleeuwen de meening gold, dat de duitsche Keizer wel 't recht had, graven, d. i. *landschapsbestuurders*, en hertogen, d. i. *heiraanvoerders*, te benoemen, doch dat de Baronnen beweerden, wat hun geboorte aangaat, aan den Keizer gelyk te zyn en alleen van God aftehangen, behoudens de verplichting den Keizer te dienen, voor-zoo-ver deze met hun toestemming, en uit hun midden gekozen was. Een graaf bekleedde een *ambt* waartoe hem de Keizer had geroepen. Een baron beschouwde zich als baron «*door de genade Gods.*» De graven vertegenwoordigden den Keizer, en voerden als zoodanig *diens* banier, d. i. den Standaard van het Ryk. Een baron bracht volk op de been onder zyn eigen vaan, als *baanderheer*.

De omstandigheid nu, dat graven en hertogen gewoonlyk uit de baronnen werden gekozen, bracht te-weeg dat zy het gewicht hunner betrekking in de schaal legden by den invloed dien zy aan hun geboorte ontleenden, en hieruit schynt later, vooral toen men aan de erfelykheid dezer betrekkingen was gewoon geraakt, de voorrang ontstaan te zyn, dien deze titels hadden boven dien van baron. Nog heden-ten-dage zou menige vryheerlyke familie — zonder keizerlyk of koninklyk patent, dat is een zoodanige familie, die haren adel afleidt van het ontstaan des lands, die *altyd* van adel was *omdat* ze van adel was — *autochthoon* — een verheffing tot den gravenstand, als derogeerend afwyzen. Er zyn voorbeelden van.

De personen die met het bestuur van zoodanig graafschap belast waren, trachtten natuurlyk van den Keizer te verkrygen dat hun zoons, of, by-gebreke daarvan, andere bloedverwanten, hen in hun betrekking zouden opvolgen. Dit geschiedde dan ook gewoonlyk, schoon ik niet geloof dat ooit het recht op deze opvolging *organisch* is erkend geworden, althans wat deze beambten in de *Nederlanden* aangaat, byvoorbeeld, de graven van Holland, Zeeland, Henegouwen of Vlaanderen, de hertogen van Brabant, Gelderland, enz. Het was in den beginne een gunst, weldra een gewoonte, en ten-slotte een noodzakelykheid, maar nooit werd deze erfelykheid wet.

Nagenoeg op gelyke wyze — wat de keus der personen aangaat, daar hier geen spraak is van gelykheid in werkkring, hoewel ook in dit opzicht zekere overeenstemming in 't oog valt — staat aan het hoofd eener afdeeling op Java, een inlandsch beambte die den hem door het gouvernement gegeven rang met zijn *autochthoonen* invloed verbindt, om aan den europeschen ambtenaar die 't *nederlandsch* gezag vertegenwoordigt, het bestuur gemakkelyk te maken. Ook hier is de erfelykheid, zonder door een wet vastgesteld te zyn, tot een gewoonte geworden. Reeds by het leven van den Regent is deze zaak meestal geregeld, en 't geldt als een belooning voor dienstyver en trouw, indien men hem de toezegging geeft dat hy in zijn betrekking door zyn zoon zal worden opgevolgd. Er moeten al zeer gewichtige redenen bestaan, voor er van dezen regel wordt afgeweken, en waar dit het geval wezen mocht, kiest men toch gewoonlyk den opvolger uit de leden van dezelfde familie.

De verhouding tusschen europesche ambtenaren, en dusdanige hooggeplaatste javaansche grooten, is van zeer kieschen aard. De adsistent-resident eener afdeeling is de verantwoordelyke persoon. Hy heeft zyn instruktien, en wordt ondersteld het hoofd der afdeeling te zyn. Dit belet echter niet dat de Regent, door plaatselyke kennis, door geboorte, door

invloed op de bevolking, door geldelyke inkomsten en hiermede overeenstemmende levenswyze, ver boven hem verheven is. Bovendien is de Regent, als vertegenwoordiger van 't *javaansch element* eener landstreek, en verondersteld wordende te spreken uit naam der honderd- of meer duizend zielen, die zyn regentschap bevolken, ook in de oogen van 't Gouvernement een veel belangryker persoon, dan de eenvoudige *europesche* beambte, wiens ontevredenheid niet behoeft gevreesd te worden, daar men voor hem vele anderen in de plaats bekomen kan, terwyl de minder goede stemming van een Regent wellicht de kiem zou kunnen worden van beroering of opstand.

Uit dit alles vloeit dus de vreemde omstandigheid voort, dat eigenlyk de *mindere* den *meerdere* beveelt. De adsistent-resident gelast den Regent, hem opgaven te doen. Hy gelast hem, volk te zenden tot het arbeiden aan bruggen en wegen. Hy gelast hem, belastingen te doen innen. Hy roept hem op, zitting te nemen in den landraad, waarin hy adsistent-resident voorzit. Hy berispt hem, waar hy schuldig is aan plichtverzuim. Deze zeer eigenaardige verhouding wordt alleen mogelyk gemaakt door uiterst beleefde vormen, die evenwel noch hartelykheid, noch, waar 't noodig blyken mocht, strengheid behoeven uittesluiten, en ik geloof dat de toon die in deze verhouding heerschen moet, vry wel wordt aangegeven in 't officieel voorschrift dienaangaande: de *europesche* ambtenaar hebbe den *inlandschen* beambte die hem ter-zyde staat, te behandelen als zyn *jonger broeder*.

Maar hy vergete niet dat deze *jonger broeder* by de ouders zeer bemind — of gevreesd — is, en dat, by voorkomend geschil, zyn meerdere jaren zouden worden in rekening gebracht als beweegreden om hem euvel te nemen dat hy zyn *jonger broeder* niet met meer inschikkelykheid of takt behandelde.

De aangeboren hoffelykheid van den javaanschen groote — zelfs de geringe Javaan is veel beleefder dan zyn europesche standgenoot — maakt evenwel deze schynbaar moeielyke ver-

houding dragelyker dan ze anders wezen zou.

De Europeaan zy wel-opgevoed en kiesch, hy gedrage zich met vriendelyke waardigheid, en kan dan zeker zyn dat de Regent van zyn kant hem 't bestuur gemakkelyk maken zal. Het stuitend bevelen, in verzoekenden vorm geuit, wordt met stiptheid nagekomen. Het verschil in stand, geboorte, rykdom, wordt uitgewischt door den Regent zelf, die den Europeaan, als vertegenwoordiger des Konings van Nederland, tot zich opheft, en ten-slotte is een verhouding die, oppervlakkig beschouwd, botsing moest te weeg brengen, zeer dikwyls de bron van een aangenaam verkeer.

Ik zeide dat dusdanige Regenten ook door rykdom den voorrang hadden boven den europeschen ambtenaar, en dit is natuurlyk. De Europeaan, als hy geroepen wordt tot het besturen eener provincie die in oppervlakte met vele duitsche hertogdommen gelyk staat, is gewoonlyk iemand van middelbaren of meer dan middelbaren leeftyd, gehuwd en vader. Hy bekleedt een ambt *om den broode*. Zyn inkomsten zyn juist voldoende, en zelfs vaak *niet* voldoende, om aan de zynen het noodige te verschaffen. De Regent is: *Tommongong*, *Adhipatti*, jazelfs *Pangerang*, d. i. *Javaansch prins*. De vraag is voor hem niet dat hy *leve*, hy moet zóó leven als 't volk gewoon is dit te zien van zyn aristokratie. Waar de *Europeaan* een huis bewoont, is dikwyls *zyn* verblyf een *Kratoon*, met vele huizen en dorpen daarin. Waar de *Europeaan* éène vrouw heeft met drie, vier, kinderen, onderhoudt *hy* een tal van vrouwen met wat daarby behoort. Waar de *Europeaan* uitrydt, gevolgd door eenige beambten, niet meer dan er by zyn inspektiereis noodig zyn tot het geven van inlichtingen onder-weg, wordt de Regent vergezeld door de honderden die tot het gevolg behooren, dat in de oogen des volks onafscheidelyk is van zyn hoogen rang. De *Europeaan* leeft burgerlyk, de Regent leeft — of wordt verondersteld te leven — als een vorst.

Doch dit alles moet *betaald* worden. Het nederlandsch bestuur dat zich op den invloed van die Regenten gegrondvest heeft, weet dit, en niets is dus natuurlyker dan dat het hun inkomsten heeft opgevoerd tot een hoogte die den *niet*-Indier overdreven zou voorkomen, maar inderdaad zelden voldoende is ter bestryding van de uitgaven welke aan de levenswyze van zoodanig inlandsch Hoofd verbonden zyn. Het is niet ongewoon, Regenten die twee- ja driemaal honderd duizend gulden 's jaars inkomen hebben, in geldverlegenheid te zien verkeeren. Hiertoe draagt veel by de, als 't ware vorstelyke, onverschiligheid waarmee zy hun inkomsten verspillen, hun nalatigheid in 't bewaken hunner ondergeschikten, hun koopziekte, en *vooral* het misbruik dat dikwyls van deze hoedanigheden gemaakt wordt door Europeanen.

De inkomsten der javaansche Hoofden zou men in vier deelen kunnen splitsen. Vooreerst, het bepaald maandgeld. Vervolgens, een vaste som als schadeloosstelling voor afgekochte rechten die overgegaan zyn op 't nederlandsch bestuur. Ten-derde, een belooning in evenredigheid met de hoeveelheid der in hun regentschap voortgebrachte produkten, als koffi, suiker, indigo, kaneel, enz. En eindelyk, de willekeurige beschikking over den arbeid en de eigendommen hunner onderhoorigen.

De beide laatste bronnen van inkomsten vorderen eenige opheldering. De Javaan is uit den aard der zaak landbouwer. De grond waarop hy geboren werd, die veel belooft voor weinig arbeids, lokt hem hiertoe uit, en vooral is hy met hart en ziel overgegeven aan het bebouwen zyner rystvelden, waarin hy dan ook zeer bedreven is. Hy groeit op te-midden zyner *sawah*'s en *gagah*'s en *tipar*'s ([15]) vergezelt reeds op zeer jeugdigen leeftyd zyn vader naar 't veld, waar hy hem behulpzaam is in den arbeid met ploeg en spade, aan dammen en aan waterleidingen tot het bevochtigen zyner akkers. Hy telt zyn jaren by oogsten, hy rekent den tyd naar de kleur zyner te veld staande halmen, hy voelt zich te-huis onder

de makkers die met hem *padie* sneden ([16]) hy zoekt zyn vrouw onder de meisjes der *dessah* ([17]) die 's avends onder vroolyk gezang de ryst stampen om ze te ontdoen van den bolster...het bezit van een paar buffels die zyn ploeg zullen trekken, is 't ideaal dat hem aanlacht...kortom, de rystbouw is voor den Javaan, wat in de Rynstreken en in het zuiden van Frankryk, de wynoogst is.

Doch daar kwamen vreemdelingen uit het Westen, die zich heer maakten van het land. Ze wenschten voordeel te doen met de vruchtbaarheid van den bodem, en gelastten den bewoner een gedeelte van zyn arbeid en van zyn tyd toetewyden aan het voortbrengen van andere zaken, die meer winst zouden afwerpen op de markten van *Europa*. Om den geringen man hiertoe te bewegen, was niet meer dan een zeer eenvoudige staatkunde noodig. Hy gehoorzaamt zyn hoofden, men had dus slechts deze hoofden te winnen door hun een gedeelte van de winst toetezeggen, en...het gelukte volkomen.

Als men let op de ontzettende massa javasche produkten die in Nederland worden te-koop geveild, kan men zich overtuigen van het doeltreffende dezer staatkunde, al vindt men ze niet edel. Want, mocht iemand vragen of de landbouwer zelf eene met deze uitkomst evenredige belooning geniet, dan moet ik hierop een ontkennend antwoord geven. De Regeering verplicht hem op *zyn* grond aantekweeken wat *haar* behaagt, ze straft hem wanneer hy het aldus voortgebrachte verkoopt aan wien het ook zy buiten háár, en *zyzelf* bepaalt den prys dien ze hem daarvoor uitbetaalt. De kosten op den overvoer naar Europa, door bemiddeling van een bevoorrecht handelslichaam, zyn hoog. De aan de Hoofden toegelegde aanmoedigingsgelden bezwaren daarentegen den inkoopprys, en...daar toch ten-slotte de geheele zaak winst afwerpen *moet*, kan deze winst niet anders worden gevonden dan door juist zóóveel aan den Javaan uittebetalen, dat hy niet sterve van honger, hetgeen de voortbrengende kracht der natie verminderen zou.

Ook aan de europesche beambten wordt een belooning uitbetaald in evenredigheid met de opbrengst. ([18])

Wel wordt dus de arme Javaan voorgezweept door dubbel gezag, wel wordt hy dikwyls afgetrokken van zyn rystvelden, wel is hongersnood vaak 't gevolg van deze maatregelen, doch...vroolyk wapperen te Batavia, te Samarang, te Soerabaja, te Passaroean, te Bezoeki, te Probolingo, te Patjitan, te Tjilatjap, de vlaggen aan boord der schepen, die beladen worden met de oogsten die Nederland ryk maken.

Hongersnood? Op het ryke vruchtbare gezegende Java, *hongersnood?* Ja, lezer. Voor weinige jaren zyn geheele distrikten uitgestorven van honger. ([19]) Moeders boden hun kinderen te-koop voor spyze. Moeders hebben hun kinderen gegeten...

Maar toen heeft zich 't moederland met die zaak bemoeid. In de raadzalen der volksvertegenwoordiging is men daarover ontevreden geweest, en de toenmalige Landvoogd heeft bevelen moeten geven, dat men de uitbreiding der dusgenaamde *europesche-marktprodukten* voortaan niet weder zou voortzetten tot hongersnood toe...

Ik ben daar bitter geworden. Wat zoudt ge denken van iemand die zulke zaken kon neerschryven *zonder* bitterheid?

My blyft over te spreken van de laatste en voornaamste soort der inkomsten van inlandsche hoofden: het willekeurig beschikken over personen en eigendommen hunner onderhoorigen.

Volgens het algemeen begrip in byna geheel Azie, behoort de onderdaan met al wat hy bezit, aan den vorst. Dit is ook op Java het geval, en de afstammelingen of verwanten der vroegere vorsten maken gaarne gebruik van de onkunde der bevolking, die niet recht begrypt dat haar *Tommongong* of *Adhipatti* of *Pangerang* thans een *bezoldigd ambtenaar* is,

die zyn eigen en hare rechten voor een bepaald inkomen verkocht heeft, en dat dus de schraal beloonde arbeid in koffituin of suikerveld, in de plaats getreden is van de belastingen die vroeger door de heeren des lands van de opgezetenen gevorderd werden. Niets is dus gewoner dan dat honderde huisgezinnen van verren afstand worden opgeroepen om *zonder betaling* velden te bewerken, die den Regent toebehooren. Niets is gewoner dan het onbetaald verstrekken van levensmiddelen ten-behoeve der hofhouding van den Regent. En wanneer die Regent een gevallig oog mocht slaan op het paard, den buffel, de dochter, de vrouw, van den geringen man, zou men 't ongehoord vinden, als deze den onvoorwaardelyken afstand van het begeerd voorwerp weigerde.

Er zyn Regenten, die van zoodanige willekeurige beschikkingen een matig gebruik maken, en niet meer van den geringen man vorderen, dan tot het ophouden van hun rang volstrekt noodig is. Anderen gaan iets verder, en geheel-en-al ontbreekt deze onwettigheid nergens. Het is dan ook moeielyk, ja onmogelyk, zoodanig misbruik *geheel* uitteroeien, daar het diep geworteld is in den aard der bevolking zelf die er onder lydt. De Javaan is gul, vooral waar het te doen is om een bewys te geven van gehechtheid aan zyn Hoofd, aan den afstammeling van hen wien zyn vaderen gehoorzaamden. Ja, hy zou meenen te-kort te doen aan den eerbied dien hy aan zyn erfelyken heer verschuldigd is, wanneer hy zonder geschenken diens *kratoon* betrad. Zulke geschenken zyn dan ook dikwyls van zoo weinig waarde, dat het afwyzen iets vernederends zou in zich sluiten, en vaak is alzoo deze gewoonte eerder te vergelyken met de hulde van een kind dat zyn liefde tot den vader tracht te uiten door 't aanbieden van een klein geschenk, dan optevatten als schatting aan dwingelandsche willekeur.

Maar...aldus wordt door een *lief gebruik*, de afschaffing van *misbruik* belemmerd.

Indien de *aloen-aloen* (20) voor de woning van den Regent in verwilderden staat lag, zou de nabywonende bevolking hierover beschaamd wezen, en er ware veel gezags noodig om haar te *beletten* dat plein van onkruid te reinigen, en het te brengen in een staat die met den rang des Regents overeenstemt. Hiervoor eenige betaling te geven, zou algemeen als een beleediging worden aangemerkt. Maar naast dien *aloen-aloen*, of elders, liggen *Sawah*'s die op den ploeg wachten, of op een leiding die het water daarheen moet voeren, dikwyls van mylen ver...deze *Sawah*'s behooren den Regent. Hy roept, om *zyn* velden te bewerken of te besproeien, de bevolking van gansche dorpen op, wier eigen *Sawah*'s evenzeer behoefte hebben aan bearbeiding...ziedaar het *misbruik*.

Dit is aan de Regeering bekend, en wie de staatsbladen leest, waarin de wetten, instruktien en handleidingen voor de ambtenaren bevat zyn, juicht de menschlievendheid toe, die by het ontwerpen daarvan schynt te hebben voorgezeten. Alom wordt den Europeaan, met gezag in de binnenlanden bekleed, als een zyner duurste verplichtingen op 't hart gedrukt, de bevolking te beschermen tegen haar eigen onderworpenheid en de hebzucht der Hoofden. En, als ware het niet genoeg, deze verplichting voorteschryven *in 't algemeen*, er wordt nog van de *adsistent-residenten*, by de aanvaarding van 't bestuur eener afdeeling, een *afzonderlyke eed* gevorderd, dat zy deze vaderlyke zorg voor de bevolking zullen beschouwen als een eersten plicht.

Dit is voorzeker een schoone roeping. Rechtvaardigheid voortestaan, den geringe te beschermen tegen den machtige, den zwakke te beschutten tegen de overmacht van den sterke, het ooilam van den arme terug te vorderen uit de stallen des vorstelyken roovers...zie, 't is om 't hart te doen gloeien van genot, by 't denkbeeld dat men geroepen is tot iets zóó schoons! En wie in de javasche binnenlanden soms ontevreden moge zyn met standplaats of belooning, hy sla het oog op den verheven plicht die op hem rust, op 't heerlyk genoegen

dat de vervulling van *zulk* een plicht met zich brengt, en hy zal geen andere belooning begeeren.

Maar...gemakkelyk is deze plicht niet. Vooreerst hebbe men juist te beoordeelen, waar het *gebruik* heeft opgehouden om voor *misbruik* plaats te maken? En...waar het misbruik *bestaat*, waar inderdaad roof of willekeur gepleegd *is*, zyn veelal de slachtoffers zelf hieraan medeplichtig, hetzy uit te ver gedreven onderwerping, hetzy uit vrees, hetzy uit wantrouwen op den wil of de macht der persoon die hen beschermen moet. Ieder weet dat de *europesche* beambte elk oogenblik kan geroepen worden tot een andere betrekking, en dat de *Regent*, *de machtige Regent*, dáár blyft. Voorts zyn er zoo véél manieren om zich het eigendom van een arm onnoozel mensch toeteëigenen! Als een *mantrie* (21) hem zegt dat de Regent zyn paard begeert, met dit gevolg dat het begeerde dier weldra plaats heeft gekregen in de stallen van den Regent, bewyst zulks nog volstrekt niet dat deze niet van voornemen was — o, zeker! — daarvoor een hoogen prys te betalen...te-eeniger-tyd. Als honderden arbeiden op de velden van een Hoofd, zonder daarvoor betaling te ontvangen, volgt hieruit geenszins dat hy dit liet geschieden ten *zynen* behoeve. Had niet zyn bedoeling kunnen zyn, hun den oogst overtelaten uit de menschlievende berekening dat zyn grond beter gelegen was, vruchtbaarder dan de hunne, en dus hun arbeid milder beloonen zou?

Bovendien, vanwaar haalt de europesche beambte de getuigen die den moed hebben een verklaring te doen tegen hun heer, den gevreesden Regent? En, waagde hy een beschuldiging, *zonder die te kunnen bewyzen*, waar blyft dan de verhouding van *ouder broeder*, die in zulk geval zyn *jongeren broeder* zonder grond zou hebben gekrenkt in zyn eer? Waar blyft de gunst van de Regeering, die hem brood geeft voor dienst, maar hem dat brood opzegt, hem ontslaan zou als onbekwaam, wanneer hy een zoo hooggeplaatst persoon als een *Tommongong*, *Adhipatti* of *Pangerang* had ver-

[illegible]

[illegible] ?

[illegible] niet! Dit blykt reeds [illegible] inlandsche Hoofden om de grens [illegible] arbeid en eigendom hun-[illegible] overal volmondig erkend [illegible] den eed doen die mis-[illegible] gaan. en...dat toch slechts [illegible] aangeklaagd, wegens willekeur [illegible]

[illegible] onoverkomelyke moeielykheid [illegible] den eed: *«de inlandsche* [illegible] *en knevelary.»*

ZESDE HOOFDSTUK

De kontroleur Verbrugge was een goed mensch. Als men hem daar zag zitten in zyn blauw-lakenschen frak, met geborduurde eiken- en oranjetakken op kraag en mouw-opslagen, was 't moeielyk in hem den type te miskennen die voorheerscht onder de Hollanders in Indie...een menschensoort, in 't voorbygaan gezegd, die zeer onderscheiden is van de Hollanders in Holland. Traag zoolang er niets te doen viel, en ver van de beredderingzucht die in Europa voor yver geldt, maar yverig waar bezigheid noodig was...eenvoudig maar hartelyk voor wie tot zyn omgeving behoorden...mededeelzaam, hulpvaardig en gastvry...welgemanierd zonder styfheid...vatbaar voor goede indrukken...eerlyk en oprecht, zonder evenwel lust te voelen de martelaar van deze hoedanigheden te worden...in 't kort, hy was een man die, zooals men 't noemt, overal op zyn plaats zou wezen, zonder dat men echter op 't denkbeeld komen zou de eeuw naar hem te noemen, wat hy dan ook niet begeerde.

Hy zat in 't midden van de *pendoppo* by de tafel die met een wit kleed bedekt, en met spyzen beladen was. Wel eenigszins ongeduldig vroeg hy van-tyd tot-tyd, met de woorden der zuster van mevrouw Blauwbaard, aan den *mandoor*-oppasser, dat is het hoofd van de policie- en bureaudienaren der adsistent-residentie, of er niets in aantocht was? Dan stond hy eens op, beproefde vergeefs zyn sporen te doen

kletteren op den gestampten kleivloer van de *pendoppo*, stak voor de twintigste maal zyn sigaar aan, en ging, als te-leurgesteld, weer zitten. Hy sprak weinig.

En toch had hy kùnnen spreken, want hy was niet alleen. Ik bedoel hiermee nu juist niet dat hy vergezeld was van de twintig of dertig Javanen, bedienden, *mantries* en oppassers die op den grond gehurkt in en buiten de *pendoppo* zaten, noch van de velen die aanhoudend uit- en inliepen, noch van 't groot aantal inlanders van verschillenden rang, dat daar buiten de paarden vasthield, of te-paard rondreed...neen, de Regent zelf van Lebak, *Radhen Adhipatti Karta Natta Nagara*, zat tegenover hem.

Wachten is altyd vervelend. Een kwartier duurt een uur, een uur een halven dag, en zoo voort. Verbrugge had wel wat spraakzamer mogen zyn. De Regent van *Lebak* was een beschaafd oud man, die over veel wist te spreken met verstand en oordeel. Men had hem slechts aantezien om overtuigd te wezen dat het meerendeel der Europeanen die met hem in aanraking kwamen, meer van hem, dan hy van hen te leeren had. Zyn levendige donkere oogen weerspraken door hun vuur de vermoeidheid der trekken van zyn gelaat en de grysheid zyner haren. Wat hy zeide, was gewoonlyk lang overdacht — een eigenaardigheid trouwens die by den beschaafden Oosterling algemeen is — en wanneer men met hem in gesprek was, gevoelde men dat men zyn woorden te beschouwen had als brieven, waarvan hy de minuut in zyn archief had, om zoo noodig daarop te verwyzen. Dit nu moge onaangenaam schynen voor wie niet gewoon is aan den omgang met javaansche grooten, 't is niet moeielyk alle onderwerpen van gesprek die aanstoot geven kunnen, te vermyden, vooral daar zy van hùn kant nooit op bruske wyze aan den loop van 't onderhoud een andere richting geven zullen, omdat dit naar oostersche begrippen in-stryd wezen zou met den goeden toon. Wie dus oorzaak heeft het aanroeren van een bepaald punt te vermyden, behoeft slechts

over onbeduidende zaken te spreken, en hy kan verzekerd zyn dat een javaansch hoofd hem niet, door een onbegeerde wending in 't gesprek, zal voeren op een terrein dat hy liever niet betrad.

Over de beste wijze van omgang met die hoofden, bestaan overigens verschillende meeningen. Het komt my voor dat eenvoudige oprechtheid, zonder streven naar diplomatische voorzichtigheid, de voorkeur verdient. ([22])

Hoe dit zy, Verbrugge begon met een banale opmerking over 't weêr en den regen.

— Ja, mynheer de kontroleur, het is westmoesson.

Dit nu wist Verbrugge wel: men was in Januari. ([23]) Maar wat *hy* over den regen gezegd had, wist de Regent ook. Hierop volgde weder eenig zwygen. De Regent wenkte met een nauw zichtbare beweging van 't hoofd, een der bedienden die neergehurkt zaten aan den ingang der *pendoppo*. Een kleine jongen, allerliefst gevat in een blauw-fluweelen buis, witten pantalon, met gouden lyfband die zyn kostbaren *sarong* vasthield om de lenden, en op 't hoofd den behagelyken *kain kapala*, waaronder zyn zwarte oogen zoo ondeugend te-voorschyn kwamen, kroop hurkende tot aan de voeten des Regents, zette de gouden doos neder, die de tabak, de kalk, de *sirie*, de *pinang*, en de *gambier* bevatte, maakte den *slamat*, door beide handen saamgevoegd opteheffen tot aan het diep neergebogen voorhoofd, en bood daarop zyn heer de kostbare doos aan. ([24])

— De weg zal moeielyk zyn na zooveel regen, zei de Regent, als om 't lang wachten verklaarbaar te maken, terwyl hy een betelblad met kalk bestreek.

— In 't *Pandeglangsche* is de weg zoo slecht niet, antwoordde Verbrugge die, als hy ten-minste niets stuitends wilde aanroeren, dit antwoord wel wat ondoordacht gaf. Want

hy had moeten bedenken dat een Regent aan *Lebak* niet gaarne de wegen van *Pandeglang* hoort roemen, al zyn die dan ook werkelyk beter dan in 't *Lebaksche*.

De *Adhipatti* beging de fout van een te snel antwoord niet. De kleine *maas* ([25]) was reeds al hurkend achterwaarts teruggekropen tot aan den ingang der *pendoppo*, waar hy onder zyn makkers plaats nam...de Regent had reeds zyn lippen en weinige tanden bruinrood geverwd met het speeksel zyner sirie, voor hy zeide:

— Ja, er is veel volk in *Pandeglang*.

Voor wien den Regent en den kontroleur kende, voor wien de toestand van *Lebak* geen geheim was, had het duidelyk kunnen blyken dat het gesprek reeds een stryd was geworden. Een toespeling namelyk op den beteren staat der wegen in een naburige afdeeling, scheen het vervolg te wezen op vergeefsche pogingen om ook in *Lebak* dusdanige betere wegen te doen aanleggen, of de bestaande beter te onderhouden. Doch hierin had de Regent gelyk, dat *Pandeglang* dichter bevolkt was, vooral in verhouding tot de veel kleinere oppervlakte, en dat dus dáár de arbeid aan de groote wegen, door vereende krachten ligter viel dan in 't *Lebaksche*, een afdeeling die op honderde palen oppervlakte, slechts zeventigduizend inwoners telde.

— Dat is waar, zei Verbrugge, we hebben weinig volk hier, maar...

De *Adhipatti* zag hem aan, als wachtte hy een aanval af. Hy wist dat er na dat «maar» iets volgen kon, dat onaangenaam zou te hooren zyn voor hem, die sedert dertig jaren Regent van *Lebak* geweest was. Het scheen dat Verbrugge op dit oogenblik geen lust had den stryd voorttezetten. Althans hy brak 't gesprek af, en vroeg weder aan den *mandoor*-oppasser of hy niets komen zag?

— Ik zie nog niets van den kant van *Pandeglang*, mynheer de kontroleur, maar daar-ginds aan de andere zyde rydt iemand te-paard...het is de *toewan kommendaan.*

— Welzeker, *Dongso*, zei Verbrugge naar buiten starende, dat is de kommandant! Hy jaagt in deze buurt, en is vanmorgen vroeg reeds uitgegaan. Hé, Duclari...Duclari!

— Hy hoort u al, mynheer, hy komt hierheen. Zyn jongen rydt achter hem, met een *kidang* ([26]) achter zich over 't paard.

— *Pegang koedahnja toewan kommendaan* ([27]) gebood Verbrugge aan een der bedienden die buiten zaten. Bonjour, Duclari! Ben je nat? Wat heb je geschoten? Kom binnen!

Een krachtig man van dertigjarigen leeftyd en flinke militaire houding, hoewel van uniform geen spoor was, trad de *pendoppo* in. Het was de eerste-luitenant Duclari, kommandant van 't kleine garnizoen te *Rangkas-Betoeng*. Verbrugge en hy waren bevriend, en hun gemeenzaamheid was te grooter, daar Duclari sedert eenigen tyd de woning van Verbrugge betrokken had in afwachting der voltooiïng van een nieuw fort. Hy drukte dezen de hand, groette den Regent beleefd, en ging zitten onder de vraag: «wel, wat heb je al zoo hier?»

— Wil je thee, Duclari?

— Wel neen, ik ben warm genoeg! Heb je geen klapperwater? ([28]) Dat is frisscher.

— Dat laat ik je niet geven. Als men warm is, houd ik klapperwater voor heel nadeelig. Je wordt er styf en jichtig van. Zie eens de koelies die zware vrachten over de bergen dragen: zy houden zich vlug en lenig door heet water te drinken, of *koppi dahoen*. Maar *gemberthee* ([29]) is nog beter...

— Wat? *Koppi dahoen*, thee van koffibladen? Dat heb ik nog nooit gezien.

— Omdat je niet op Sumatra gediend hebt. Daar is 't de gewoonte.

— Laat me dan maar thee geven...maar niet van koffibladen, en ook niet van gember. Ja, je bent op Sumatra geweest...en de nieuwe adsistent-resident ook, niet waar?

Dit gesprek werd in 't hollandsch gevoerd, een taal die de Regent niet verstond. Hetzy Duclari gevoelde dat er iets onbeleefds in lag, hem hierdoor van 't onderhoud uittesluiten, hetzyd-i hiermee een andere bedoeling had, op-eenmaal ging hy, zich tot den Regent wendende, in 't maleisch voort:

— Weet mynheer de *Adhipatti*, dat m'nheer de kontroleur den nieuwen adsistent-resident kent?

— Wel neen, dàt heb niet gezegd, ik heb hem nooit gezien. Hy diende eenige jaren vóór my op Sumatra. Ik heb je maar gezegd dat ik daar veel over hem heb hooren spreken, anders niet!

— Nu, dit komt op 'tzelfde neer. Men behoeft iemand juist niet te zien om hem te kennen. Hoe denkt m'nheer de *Adhipatti* hierover?

De *Adhipatti* had juist noodig een bediende te roepen. Er verliep dus wat tyd voor hy zeggen kon: «dat hy met den heer kommandant instemde, maar dat het toch dikwyls noodig was iemand te zien voor men hem beoordeelen kon.»

— Over 't geheel genomen is dit misschien waar, ging nu Duclari in 't hollandsch voort — hetzy omdat deze taal hem gemeenzamer was en hy meende genoeg gedaan te hebben voor de beleefdheid, hetzy omdat hy alleen door Verbrugge verstaan wilde worden — dit moge in 't algemeen waar zyn, maar omtrent Havelaar heeft men waarachtig geen persoonlyke kennismaking noodig...hy is een gek!

— Dat heb ik niet gezegd, Duclari!

— Neen, jy hebt dat niet gezegd, maar ik zeg het na al wat je my van hem verteld hebt. Ik noem iemand die in 't water springt om een hond te redden van de haaien, een gek.

— Nu ja, verstandig is 't zeker niet. Maar...

— En, hoor eens, dat versje tegen den generaal Vandamme...'t kwam niet te-pas!

— 't Was geestig...

— Tot je dienst! Maar een jong mensch mag niet geestig zyn tegen een generaal.

— Je moet in 't oog houden dat hy nog zeer jong was... het is veertien jaar geleden. Hy was toen maar twee-en-twintig jaar oud.

— En dan de kalkoen dien hy stal!

— Dat deed hy om den generaal te plagen.

— Juist! Een jong mensch mag geen generaal plagen, die bovendien, als civiel gouverneur, zyn chef was. Dat andere versje vind ik aardig, maar...dat eeuwige duelleeren!

— Hy deed het gewoonlyk voor een ander. Hy trok altyd party voor den zwakste.

— Wel laat ieder voor zichzelf duelleeren, als men het dan volstrekt doen wil! Ik voor my geloof dat een duel zelden noodig is. Waar 't onvermydelyk was, zou ook ik een uitdaging aannemen, en in zekere gevallen zelf uitdagen, maar om daarvan dagelyksch werk te maken...dank je! Het is te hopen dat hy veranderd is op dit punt.

— Wel zeker, daar is geen twyfel aan! Hy is nu zooveel ouder, daarby sedert langen tyd getrouwd, en adsistent-resident. Bovendien, ik heb altyd gehoord dat zyn hart goed was, en dat hy een warm gevoel had voor recht.

— Nu, dat zal hem te-pas komen in *Lebak!* Daar is me juist iets voorgekomen, dat...zou de Regent ons verstaan?

— Ik geloof 't niet. Maar toon my iets uit je weitasch, dan denkt hy dat we dáárover spreken.

Duclari nam zyn weitasch, haalde daaruit een paar boschduiven, en die vogels betastende als sprak hy over de jacht, deelde hy Verbrugge mede dat hy zoo-even in 't veld was nageloopen door een Javaan, die hem gevraagd had of hy niet iets doen kon tot verligting van den druk waaronder de bevolking zuchtte? (30)

— En, ging hy voort, dit is zeer sterk, Verbrugge! Niet dat ik me verwonder over de zaak zelf. Ik ben lang genoeg in 't Bantamsche om te weten wat hier voorvalt, maar dat

de geringe Javaan, gewoonlyk zoo omzichtig en terughoudend waar 't zyn hoofden geldt, zoo-iets vraagt aan iemand die er niets mee te maken heeft, dit bevreemdt my!

— En wat heb je geantwoord, Duclari?

— Wèl, dat het me niet aanging! Dat hy tot u moest gaan, of tot den nieuwen adsistent-resident, als die zou aangekomen zyn te *Rangkas-Betoeng*, en dáár zyn klachten uiten.

— *Ienie apa toewan-toewan datang!* riep op-eenmaal de oppasser *Dongso*. Ik zie een *mantrie* die met zyn *toedoeng* wuift. (31)

Allen stonden op. Duclari, die niet door zyn tegenwoordigheid in de *pendoppo* den schyn wilde aannemen als ware ook hy aan de grenzen ter verwelkoming van den adsistent-resident, die wel zyn meerdere doch niet zyn chef, en bovendien een gek was, steeg te-paard, en reed door zyn bediende gevolgd, heen.

De *Adhipatti* en Verbrugge stelden zich aan den ingang van de *pendoppo*, en zagen een door vier paarden getrokken reiswagen naderen, die weldra vry bemodderd by 't bamboezen gebouwtje stilhield.

Het zou moeielyk geweest zyn te raden wat er zich al zoo in dien wagen bevond, voor *Dongso*, geholpen door de loopers en een tal van bedienden die tot het gevolg van den Regent behoorden, al de riemen en knoopsels hadden losgemaakt, die het voertuig hielden ingesloten met een zwart lederen foedraal dat aan de diskretie herinnerde, waarmee in vroeger jaren leeuwen en tygers de stad inkwamen, toen de zoölogische tuinen nog reizende dierenspellen waren. Leeuwen of tygers nu waren er in den wagen niet. Men had alles maar zoo zorgvuldig gesloten omdat het westmoesson was, en men dus op regen moest bedacht zyn. Nu is 't uitstappen uit een reiswagen waarin men lang over den weg gehotst heeft, niet zoo gemakkelyk als iemand die nooit of weinig gereisd heeft, zich verbeelden zou. Nagenoeg als de arme

Sauriers uit de voorwereld, die door lang wachten ten-laatste een integreerend deel uitmaken van de klei, waarin ze aanvankelyk niet gekomen waren met het plan om er te blyven, heeft er ook by reizigers die wat nauw op-één gedrukt en in gedwongen houding, te lang in een reiswagen gezeten hebben, iets plaats, wat ik u voorstel *assimilatie* te noemen. Men weet eindelyk niet juist meer waar 't lederen kussen van den wagen ophoudt, en waar de ikheid aanvangt, ja, het denkbeeld is me niet vreemd dat men in zulk een wagen kiespyn of kramp hebben kan, die men voor mot in 't laken aanziet, of omgekeerd.

Er zyn weinig omstandigheden in de stoffelyke wereld, die den denkenden mensch geen aanleiding geven tot het maken van opmerkingen op verstandelyk gebied, en zoo heb ik myzelf dikwyls afgevraagd of niet veel dwalingen die onder ons kracht van wet hebben, veel «scheefheden» die wy voor «recht» houden, hieruit voortvloeien, dat men te lang met hetzelfde gezelschap in denzelfden reiswagen heeft gezeten? Het been dat ge daar links uitsteken moest, tusschen de hoededoos en 't mandje met kersen...de knie die ge tegen 't portier gedrukt hield, om de dame tegenover u niet te doen denken dat ge een aanval in den zin hadt op krinoline of deugd... de gelikdoornde voet die zoo bang was voor de hakken van den *commis-voyageur* naast u...de hals dien ge zoo lang links moest wenden, omdat het drupt aan de rechterzyde...zie, dat worden zoo alle ten-laatste halzen, en knieën, en voeten, die iets verdraaids bekomen. Ik houd het voor goed, van tyd tot-tyd eens te wisselen van wagens, zitplaats en medereizigers. Men kan dan zyn hals eens anders wenden, men beweegt nu-en-dan zyn knie, en misschien zit er eens een juffrouw naast ons met dansschoenen, of een jongetje wiens beentjes den grond niet raken. Men heeft dan meer kans om *recht* te zien en *recht* te loopen, zoodra men weer vasten grond onder de voeten krygt.

Of er ook in den wagen, die nu voor de *pendoppo* stil-

hield, zich iets verzette tegen de «oplossing der continuiteit» weet ik niet, maar zeker is 't dat het lang duurde voor er iets te voorschyn kwam. Er scheen een stryd van hoffelykheid gevoerd te worden. Men vernam de woorden: «als 't u belieft, mevrouw!» en «resident!» Hoe dit zy, eindelyk stapte er een heer uit, die in houding en voorkomen wel iets vertoonde dat denken deed aan de Sauriers waarvan ik zoo-even gesproken heb. Daar wy hem later zullen weerzien, wil ik u maar terstond zeggen dat zyn onbewegelykheid niet uitsluitend moest geweten worden aan de assimilatie met den reiswagen, want dat hy, ook als er op mylen afstands geen voertuig in de buurt was, een kalmte, een langzaamheid en een voorzichtigheid aan den dag leî, die menigen Saurier jaloersch maken zou, en die in de oogen van velen de kenmerken zyn van deftigheid, bezadigdheid en wysheid. Hy was, zooals de meeste Europeanen in Indie, zeer bleek, hetgeen echter in die streken geenszins voor een blyk van minder goede gezondheid wordt gehouden, en hy had fyne trekken die wel getuigden van verstandelyke ontwikkeling. Alleen was er iets kouds in zyn blik, iets wat u denken deed aan een logarithmentafel, en hoewel zyn voorkomen over 't geheel niet onbehagelyk of terugstootend was, kon men zich toch niet onthouden van de verdenking dat zyn vry groote magere neus zich op dat gelaat verveelde, omdat er zoo weinig op voorviel.

Met beleefdheid bood hy zyn hand aan een dame, om haar by het uitstygen behulpzaam te zyn, en nadat deze van een heer die nog in den wagen zat, een kind had aangenomen, een klein blond jongetje van een jaar of drie, traden zy de *pendoppo* in. Daarop volgde die heer zelf, en wien op Java bekend was, zou het als een byzonderheid in 't oog gevallen zyn, dat hy by 't portier wachtte om 't uitstygen gemakkelyk te maken aan een oude Javaansche *baboe*. (32) Een drietal bedienden hadden zichzelf verlost uit het wasleêren kastje, dat achter den wagen was vastgeplakt als een jonge oester op den rug van zyn mama.

De heer die het eerst was uitgestegen, had den Regent en den kontroleur Verbrugge de hand geboden, die zy met eerbied aannamen, en in hun geheele houding was te bespeuren dat zy gevoelden zich in de tegenwoordigheid te bevinden van een gewichtig persoon. Het was de resident van *Bantam*, de groote landstreek waarvan *Lebak* een afdeeling, een regentschap, of, zooals men officieel zegt, een *adsistent-residentie* is.

By 't lezen van verdichte verhalen, heb ik my meermalen geërgerd over den weinigen eerbied der schryvers voor den smaak van 't publiek, en vooral was dit het geval, waar zy blyk gaven iets te willen voortbrengen dat koddig of burlesk heeten moest, om nu niet van *humor* te spreken, een eigenaardigheid die byna doorgaande allerjammerlykst wordt verward met het *komieke*. Men voert een persoon sprekende in, die de taal niet verstaat of slecht uitspreekt, men laat een franschman zeggen: «ka kauw na de krote krak» of «krietje kooit keen kare kroente kraak wek.» By-gebrek aan een franschman, neemt men iemand die stamelt, of men «schept» een persoon die zyn stokpaardje maakt van een paar telkens wederkeerende woorden. Ik heb een allerzotste vaudeville zien «réusseeren» omdat daarin iemand voorkwam, die gedurig zeide: «*myn naam is Meyer*.» My komen zulke geestigheden wat goedkoop voor, en, om de waarheid te zeggen, ik ben boos op u als ge zoo-iets grappig vindt.

Maar nu heb ikzelf u iets dergelyks voortestellen. Ik moet van-tyd tot-tyd iemand ten-tooneele voeren — ik zal 't zoo weinig mogelyk doen — die inderdaad een manier van spreken had, welke my doet vreezen verdacht te worden van een mislukte poging om u te doen lachen, en hierom moet ik u uitdrukkelyk verzekeren dat het niet *myn* schuld is, als de hoogstdeftige resident van Bantam, van wien hier de rede is, iets zóó eigenaardigs vertoonde in zyn wyze van spreken, dat het me moeielyk valt dat weertegeven, zonder den schyn op me te laden dat ik effekt van geestigheid zoek in een *tic*. Hy sprak namelyk op een toon, alsof achter elk woord

een punt stond, of zelfs een lang rustteeken, en ik kan de ruimte tusschen zyn woorden niet beter vergelyken dan by de stilte die er volgt op het «amen» na een lang gebed in de kerk, hetwelk zooals ieder weet, een sein is dat men den tyd heeft tot verzitten, hoesten of neussnuiten. Wat hy zeide, was gewoonlyk goed overdacht, en wanneer hy zich die ontydige rustpunten had kunnen afwennen, zouden zyn zinsneden, uit een redekunstig oogpunt althans, meestal een gezond aanzien gehad hebben. Maar al dat afbrokkelen, dat stooterige en hobbelige, maakte het aanhooren lastig. Men viel er dan ook dikwyls over. Want gewoonlyk, als men begonnen was te antwoorden in de goedige meening dat de zin uit was, en dat hy de aanvulling van 't ontbrekende aan de scherpzinnigheid van zyn toehoorder overliet, kwamen de nog ontbrekende woorden als *trainards* van een geslagen leger achteraan, en deden u gevoelen dat ge hem in de rede waart gevallen, wat altyd onaangenaam is. Het publiek der hoofdplaats *Serang*, voor-zoo-ver men niet in dienst stond van 't gouvernement — een verhouding die den meesten iets omzichtigs geeft — noemde zyn gesprekken «slymerig.» Ik vind dit woord niet zeer smaakvol, doch moet erkennen dat het de hoofdeigenschap van des residents welsprekendheid vry juist uitdrukte.

Ik heb van Max Havelaar en zyn vrouw — want dit waren de beide personen die na den resident met hun kind en de *baboe* uit den wagen gekomen waren — nog niets gezegd, en misschien ware het voldoende, de kenschetsing van hun voorkomen en karakter aan den loop der gebeurtenissen en des lezers eigen verbeelding overtelaten. Daar ik evenwel nu eenmaal aan 't beschryven ben, wil ik u zeggen dat mevrouw Havelaar niet schoon was, dat zy echter in blik en spraak iets zeer lieftalligs bezat, en door de gemakkelyke ongedwongenheid van haar manieren het onmiskenbaar teeken gaf, dat zy in de wereld was geweest, en in de hoogere klassen der maatschappy te-huis behoorde. Zy had niet dat styve en onbehagelyke van 't burgerlyk fatsoen dat, om voor «gedistin-

geerd» doortegaan, zich en anderen meent te moeten plagen met *gêne*, en ze hechtte dan ook niet aan veel uiterlyks wat voor sommige andere vrouwen waarde schynt te hebben. Ook in haar kleeding was zy een voorbeeld van eenvoudigheid. Een wit *baadjoe* van moesselien, met blauwe *cordelière* — ik geloof dat men in Europa zulk een kleedingstuk *peignoir* noemen zou — was haar reiskleed. Om den hals had zy een dun zyden koordje, waaraan twee kleine medaljons, die ge echter niet te zien kreegt, daar ze verscholen waren in de plooien voor hare borst. Overigens, de haren *à la chinoise*, en een kransje *melati* in den *kondeh*...ziedaar al haar toilet. ([33])

Ik zeide dat ze niet schoon was, en toch wilde ik niet gaarne dat ge haar voor het tegendeel hieldt. Ik hoop dat ge haar schoon vinden zult, zoodra ik gelegenheid zal hebben haar voortestellen, gloeiend van verontwaardiging over wat zy de «miskenning van 't genie» noemde, als haar aangebeden Max in 't spel was, of wanneer haar een denkbeeld bezielde, dat in-verband stond met het welzyn van haar kind. Te dikwyls reeds is er gezegd dat het gelaat de spiegel der ziel is, om nog prys te stellen op de portretwaarde van een onbewegelyk gezicht, dat niets heeft aftespiegelen omdat er geen ziel in weerschynt. Welnu, *zy* had een schoone ziel, en wel moest men blind zyn, om niet ook haar gelaat voor schoon te houden als die ziel daarop te lezen stond.

Havelaar was een man van vyf-en-dertig jaren. Hy was slank, en vlug in zyn bewegingen. Buiten zyn korte en bewegelyke bovenlip, en zyn groote flauw-blauwe oogen die, als hy in kalme stemming was, iets droomerigs hadden, maar vuur schoten als een groot denkbeeld hem beheerschte, viel er in zyn voorkomen niets byzonders optemerken. Zyn blonde haren hingen sluik langs de slapen, en ik begryp zeer goed dat weinigen, hem voor 't eerst ziende, op het denkbeeld komen zouden iemand voor zich te hebben, die wat hoofd en hart beide aangaat tot de zeldzaamheden behoorde. Hy was een «vat vol tegenstrydigheids.» Scherp als een vlym, en

zacht als een meisje, voelde hyzelf altyd het eerst de wonde die zyn bittere woorden geslagen hadden, en hy leed daaronder meer dan de gekwetste. Hy was vlug van begrip, vatte terstond het hoogste, het ingewikkeldste, speelde gaarne met de oplossing van moeielyke vragen, had daarvoor alle moeite, alle studie, alle inspanning veil... en dikwyls toch begreep hy de eenvoudigste zaak niet, die een kind hem had kunnen uitleggen. Vol liefde voor waarheid en recht, verwaarloosde hy menigmaal zyn eenvoudigste naastbyliggende verplichtingen, om een onrecht te herstellen dat hooger of verder of dieper lag, en dat door de vermoedelyk grootere inspanning van den stryd hem meer aanlokte. Hy was ridderlyk en moedig, maar verspilde, als die andere Don Quichot, zyn dapperheid dikwyls op een windmolen. Hy gloeide van onverzadelyke eerzucht die hem alle gewone onderscheiding in 't maatschappelyk leven, als nietig deed voorkomen, en toch stelde hy zyn grootst geluk in een kalm huiselyk vergeten leven. Dichter in den hoogsten zin van 't woord, droomde hy zich zonnestelsels by een vonk, bevolkte die met schepsels van zyn maaksel, voelde zich heer van een wereld die hyzelf had in 't leven geroepen... en kon toch zeer goed terstond daarop zonder de minste droomery een gesprek voeren over den prys van de ryst, de regels der taal, of de oekonomische voordeelen eener egyptische hoenderbroeiery. Geen wetenschap was hem geheel vreemd. Hem *ahnde* wat hy niet wist, en hy bezat in hooge mate de gaaf om 't weinige dat hy wist — ieder weet weinig, en hy, misschien meer wetende dan sommige anderen, maakte op dezen regel geen uitzondering — om dat weinige aantewenden op een wys die de maat zyner kennis vermenigvuldigde. Hy was stipt en ordelyk, en daarby buitengewoon geduldig, doch juist omdat stiptheid, orde en geduld hem moeielyk vielen, daar zyn geest iets wilds had. Hy was langzaam en omzichtig in 't beoordeelen van zaken, hoewel dit niet zoo scheen aan wie hem zoo haastig zyn slotsommen hoorden uiten. Zyn indrukken waren te levendig, dan dat men ze voor duurzaam houden durfde, en toch bewees hy dikwyls dat ze duurzaam waren. Al wat groot en verheven was, lokte

hem aan, en tegelyker-tyd was hy onnoozel en naïf als een kind. Hy was eerlyk, vooral waar eerlykheid in 't grootmoedige overging, en zou honderden die hy schuldig was, onbetaald laten omdat hy duizenden had weggeschonken. Hy was geestig en onderhoudend wanneer hy gevoelde dat zyn geest begrepen werd, maar anders stug en teruggetrokken. Hartelyk voor zyn vrienden, maakte hy — wat te snel soms — zyn vriend van al wat leed. Hy was gevoelig voor liefde en aanhankelykheid... trouw aan zyn gegeven woord... zwak in kleinigheden, maar standvastig tot hoofdigheid toe, waar 't hem de moeite waard scheen karakter te toonen... nederig en welwillend voor wie zyn geestelyk overwicht erkenden, doch lastig wanneer men poogde zich daartegen te verzetten... rondborstig uit trots, en by vlagen achterhoudend, waar hy vreesde dat men zyn oprechtheid zou aanzien voor onverstand... evenzeer vatbaar voor zinnelyk als voor geestelyk genot... beschroomd en slecht bespraakt waar hy meende niet begrepen te worden, maar welsprekend als hy gevoelde dat zyn woorden op willigen bodem vielen... traag als hy niet werd aangespoord door eenigen prikkel die voortkwam uit zyn eigen ziel, maar yverig, vurig, en doortastend waar dit wel het geval was... voorts, vriendelyk, beschaafd in zyn manieren, en onberispelyk van gedrag: ziedaar nagenoeg Havelaar!

Ik zeg: nagenoeg. Want indien reeds alle bepalingen moeielyk zyn, geldt dit vooral van de beschryving van een persoon die zeer ver van den dagelykschen grondvorm afwykt. Het zal dan ook wel hierom wezen, dat romandichters hun helden gewoonlyk tot duivels of engelen maken. Zwart of wit laat zich gemakkelyk schilderen, maar moeielyker is 't juist weergeven van schakeeringen die daartusschen liggen, wanneer men aan waarheid gebonden is en dus noch te donker noch te licht mag kleuren. Ik gevoel dat de schets die ik van Havelaar trachtte te geven, hoogst onvolkomen is. De bouwstoffen die voor me liggen, zyn van zoo uiteenloopenden aard, dat ze my door overmaat van rykdom in myn oordeel belemmeren, en ik zal dus wellicht daarop,

onder het ontwikkelen der gebeurtenissen die ik wensch meetedeelen, ter-aanvulling terugkomen. Dit is zeker, hy was een ongewoon mensch, en wel de moeite van 't bestudeeren waardig. Ik bemerk nu reeds dat ik verzuimd heb als een zyner hoofdtrekken optegeven, dat hy de belachelyke en de ernstige zyde der dingen met dezelfde snelheid en te-gelykertyd opvatte, aan welke eigenschap zyn wyze van spreken, zonder dat hyzelf dit wist, een soort van *humor* ontleende, die zyn toehoorders gedurig in twyfel bracht, of ze getroffen waren door 't diep gevoel dat in zyn woorden heerschte, of dat ze te lachen hadden over de koddigheid die op-eenmaal den ernst daarvan afbrak.

Opmerkelyk was 't dat zyn voorkomen, en zelfs zyn aandoeningen, zoo weinig sporen droegen van zyn doorgebracht leven. Het roemen op ondervinding is een belachelyke gemeenplaats geworden. Er zyn lieden die vyftig of zestig jaren lang meedreven met het stroompje, waarin ze beweren te zwemmen, en die van al dien tyd weinig anders zouden kunnen verhalen dan dat ze verhuisd zyn van de A-gracht naar de B-straat. Niets is gewoner dan op ervaring te hooren bogen, juist door hen die hun gryze haren zoo gemakkelyk verkregen. Anderen weer meenen hun aanspraken op ondervinding te mogen gronden op werkelyk ondergane lotwisseling, zonder dat echter uit iets blykt dat ze door die veranderingen werden aangegrepen in hun zieleleven. Ik kan me voorstellen dat het bywonen, of ondergaan zelfs, van gewichtige gebeurtenissen weinig of geen invloed heeft op zeker soort van gemoederen, die niet zyn toegerust met de vatbaarheid om indrukken optevangen en te verwerken. Wie hieraan twyfelt, vrage zich af of men ondervinding zou mogen toekennen aan al de bewoners van Frankryk, die veertig of vyftig jaren oud waren in 1815? En zy allen waren toch personen die 't belangryk drama dat in 1789 aanving, hadden zien opvoeren niet alleen, maar die zelfs in meer of min gewichtige rol, dat drama hadden meegespeeld.

En, omgekeerd, hoe velen ondergaan een reeks van aandoeningen, zonder dat de uiterlyke omstandigheden hiertoe schenen aanleiding te geven. Men denke aan de Crusoë-romans, aan Silvio Pellico's gevangenschap, aan 't allerliefste *Picciola* van Saintine, aan den stryd in de borst eener «oude vryster» die haar geheel leven door, één liefde koesterde, zonder ooit door een enkel woord te verraden wat er omging in haar hart, aan de aandoeningen van den menschenvriend die, zonder uiterlyk in den loop der gebeurtenissen betrokken te zyn, vurig belang stelt in 't welzyn van medeburger of medemensch. Men stelle zich voor, hoe hy beurtelings hoopt en vreest, hoe hy elke verandering gadeslaat, zich opwindt voor een schoon denkbeeld, en gloeit van verontwaardiging, als hy het ziet wegdringen en vertrappen door de velen die, voor een oogenblik althans, sterker waren dan schoone denkbeelden. Men denke aan den wysgeer die van uit zyn cel aan 't volk tracht te leeren wat waarheid is, als hy bemerken moet dat zyn stem overschreeuwd wordt door piëtistische huichelary of gewinzoekende kwakzalvers. Men stelle zich Sokrates voor — niet als hy den gifbeker ledigt, want ik bedoel hier de ondervinding van 't gemoed, en niet die welke rechtstreeks door uiterlyke omstandigheden veroorzaakt wordt — hoe bitter bedroefd zyn ziel moet geweest zyn, toen hy die 't goede en ware zocht, zich hoorde noemen «een bederver der jeugd en een verachter der goden.»

Of beter nog: men denke aan Jezus, waar hy zoo treurig staart op Jeruzalem, en zich beklaagt «dat het niet gewild heeft.»

Zulk een kreet van smart — vóór gifbeker of kruishout — vloeit niet uit een ongedeerd hart. Dáár moet geleden zyn, veel geleden, daar is *ondervonden!*

Deze tirade is me ontsnapt...ze staat er nu eenmaal, en blyve. Havelaar had veel ondervonden. Wilt ge iets dat opweegt tegen de verhuizing van de A-gracht! Hy had schip-

breuk geleden, meer dan eens. Hy had brand, oproer, sluikmoord, oorlog, duëllen, weelde, armoede, honger, cholera, liefde en «liefden» in zyn dagboek staan. Hy had vele landen bezocht, en omgang gehad met lieden van allerlei ras en stand, zeden, vooroordeelen, godsdienst en gelaatskleur.

Wat dus de levensomstandigheden aangaat, *kon* hy veel ondervonden hebben. En dat hy werkelyk veel ondervonden hàd, dat hy 't leven niet was doorgegaan zonder de indrukken *optevangen* die 't hem zoo ruimschoots aanbood, daarvoor moge ons de vlugheid van zyn geest borg wezen, en de ontvankelykheid van zyn gemoed.

Dit nu wekte verwondering van allen die wisten of gissen konden hoeveel hy had bygewoond en geleden, dat hiervan zoo weinig op zyn gelaat te lezen was. Wel sprak er uit zyn trekken iets als vermoeienis, doch dit deed eer denken aan vroegrype jeugd dan aan naderenden ouderdom. En naderende ouderdom had het toch moeten zyn, want in Indiën is de man van vyfendertig jaar niet jong meer.

Ook zyn aandoeningen, zeide ik, waren jong gebleven. Hy kon spelen met een kind, en als een kind, en meermalen klaagde hy dat «kleine Max» nog te jong was om vliegers optelaten, omdat hy «de groote Max» daarvan zooveel hield. Met jongens sprong hy «haasjen-over» en hy teekende heel gaarne een patroon voor 't borduurwerk van de meisjes. Zelfs nam hy dezen meermalen de naald uit de hand, en vermaakte zich met dat werk, ofschoon hy dikwyls zei dat ze wel wat beters konden doen dan dat «machinale steken tellen.» By jongelieden van achttien jaren was hy een jong student, die gaarne zyn *Patriam canimus* meezong, of *Gaudeamus igitur*...ja, ik ben niet geheel zeker, dat hy niet nog zeer kort geleden, toen hy met verlof te Amsterdam was, een uithangbord heeft afgebroken, dat hem niet behaagde omdat er een neger op geschilderd was, geboeid aan de voeten van een Europeaan met een lange pyp in den

mond, en waaronder natuurlyk te lezen stond: *de rookende jonge koopman.*

De *baboe* die hy uit den wagen had geholpen, geleek op alle baboes in Indië, als ze oud zyn. Wanneer ge deze soort van bedienden kent, behoef ik u niet te zeggen hoe zy er uitzag. En als gy ze niet kent, kan ik het u niet zeggen. Dit alleen onderscheidde haar van andere kindermeiden in Indie, dat ze zeer weinig te doen had. Want mevrouw Havelaar was een voorbeeld van zorg voor haar kind, en wat er voor of met den kleinen Max te doen viel, deed zyzelf, tot groote verwondering van veel andere dames, die niet goedkeurden dat men zich maakte tot «slavin van zyn kinderen.»

ZEVENDE HOOFDSTUK

De resident van *Bantam* stelde den Regent en den kontroleur aan den nieuwen adsistent-resident voor. Havelaar begroette beide beambten hoffelyk. Den kontroleur — er is altyd iets pynlyks in de ontmoeting van een nieuwen chef — zette hy door eenige vriendelyke woorden op zyn gemak, als wilde hy terstond reeds een soort van gemeenzaamheid invoeren, die 't verkeer zou gemakkelyk maken. Met den Regent was zyn ontmoeting zooals dit behoorde met een persoon die den gouden *pajong* voert ([24]) maar die te-gelykertyd zyn «jonger broeder» wezen zou. Met deftige minzaamheid berispte hy hem over zyn te vurigen dienstyver, die in zùlk een weder hem tot aan de grenzen zyner afdeeling gevoerd had, 'tgeen dan ook de Regent, strikt genomen volgens de regelen der etikette, niet had behoeven te doen.

— Waarlyk, mynheer de *Adhipatti*, ik ben boos op u dat ge u zooveel moeite gegeven hebt om-mynentwil! Ik dacht u eerst te *Rangkas-Betoeng* aantetreffen.

— Ik wenschte den heer adsistent-resident zoo spoedig mogelyk te zien om vriendschap te sluiten, zei de *Adhipatti*.

— Zeker, zeker, ik voel me zeer vereerd! Maar ik zie niet gaarne iemand van uw rang en uw jaren zich al te veel inspannen. En te-paard nogal!

— Ja, mynheer de adsistent-resident! Waar de dienst me roept, ben ik nog altyd vlug en sterk.

— Dit is te veel van uzelf gevergd! Niet waar, resident?

— De heer *Adhipatti*. Is. Zeer.

— Goed, maar er is een grens.

— Yverig, sleepte de resident achterna.

— Goed, maar er is een grens, moest Havelaar nogeens zeggen, als om 't vorige terugteslikken. Als u 't goed vindt, resident, zullen we plaats in den wagen maken. De *baboe* kan hier blyven, we zullen haar een *tandoe* ([35]) zenden van *Rangkas-Betoeng*. Myn vrouw neemt Max op den schoot... niet waar, Tine? En dan is er plaats genoeg.

— Het. Is. My.

— Verbrugge, we zullen ook u passage geven, ik zie niet in...

— Wèl! zei de resident.

— Ik zie niet in waarom ge zonder noodzaak te-paard door den modder zoudt klepperen...er is plaats genoeg voor ons allen. We kunnen dan met-een terstond kennis maken. Niet waar, Tine, we zullen ons wel schikken? Hier, Max... kyk eens, Verbrugge, is dat niet een aardig kereltje? Dat is myn kleine jongen...dat is Max!

De resident had met den *Adhipatti* in de *pendoppo* plaats genomen. Havelaar riep Verbrugge om hem te vragen wien die schimmel behoorde met roode schabrak? En toen Verbrugge naar den ingang van de *pendoppo* trad, om te zien welk paard hy bedoelde, legde hy dezen de hand op den schouder, en vroeg:

— Is de Regent altyd zoo dienstyverig?

— 't Is een kras man voor zyn jaren, m'nheer Havelaar, en u begrypt dat hy gaarne een goeden indruk op u maken zou.

— Ja, dat begryp ik. Ik heb veel goeds van hem gehoord... hy is beschaafd, niet waar?

— O ja...

— En hy heeft een groote familie?

Verbrugge zag Havelaar aan, als begreep hy dezen overgang

niet. Dit was dan ook, voor wie hem niet kende, dikwyls moeielyk. De vlugheid van zyn geest deed hem in gesprekken meermalen eenige schakels der redeneering overslaan, en hoe geleidelyk ook deze overgang plaats vond in *zyn* gedachten, was het toch iemand die minder vlug was, of niet gewoon aan zyn vlugheid, niet euvel te duiden wanneer men by zulk een gelegenheïd hem aanstaarde met de onuitgesproken vraag op de lippen: ben je gek...of hoe is het?

Zoo-iets lag er dan ook in de trekken van Verbrugge, en Havelaar moest de vraag herhalen, vóór hy antwoordde:

— Ja, hy heeft een zeer uitgebreide familie.

— En zyn er *Medjiets* in aanbouw in de afdeeling? ging Havelaar voort, alweer op een toon die, geheel in tegenspraak met de woorden zelf, scheen aanteduiden dat er verband bestond tusschen die *moskeën* en de «groote familie» van den Regent.

Verbrugge antwoordde dat er werkelyk veel aan moskeën gearbeid werd.

— Ja, ja, dat wist ik wel! riep Havelaar. En zeg me nu eens, of er veel achterstand is in de betaling van de landrenten?

— Ja, dat kon wel beter zyn...

— Juist, en vooral in het distrikt *Parang-Koedjang*, zei Havelaar, als vond hy 't makkelyker zelf te antwoorden. Hoe hoog is de aanslag van dit jaar? ging hy voort, en bemerkende dat Verbrugge eenigszins weifelde, als om zich op 't antwoord te bezinnen, voorkwam hem Havelaar, die in één adem aldus vervolgde:

— Goed, goed, ik weet het al...zes-en-tachtig duizend en eenige honderden...vyftien duizend meer dan in 't vorige jaar...doch maar zesduizend boven '55. We zyn sedert '53 maar achtduizend vooruit gegaan...en ook de bevolking is zeer schraal...nu ja, Malthus! In twaalf jaar zyn we maar

elf procent gestegen, en dit is nog de vraag, want de tellingen waren vroeger zeer onnauwkeurig...en nog! Van '50 op '51 is er zelfs een teruggang. Ook de veestapel gaat niet vooruit...dat is een slecht teeken, Verbrugge! ([36]) Wat drommel, zie dat paard eens springen, ik geloof dat het koldert...kom eens kyken, Max!

Verbrugge bemerkte dat hy den nieuwen adsistent-resident weinig zou te leeren hebben, en dat er geen kwestie was van overwicht door «lokàle ancienneteit» wat de goede jongen dan ook niet begeerd had.

— Maar 't is natuurlyk, ging Havelaar voort, terwyl hy Max op den arm nam. In het *Tjikandische* en *Bolangsche* zyn ze er heel bly om...en de opstandelingen in de *Lampongs* ook. ([37]) Ik beveel me zeer aan voor uw medewerking, m'nheer Verbrugge! De Regent is een man van jaren, en dus moeten we...zeg eens, is zyn schoonzoon nog altyd distriktshoofd? Alles saamgenomen houd ik hem voor een persoon die inschikkelykheid verdient...de Regent, meen ik. Ik ben zeer bly dat hier alles zoo achterlyk en armoedig is, en...hoop hier lang te blyven.

Hierop reikte hỳ aan Verbrugge de hand, en deze, met hem terugkeerende naar de tafel waar de resident, de *Adhipatti* en mevrouw Havelaar gezeten waren, voelde reeds iets beter dan vyf minuten vroeger, dat «die Havelaar zoo gek niet was» als de kommandant meende. Verbrugge was volstrekt niet misdeeld van verstand, en hy die de afdeeling *Lebak* kende, nagenoeg zoo goed als een zoo groote landstreek, waar niets gedrukt wordt, door éèn persoon gekend worden kàn, begon intezien dat er toch verband was tusschen de schynbaar niet samenhangende vragen van Havelaar, en tevens dat de nieuwe adsistent-resident, hoezeer hy nooit de afdeeling betreden had, iets wist van wat er omging. Wel begreep hy nog altyd die vreugde niet over de armoede in *Lebak*, maar hy drong zich op, die uitdrukking verkeerd verstaan te heb-

ben. Later evenwel, toen Havelaar hem meermalen hetzelfde zeide, zag hy in hoeveel groots en edels er was in die vreugde.

Havelaar en Verbrugge namen plaats by de tafel, en onder 't gebruiken van thee over onbeduidende dingen sprekende, wachtte men tot Dongso den resident kwam berichten dat de versche paarden waren voorgespannen. Men pakte zich zoo goed mogelyk in den wagen, en reed heen. Door 't hotsen en stooten viel 't spreken moeielyk. Kleine Max werd rustig gehouden met *pisang* (31) en zyn moeder die hem op den schoot had, wilde volstrekt niet bekennen dat ze vermoeid was, als Havelaar aanbood haar van den zwaren jongen te ontlasten. In een oogenblik van gedwongen rust in een moddergat, vroeg Verbrugge den resident, of hy met den nieuwen adsistent-resident reeds gesproken had over mevrouw Slotering?

— M'nheer. Havelaar. Heeft. Gezegd.
— Welzeker, Verbrugge, waarom niet? Die dame kan by ons blyven. Ik zou niet gaarne...
— Dat. Het. Goed. Was. sleepte de resident er met veel moeite by.
— Ik zou niet gaarne myn huis ontzeggen aan een dame in háár omstandigheden! Zoo-iets spreekt vanzelf... niet waar, Tine?

Ook Tine meende dat het vanzelf sprak.

— U heeft twee huizen te *Rangkas-Betoeng*, zei Verbrugge. Er is ruimte in overvloed voor twee familien.
— Maar, al was dit zoo niet...
— Ik. Durfde. Het. Haar.
— Wel, resident, riep mevrouw Havelaar, er is geen twyfel aan!
— Niet. Toezeggen. Want. Het. Is.
— Al waren ze met hun tienen, als ze 't maar voor lief nemen by ons.
— Een. Groote. Last. En. Zy. Is.

— Maar het reizen in haar pozitie is onmogelyk, resident!

Een hevige schok van den wagen die ontmodderd werd, zette een uitroepingsteeken achter Tine's verklaring dat het reizen onmogelyk was voor mevrouw Slotering. Ieder had het gebruikelyke *hè!* geroepen, dat op zulk een stoot volgt, Max had in den schoot zyner moeder de *pisang* weergevonden, die hy door den schok verloor, en reeds was men een heel eind nader aan de modderdiepte die straks komen zou, voor de resident besluiten kon zyn zinsnede te voleinden, door er bytevoegen:

— Een. Inlandsche. Vrouw.

— O, dit is volkomen hetzelfde, trachtte mevrouw Havelaar verstaanbaar te maken. De resident knikte, als vond hy het goed dat die zaak dus geregeld was, en daar het spreken zoo moeielyk viel, brak men 't gesprek af.

Die mevrouw Slotering was de weduw van Havelaars voorganger die twee maanden geleden gestorven was. Verbrugge, daarop voorloopig belast met het ambt van adsistent-resident, zou 't recht gehad hebben, gedurende dien tyd de ruime woning te betrekken, die te *Rangkas-Betoeng*, zooals in elke afdeeling, van-landswege voor 't hoofd van het gewestelyk bestuur is opgericht. Hy had dit echter niet gedaan, gedeeltelyk misschien uit vrees dat hy te spoedig op-nieuw zou moeten verhuizen, gedeeltelyk om 't gebruik daarvan aan die dame met haar kinderen overtelaten. Er ware anders ruimte genoeg geweest, want behalve de vry groote adsistent-residentswoning zelf, stond daarneven op 'tzelfde «erf» nog een ander huis dat vroeger daartoe gediend had, en in-weerwil van den eenigszins bouwvalligen staat, nog altyd zeer geschikt was ter bewoning.

Mevrouw Slotering had den resident verzocht haar voorspraak te zyn by den opvolger van haar echtgenoot, om de vergunning dat oude huis te bewonen tot na haar verlossing,

die zy over eenige maanden te-gemoet zag. Het was dit verzoek dat door Havelaar en zyn vrouw zoo gereedelyk was toegestaan, iets dat geheel in hun aard lag, want gastvry en hulpvaardig waren zy in de hoogste mate.

We hoorden den resident zeggen dat mevrouw Slotering een «inlandsche vrouw» was. Dit vereischt voor niet-indische lezers eenige opheldering, daar men al licht tot de onjuiste meening geraken zou hier met een eigenlyk-Javaansche te doen te hebben.

De europesche maatschappy in Nederlandsch Indiën is vry scherp in twee deelen gesplitst: de eigenlyke Europeanen, en dezulken die — hoezeer wettelyk in geheel denzelfden rechtstoestand verkeerende — niet in Europa geboren zyn, en min of meer inlandsch bloed in de aderen hebben. Ter-eere der begrippen van menschelykheid in Indie, haast ik me hier bytevoegen dat, hoe scherp ook de lyn zy, die in 't maatschappelyk verkeer wordt getrokken tusschen de twee soorten van individuën, welke tegenover den inlander gelykelyk den naam van *Hollander* (39) dragen, deze afscheiding evenwel geenszins 't barbaarsch karakter vertoont, dat in Amerika by de standsplitsing wordt waargenomen. Ik ontken niet dat er nog altyd veel onrechtvaardigs en stuitends in deze verhouding blyft bestaan, en dat het woord *liplap* my meermalen in de ooren klonk als een bewys hoe ver de niet-liplap, de blanke, dikwerf van ware beschaving verwyderd is. Het is waar dat de liplap niet dan by-uitzondering in gezelschappen wordt toegelaten, en dat hy gewoonlyk, als ik me hier van een zeer gemeenzame uitdrukking bedienen mag: «niet voor vol wordt aangezien» maar zelden zal men zulke uitsluiting of geringschatting hooren voorstellen en verdedigen als een *grondbeginsel*. Het staat natuurlyk ieder vry, zyn eigen omgeving en gezelschap te kiezen, en men mag het den eigenlyken Europeaan niet euvel duiden, wanneer hy den omgang met lieden van zyn landaard voortrekt boven 't verkeer met personen die — hun meer of minder zedelyke

en verstandelyke waarde in 't midden gelaten — zyn indrukken en denkbeelden niet deelen, of — en dit is misschien by vermeend verschil van *beschaving*, zeer dikwyls de hoofdzaak — wier *vooroordeelen een andere richting hebben genomen* dan de zyne. (40)

Een *liplap* — om den term te bezigen die voor beleefder wordt gehouden, zou ik moeten zeggen een «*dusgenaamd inlandsch kind*» maar ik vraag vergunning my te houden aan 't spraakgebruik dat uit allitteratie geboren schynt, zonder dat ik met die uitdrukking iets beleedigends bedoel, en wat beteekent het woord dan ook? — een liplap heeft veel goeds. Ook de Europeaan heeft veel goeds. Beiden hebben veel verkeerds, en ook hierin alzoo gelyken zy op elkaar. Maar 't goede en 't verkeerde dat aan beiden eigen is loopt te veel uit elkander, dan dat hun verkeering over 't algemeen tot wederzydsch genoegen kan strekken. Bovendien — en hieraan heeft de Regeering veel schuld — is de liplap dikwyls slecht onderwezen. De vraag is nu niet hoe de Europeaan wezen zou, als hy zoo van der jeugd af ware belemmerd geworden in zyn ontwikkeling, maar zeker is het dat de geringe wetenschappelyke ontwikkeling van den liplap *in 't algemeen* zyn gelykstelling met den Europeaan in den weg staat, ook dáár waar hy *als individu* in beschaving, wetenschap of kunst, misschien den voorrang boven een bepaalden europeschen persoon verdienen zou.

Ook hieraan is weder niets nieuws. Het lag ook, byv. in de staatkunde van Willem den Veroveraar, om den minstbeduidenden Normandier te verheffen boven den beschaafdsten Sakser, en elke Normandier beriep zich gaarne op 't overwicht der Normandiers *in het algemeen*, om zyn persoon ook dáár te doen gelden, waar hy de minste zou geweest zyn *zonder* den invloed zyner stamgenooten als bovenliggende party.

Uit zoo-iets wordt natuurlyk in 't verkeer zekere gedwon-

genheid geboren. die niet zou weg te nemen zyn dan door wysgeerige onbekrompen inzichten en maatregelen van het bestuur. ([41])

Dat de Europeaan, die in zulke verhouding aan den winnenden kant is, zich in dit kunstmatig overwicht zeer gemakkelyk schikt, spreekt vanzelf. Maar dikwyls is 't koddig, iemand die zyn beschaving en taal grootendeels opdeed in de rotterdamsche *Zandstraat*, den liplap te hooren uitlachen omdat deze een *glas water* en 't *gouvernement*, mannelyk, of *zon* en *maan* onzydig maakt.

Een liplap moge beschaafd, goed onderwezen zyn, of geleerd — er zyn er zoo! — zoodra de Europeaan, die zich ziek hield om achterteblyven van 't schip waarop hy borden waschte, en die zyn aanspraken op beleefdheid bazeert op «uwee» en «verexkuseer» aan het hoofd staat van de handelsonderneming die zoo «enorm» gewonnen heeft op de indigo in 1800 zooveel...neen, lang vóór hy de «*toko*» bezat, waarin hy hammen en jachtgeweren verkoopt — wanneer zoo'n Europeaan opmerkt dat de beschaafdste liplap moeite heeft de *h* en de *g* uit elkaar te houden, lacht hy over de domheid van den man die niet weet dat er onderscheid is tusschen een *gouden hek* en een *houten gek*.

Maar om hierover niet te lachen, had hy moeten weten dat in het arabisch en maleisch de *cha* en de *hha* door één karakter worden uitgedrukt, dat *Hieronymus* viâ *Geronimo* in *Jerôme* overgaat, dat we van *huano*, *guano* maken, dat een *want* een *handschoen* is, dat *kous* van *hose* afstamt, en dat we voor *Guild Heaume* in 't hollandsch *Huillem* of *Willem* zeggen. Zooveel eruditie is te veel gevergd van iemand die zyn fortuin maakte «in» de indigo, en z'n beschaving haalde uit het welgelukken van dobbelary...of erger!

En zulk een Europeaan kan toch niet omgaan met zulk een liplap!

Ik begryp hoe *Willem* van *Guillaume* komt, en moet erkennen dat ik, vooral in de Molukken, zeer dikwyls «lip-lappen» heb leeren kennen, die me deden verbaasd staan over den omvang hunner kennis, en die my op 't denkbeeld brachten dat wy Europeanen, hoeveel hulpmiddelen ons ook ten-dienste stonden, dikwyls — en niet vergelykender-wyze alleen — verre ten-achteren staan by de arme pariah's die van de wieg af hadden te stryden met kunstmatig-onbillyke terugzetting en 't zot vooroordeel tegen hun kleur.

Maar mevrouw Slotering was eens-voor-al gevrywaard voor fouten in 't hollandsch, omdat ze nooit anders dan maleisch sprak. We zullen haar later te zien krygen, als we met Havelaar, Tine en kleinen Max thee-drinken in de voorgalery der adsistent-residentswoning te *Rangkas-Betoeng*, waar ons reisgezelschap, na lang hotsen en stooten, eindelyk behouden aankwam.

De resident, die slechts was meegekomen om den nieuwen adsistent-resident in zyn ambt te bevestigen, gaf den wensch te kennen nog dienzelfden dag naar *Serang* terugtekeeren:

— Omdat. Hy.

Havelaar betuigde insgelyks bereid te zyn tot allen spoed...

— Het. Zoo. Druk. Had.

...en de afspraak werd gemaakt, dat men daartoe over een half uur in de groote voorgalery der woning van den Regent zou by-eenkomen. Verbrugge, hierop voorbereid, had reeds voor vele dagen aan de Distriktshoofden, den *Patteh*, den *Kliwon*, den *Djaksa* ([42]) den belasting-kollekteur, eenige *mantries*, en voorts aan alle inlandsche beambten die deze plechtigheid moesten bywonen, last gegeven zich op de hoofdplaats te verzamelen.

[illegible] en reed naar zyn huis. Mevrouw [illegible] naar nieuwe woning, en was er zeer mee [illegible] de tuin groot was, 'tgeen haar zoo [illegible] voor kleinen Max die veel in de lucht moest. [illegible] en Duclari waren naar hun kamers gegaan om [illegible] de plechtigheid die er plaats hebben [illegible] voorgeschreven kostuum een vereischte [illegible] het huis stonden honderden menschen, [illegible] wagen van den resident hadden begeleid, [illegible] der saamgeroepen Hoofden behoorden. De [illegible] liepen bedryvig heen-en-weer. [illegible] aan de eentonigheid op dat vergeten [illegible] tusschen Westhoek, voor een oogen- [illegible] leven.

[illegible] wagen van den *Adhipatti* 't voorplein [illegible] en Duclari, schitterend van goud en zilver, [illegible] over hun degens, stapten er in, en [illegible] woning van den Regent, waar ze met [illegible] ontvangen werden. ([13]) Ook [illegible] zyn bemodderd kostuum had ont- [illegible] aangekomen. De mindere Hoofden [illegible] naar oostersche wyze op matten [illegible] 't eind van de lange galery stond [illegible] resident, de *Adhipatti*, de adsistent- [illegible] en een zestal Hoofden plaats na- [illegible] gebak rond, en de eenvoudige [illegible]

[illegible] en las het besluit van den Gouver- [illegible] Max Havelaar was aangesteld tot [illegible] afdeeling *Bantan-Kidoel* of Zuid- [illegible] door de inlanders genoemd wordt. Hy [illegible] waarin de eed stond die tot de [illegible] in 't algemeen voorgeschreven [illegible] *tot het ambt van* * * * * * [illegible] *niemand iets beloofd of ge-*

geven heeft, beloven of geven zal; dat men gehouw en getrouw zal zijn aan zijne Majesteit den Koning der Nederlanden; gehoorzaam aan zijner Majesteits vertegenwoordiger in de Indische gewesten; dat men stiptelijk zal opvolgen en doen opvolgen de wetten en bepalingen, die gegeven zijn of gegeven zullen worden, en dat men zich in alles zal gedragen gelijk een goed...(hier: adsistent-resident) *betaamt.*»

Hierop volgde natuurlyk het sakramenteele: «*zoo waarlijk helpe mij God Almachtig.*»

Havelaar sprak de voorgelezen woorden na. Als in dezen eed begrepen, had eigenlyk moeten worden beschouwd de belofte: *de inlandsche bevolking te zullen beschermen tegen uitzuiging en onderdrukking*. Want, zwerende dat men de bestaande wetten en bepalingen zou handhaven, behoefde men slechts het oog te slaan op de talryke voorschriften dienaangaande, om intezien dat eigenlyk een byzondere eed hieromtrent niet te-pas kwam. Maar de wetgever schynt gemeend te hebben dat overvloed van goed niet schaden kan, althans men vordert van de adsistent-residenten een afzonderlyken eed, waarby die verplichting omtrent den geringen man nogeens uitdrukkelyk vermeld wordt. Havelaar moest dus andermaal «God Almachtig» tot getuige nemen by de belofte: dat hy de «*inlandsche bevolking beschermen zou tegen onderdrukking, mishandeling en knevelarij.*»

Voor een fynen opmerker zou 't de moeite waard zyn geweest, het onderscheid gadeteslaan tusschen houding en toon van den resident en van Havelaar by deze gelegenheid. Beiden hadden zy dusdanige plechtigheid meermalen bygewoond. Het onderscheid dat ik bedoel, lag dus niet in 't meer of min getroffen zyn door het nieuwe en ongewone, doch werd alleen veroorzaakt door 't uiteenloopende der karakters en begrippen van deze beide personen. De resident sprak wel iets sneller dan gewoonlyk, daar hy 't besluit en de eeden slechts behoefde vóórtelezen, 'tgeen hem de moeite bespaarde naar

zyn slotwoorden te zoeken, maar toch geschiedde van zyn kant alles met een deftigheid en een ernst, die den oppervlakkigen beschouwer een zeer hoog denkbeeld moesten inboezemen van 't gewicht dat hy aan de zaak hechtte. Havelaar integendeel, toen hy met opgeheven vinger de eeden nasprak, had iets in gelaat, stem en houding, alsof hy zeggen wilde: »dat spreekt vanzelf, ook *zonder God Almachtig* zou ik dat doen» en wie menschkunde bezat, zou meer vertrouwd hebben op zyn ongedwongenheid en schynbare onverschilligheid, dan op de ambtelyke deftigheid van den resident.

Is 't niet inderdaad bespottelyk, te meenen dat de man die geroepen is recht te spreken, de man aan wien het wel of wee van duizenden is in handen gegeven, zich zou gebonden achten door een paar uitgesproken klanken, wanneer hy niet, ook zonder die klanken, zich daartoe gedrongen voelt door zyn eigen hart?

Wy gelooven van Havelaar, dat hy de armen en onderdrukten, waar hy die mocht aantreffen, zou beschermd hebben, al had hy by «God Almachtig» het tegendeel beloofd.

Daarop volgde een toespraak van den resident tot de Hoofden, waarop hy hun den adsistent-resident als opperhoofd der Afdeeling voorstelde, hen uitnoodigde hem te gehoorzamen, hun verplichtingen stipt natekomen, en dergelyke gemeenplaatsen meer. De hoofden werden daarop één-voor-één by name aan Havelaar voorgesteld. Hy reikte ieder de hand, en de «installatie» was afgeloopen.

Men gebruikte ten-huize van den *Adhipatti* 't middagmaal, waartoe ook de kommandant Duclari genoodigd was. Terstond na afloop daarvan, stapte de Resident, die gaarne nog dien avend te *Serang* wilde terug zyn:

— Omdat. Hy. Het. Zoo. Byzonder. Druk. Had.

. . . weder in zyn reiswagen, en zoo keerde *Rangkas-Betoeng* weldra terug tot een stilte, als te verwachten is van een javasche binnenpost die door slechts weinig Europeanen bewoond werd en daarenboven niet aan den grooten weg gelegen was.

De kennismaking tusschen Duclari en Havelaar was spoedig op een gemakkelyken voet gebracht. De *Adhipatti* gaf blyken van ingenomenheid met zyn nieuwen «ouder broeder» en Verbrugge verhaalde later dat ook de resident, dien hy op zyn terugreis naar Serang een eind wegs uitgeleide had gedaan, zich zeer gunstig over de familie Havelaar, die op haar doortocht naar Lebak eenige dagen ten-zynen-huize vertoefde, had uitgelaten. Ook zeide hy dat Havelaar, by de Regeering goed aangeteekend staande, hoogstwaarschynlyk spoedig tot een hooger ambt bevorderd, of althans naar een meer «voordeelige» afdeeling verplaatst worden zou.

Max en «zyn Tine» waren eerst onlangs van een reis naar Europa teruggekeerd, en gevoelden zich vermoeid van wat ik eens zeer eigenaardig een koffertjes-leven heb hooren noemen. Zy achtten zich dus gelukkig, na veel omzwervens eindelyk weder eens een plek te bewonen waar zy zouden te-huis behooren. Vóór hun reis naar Europa, was Havelaar adsistent-resident van Amboina geweest, waar hy met veel moeielykheden had te stryden gehad, omdat de bevolking van dat eiland in een gistenden en oproerigen toestand verkeerde ten-gevolge van de vele verkeerde maatregelen die in den laatsten tyd genomen waren. Niet zonder veerkracht had hy dezen geest van verzet weten te onderdrukken, doch uit verdriet over de weinige hulp die men hem hierin van-hoogerhand verleende, en uit ergernis over 't ellendig bestuur dat sedert eeuwen de heerlyke streken der Molukken ontvolkt en bederft. . .

De belangstellende lezer trachte te lezen te krygen wat over dit onderwerp reeds in 1825 door den baron Van der Capellen geschreven werd, en kan de Publikatien van dezen menschen-

vriend vinden in het Indische Staatsblad van dat jaar. De toestand is er sedert dien tyd niet beter op geworden!

Hoe dit zy, Havelaar deed te Amboina wat hy mocht en kon, maar uit ergernis over gebrek aan medewerking van hen die in de eerste plaats geroepen waren zyn pogingen te steunen, was hy ziek geworden, en dit had hem bewogen naar Europa te vertrekken. (44) Strikt genomen had hy by wederplaatsing aanspraak gehad op beter keuze dan de arme geenszins welvarende afdeeling *Lebak*, daar zyn werkkring te Amboina van grooter gewicht was, en hy dáár, zonder resident boven zich, geheel op zichzelf gestaan had. Bovendien was er, reeds voor hy naar Amboina vertrok, spraak van geweest hem tot resident te verheffen, en het bevreemdde dus sommigen dat hem thans het bestuur eener Afdeeling werd opgedragen, die aan kultuur-emolumenten zoo weinig opbracht, dewyl velen het belang eener bediening naar de daaraan verbonden inkomsten afmeten. Hyzelf echter beklaagde zich hierover volstrekt niet, want zyn eerzucht was geenszins van dien aard, dat hy bedelen zou om hoogeren rang of meer gewin. (45)

En dit laatste ware hem toch goed te-stade gekomen! Want op zyn reizen in Europa had hy het weinige uitgegeven, dat hy in vorige jaren had overgegaard. Zelfs had hy daar schulden achtergelaten, en hy was dus, in één woord, arm. Doch nooit had hy zyn ambt beschouwd als een geldwinning, en by zyn benoeming naar *Lebak* nam hy zich met tevredenheid voor, het achterstallige door zuinigheid intehalen, in welk voornemen zyn vrouw die zoo eenvoudig was in smaak en behoeften, hem met groot genoegen ondersteunen zou.

Maar zuinigheid viel Havelaar moeielyk. Hy voor zichzelf kon zich tot het strikt-noodige bepalen. Ja, zonder de minste inspanning kon hy binnen de grens daarvan blyven, doch waar anderen hulp behoefden, was hem 't helpen, het geven, een ware hartstocht. Hyzelf zag dit zwak in, beredeneerde met al 't gezond verstand dat hem gegeven was, hoe *onrecht*

hy deed, iemand te ondersteunen, waar hyzelf meer aanspraak zou gehad hebben op zyn eigen hulp...gevoelde dit onrecht nog levendiger, wanneer ook «zyn Tine» en Max, die hy beiden zoo lief had, te lyden hadden onder de gevolgen zyner vrygevigheid...hy verweet zich zyn goedhartigheid als zwakte, als ydelheid, als zucht om voor een verkleeden prins doortegaan...hy beloofde zich beterschap, en toch...telkens als deze of gene zich aan hem wist voortedoen als 't slachtoffer van tegenspoed, vergat hy alles om te helpen. En dit in-weerwil der bittere ondervinding van de gevolgen dezer door overdryving tot fout geworden deugd. Acht dagen vóór de geboorte van zyn kleinen Max, bezat hy 't noodige niet om 't yzeren wiegje te koopen waarin zyn lieveling rusten zou, en weinig tyds te-voren nog had hy de weinige versierselen zyner vrouw opgeofferd, om iemand bytestaan, die gewis in beter omstandigheden verkeerde dan hyzelf.

Maar dit alles lag al weer ver achter hen toen zy waren aangekomen te *Lebak!* Met vroolyke kalmte hadden zy bezit genomen van het huis: «waar ze nu toch eenigen tyd hoopten te blyven.» Met een eigenaardig genot hadden zy te Batavia de meubelen besteld, die alles zoo *comfortable* en gezellig maken zouden. Zy toonden elkaar de plekken waar ze zouden ontbyten, waar kleine Max spelen zou, waar de bibliotheek zou staan, waar hy 's avends haar zou voorlezen wat hy dien dag geschreven had, want hy was altyd bezig met het ontwikkelen zyner denkbeelden op 't papier...en: «eens zou dat gedrukt worden, meende Tine, en dan zou men zien wie haar Max was!» Maar nooit had hy iets ter-perse laten leggen van wat er in zyn hoofd omging, omdat zekere schroom hem bezielde, die wel iets zweemde naar eerbaarheid. Hyzelf althans wist dezen schroom niet beter te beschryven, dan door aan wie hem aanspoorden tot publiciteit, te vragen: zoudt *gy* uw dochter op-straat laten loopen zonder hemd?»

Dit was dan weer een van de vele *boutades*, die zyn omgeving deden zeggen dat «die Havelaar toch een zonderling

mensch was, en ik beweer het tegendeel niet. Maar als men de moeite nam zyn ongewone wyze van spreken te vertalen, zou men in die vreemde vraag over het toilet van een meisje, wellicht den tekst gevonden hebben voor een verhandeling over de kuisheid van den geest, die schuw is voor de blikken van den lompen voorbyganger, en zich terugtrekt in een hulsel van maagdelyke schroomvalligheid. (46)

Ja, ze zouden gelukkig zyn te *Rangkas-Betoeng*, Havelaar en zyn Tine! De eenige zorg die hen drukte, waren de schulden die zy in Europa hadden achtergelaten, verhoogd met de nog onbetaalde kosten der terugreis naar Indie, en met de uitgaven voor 't meubelen hunner woning. Maar nood was er niet. Ze zouden immers leven van de helft, van een derde zyner inkomsten? Misschien ook, ja waarschynlyk, zou hy spoedig resident worden, en dan werd alles makkelyk geregeld in weinig tyds...

— Hoewel 't my erg spyten zou, Tine, *Lebak* te verlaten, want er is hier veel te doen. Je moet heel zuinig wezen, beste, dan kunnen wy misschien alles afdoen, ook zonder bevordering...en dan hoop ik lang hier te blyven, heel lang!

Een aansporing tot zuinigheid nu, behoefte hy tot háár niet te richten. *Zy* had er waarlyk geen schuld aan, dat spaarzaamheid noodig was geworden, doch ze had zich zoo vereenzelvigd met haar Max, dat ze die aansporing geenszins opvatte als een verwyt, wat het dan ook niet was. Want Havelaar wist zeer goed dat *hy* alleen gefaald had door zyn te ver gedreven vrygevigheid, en dat *haar* fout — àls er dan een fout bestond aan hare zyde — alleen hierin had gelegen, dat ze uit liefde voor Max altyd alles had goedgekeurd wat hy deed.

Ja, *zy* had het goed gevonden, toen hy die beide arme vrouwen uit de *Nieuwstraat*, die nooit Amsterdam hadden verlaten, en nooit waren «uitgeweest» rondleidde op de Haarlemmer kermis, onder 't koddig voorwendsel dat de Koning

hem belast had met: «het amuzeeren van oude vrouwtjes die zich zoo goed gedragen hadden». *Zy* vond het goed dat hy de weeskinderen uit alle gestichten te Amsterdam op koek en amandelmelk onthaalde, en ze overlaadde met speelgoed. *Zy* begreep volkomen dat hy de logementsrekening van de familie arme zangers betaalde, die terug wilden naar hun land, maar niet gaarne de have achterlieten, waartoe de harp behoorde, en de viool, en de bas, die zy zoo noodig hadden voor hun schamel bedryf. *Zy* kon het niet afkeuren dat hy 't meisje tot haar bracht, dat 's avends op de straat hem had aangesproken...dat hy haar te eten gaf en herbergde, en 't àl te goedkoop «ga heen, en zondig niet meer!» niet uitsprak, voor hy haar dat «niet zondigen» had mogelyk gemaakt. *Zy* vond het zeer schoon in haar Max, dat hy 't klavier liet terugbrengen in de voorkamer van den huisvader, dien hy had hooren zeggen hoe leed het hem deed, dat de meisjes verstoken waren van muziek «na dat bankroet.» *Zy* begreep zeer goed dat haar Max de slavenfamilie vrykocht te Menado, die zoo bitter bedroefd was te moeten stygen op de tafel des afslagers. *Zy* vond het natuurlyk dat Max paarden weergaf aan de Alfoeren in de *Minahassa*, wier paarden waren doodgereden door de officieren van de *Bayonnaise*. *Zy* had er niet tegen dat hy te Menado en te Amboina de schipbreukelingen der amerikaansche *whalers* by zich riep en verzorgde, en zich te *grand seigneur* achtte om een herbergiersrekening voorteleggen aan 't amerikaansch Gouvernement. ([47]) *Zy* begreep volkomen waarom de officieren van byna elk aangekomen oorlogschip grootendeels by Max logeerden, en dat zyn huis hun geliefd *pied-à-terre* was.

Was hy niet háár Max? Was het niet te klein, te nietig, was 't niet ongerymd, hem die zoo vorstelyk dacht te willen binden aan de regels van spaarzaamheid en huishoudelykheid die voor anderen gelden? En bovendien, al mocht er dan soms voor 't oogenblik iets onevenredigs wezen tusschen inkomsten en uitgaven, was Max, háár Max, niet bestemd

voor een schitterende loopbaan? Moest hy niet weldra in omstandigheden verkeeren, die hem zouden in-staat stellen zonder overschryding zyner inkomsten den vryen loop te laten aan zyn groothartige neigingen? Moest háár Max niet Gouverneur-generaal worden van dat lieve Indie, of...een koning? Wast 't niet vreemd zelfs, dat hy niet reeds koning wàs?

Als er een fout by haar kon gevonden worden, dan was haar ingenomenheid met Havelaar schuld daaraan, en zoo ooit, dan zou 't hier gelden: dat men veel vergeven moet aan wie veel heeft lief gehad!

Doch men had haar niets te vergeven. Zonder nu te deelen in de overdreven begrippen die zy van haren Max koesterde, mag men toch aannemen dat hy een goede loopbaan voor zich had, en wanneer dit gegrond uitzicht zich had verwezenlykt, zouden inderdaad de onaangename gevolgen zyner vrygevigheid weldra uit den weg te ruimen geweest zyn. Maar nog een reden van geheel anderen aard verontschuldigde hare en zyne schynbare zorgeloosheid.

Ze had zeer jong haar beide ouders verloren, en was by hare familie opgevoed. Toen ze huwde, deelde men haar mede dat zy een klein vermogen bezat, 'tgeen dan ook werd uitbetaald, doch Havelaar ontdekte uit enkele brieven van vroeger tyd, en uit eenige losse aanteekeningen die zy in een van haar moeder afkomstige kassette bewaarde, dat haar familie zoo van vaders- als van moeders-zyde zeer ryk was geweest, zonder dat hem evenwel duidelyk worden kon, wáár, waardoor of wanneer die rykdom was verloren gegaan. Zyzelf, die nooit belang gesteld had in zaken van geldelyken aard, wist weinig of niets te antwoorden, toen Havelaar by haar aandrong op eenige inlichtingen aangaande de vorige bezittingen van haar verwanten. Haar grootvader, de baron Van W., was met Willem den vyfden naar Engeland uitgeweken en ridmeester geweest by 't leger des hertogs van York. Hy scheen met de uitgeweken leden der stadhouderlyke familie een vroolyk leven geleid te hebben, wat dan ook door velen

werd opgegeven als oorzaak van den ondergang zyner fortuin. Later, by Waterloo, sneuvelde hy in een charge onder de huzaren van Boreel. Aandoenlyk was het, de brieven te lezen van haar vader — toen een jongeling van achttien jaren, die als luitenant by dat korps in dezelfde charge een sabelhonw op 't hoofd bekwam, aan welks gevolgen hy acht jaren later krankzinnig sterven zou — brieven aan zyn moeder, waarin hy zich beklaagde hoe hy vruchteloos op het slagveld naar 't lyk zyns vaders had gezocht. ([48])

Wat haar afkomst van moederszyde aangaat, herinnerde zy zich dat haar grootvader op zeer aanzienlyken voet geleefd had, en uit sommige papieren bleek dat deze in het bezit was geweest van de posteryen in Zwitserland, op de wyze zooals thans nog in een groot gedeelte van Duitschland en Italie, die tak van inkomst de *apanage* uitmaakt der vorsten van *Turn en Taxis*. ([49]) Dit deed een groot vermogen veronderstellen, maar ook hiervan was door geheel onbekende oorzaken niets, of zeer weinig althans, overgegaan op het tweede geslacht.

Havelaar vernam 't weinige dat daarvan te vernemen was, eerst na zyn huwelyk, en by zyn nasporingen wekte het zyn verwondering dat de kassette waarvan ik zoo-even sprak — en die zy met den inhoud uit een gevoel van *pieteit* bewaarde, zonder te gissen dat daarin misschien stukken waren, die belang hadden uit een geldelyk oogpunt — op onbegrypelyke wyze was verloren gegaan. Hoe onbaatzuchtig ook, hy bouwde op deze en vele andere omstandigheden de meening dat hierachter een *roman intime* verscholen lag, en men mag 't hem niet euvel duiden dat hy, die voor zyn duren inborst veel behoefde, met vreugde dien roman een bly einde had zien nemen. Hoe 't nu wezen moog met het bestaan van dien roman, en of er al dan niet *spoliatie* had plaats gehad, zeker is 't dat er in Havelaars verbeelding iets geboren werd, wat men een *rêve aux millions* zou kunnen noemen. ([50])

Doch alweer was 't eigenaardig dat hy die zoo nauwkeurig

en scherp het recht van een ander — hoe diep ook begraven onder stoffige akten en dikwebbige *chicanes* — zou hebben nagespoord en verdedigd, dat hy hier waar zyn eigen belang in 't spel was, met slordigheid het oogenblik verwaarloosde, waarin misschien de zaak had moeten worden aangevat. Hy scheen iets als schaamte te' gevoelen omdat het hier zyn eigen voordeel gold, en ik geloof zeker wanneer «zyn Tine» gehuwd ware geweest met een ander, met iemand die zich tot hem had gewend met het verzoek de sprinrag te verbreken, waarin haar voorouderlyk fortuin was blyven hangen, dat hy geslaagd zou zyn «de interessante wees» in 't bezit te stellen van het vermogen dat haar behoorde. Maar nu was die interessante wees *zyn* vrouw, háár vermogen was het *zyne*, hy vond er dus iets koopmansachtigs in, iets derogeerends, in haar naam te vragen: «zyt ge my niet nog iets schuldig?»

En toch kon hy dien millioenendroom niet van zich schudden, al ware het dan ook slechts om een verontschuldiging by de hand te hebben, by het dikwyls voorkomend zelfverwyt dat hy te veel geld uitgaf.

Eerst kort voor het terugkeeren naar Java, toen hy reeds veel geleden had onder den druk van geldgebrek, toen hy zyn fier hoofd had moeten buigen onder de *furca caudina* van menigen schuldeischer, had hy zyn traagheid of zyn schroom kunnen overwinnen om werk te maken van de millioenen die hy meende nog te-goed te hebben. En men antwoordde hem met eene oude rekening-courant...een argument, zooals men weet, waartegen niets valt intebrengen.

Maar ze zouden zoo spaarzaam wezen te *Lebak!* En waarom ook niet? Er dwalen in zoo'n onbeschaafd land, op den laten avend geen meisjes over straat, die een weinig eer te verkoopen hebben voor een weinig voedsel. ([51]) Er zwerven daar zoo geen menschen rond, die van problematische beroepen leven. Daar valt het niet voor, dat een gezin op-eens te-gronde gaat door wisseling van fortuin...en van zoodanigen aard toch waren gewoonlyk de klippen waarop

de goede voornemens van Havelaar strandden. Het getal Europeanen in die Afdeeling was zoo gering dat het niet in aanmerking komen kon, en de Javaan te *Lebak* te arm, om — by welke lotwisseling ook — belangwekkend te worden door nog grooter armoede. Dit alles overdacht Tine zoo niet — hiertoe toch had zy zich, juister dan zy uit liefde voor Max doen wilde, rekenschap moeten geven van de oorzaken hunner min gunstige omstandigheden — maar er lag in hun nieuwe omgeving iets dat kalmte ademde, en afwezen van alle aanleidingen — met meer of min valsch-romanesken tint dan — die vroeger Havelaar zoo dikwyls hadden doen zeggen:

— Niet waar, Tine, dàt is nu toch een geval waaraan ik me niet onttrekken kan?

En waarop zy altyd geantwoord had:

— Wel neen, Max, dááraan kanje je niet onttrekken!

We zullen zien hoe 't eenvoudige, schynbaar onbewogen *Lebak* Havelaar meer kostte dan alle vorige uitspattingen van zyn hart te-zamen genomen. Maar dit wisten zy niet! Zy zagen de toekomst met vertrouwen te-gemoet, en voelden zich zoo gelukkig in hun liefde en in 't bezit van hun kind...

— Wat al rozen in den tuin, riep Tine, en ziedaar ook *rampeh* en *tjempaka*, en zooveel *melati*, en zie eens die schoone lelien...

En, kinderen als ze waren, vermaakten zy zich met hun nieuw huis. En toen 's avends Duclari en Verbrugge, na een bezoek by Havelaar, terugkeerden naar hun gemeenschappelyke woning, spraken zy veel over de kinderlyke vroolykheid van de nieuw aangekomen familie.

Havelaar begaf zich naar zyn kantoor, en bleef daar den nacht door, tot den volgenden morgen.

ACHTSTE HOOFDSTUK

Havelaar had den kontroleur verzocht, de hoofden die te *Rangkas-Betoeng* aanwezig waren, uittenoodigen daar tot den volgenden dag te vertoeven om de *Sebah* (52) bytewonen, die hy beleggen wilde. Zulk een vergadering had gewoonlyk eens in de maand plaats, doch hetzyd-i aan sommige Hoofden die wat ver van de hoofdplaats woonden — want de Afdeeling *Lebak* is zeer uitgestrekt — het onnoodig heen- en weerreizen wilde besparen, hetzyd-i wenschte, terstond en zonder den vastgestelden dag aftewachten, hen op plechtige wyze toetespreken, hy had den eersten *Sebah*-dag op den volgenden morgen bepaald.

Links voor zyn woning, doch op 'tzelfde «erf» en tegenover 't huis dat mevrouw Slotering bewoonde, stond een gebouw dat gedeeltelyk de bureaux der adsistent-residentie bevatte, waartoe tevens de landskas behoorde, en gedeeltelyk bestond in een vry ruime open galery, die een zeer goede gelegenheid tot zulk een vergadering aanbood. Daar waren dan ook den volgenden morgen de Hoofden vroegtydig vereenigd. Havelaar trad binnen, groette, en nam plaats. Hy ontving de geschreven maandelyksche berichten over land-

bouw, veestapel, politie, en justitie, en legde die tot nader onderzoek ter-zyde.

Ieder verwachtte hierop een toespraak als die welke de resident op den vorigen dag had gehouden, en het is niet geheel-en-al zeker dat Havelaar zelf van voornemen was iets anders te zeggen, doch men moest hem by zulke gelegenheden gehoord en gezien hebben om zich voortestellen hoe hy, by toespraken als deze, zich opwond en door zyn eigenaardige wyze van spreken aan de bekendste zaken een nieuwe kleur meedeelde, hoe zich dan zyn houding oprichtte, hoe zyn blik vuur schoot, hoe zyn stem van 't vleiend zachte in 't vlymend scherpe overging, hoe de beelden van zyn lippen vloeiden als strooide hy iets kostbaars om zich heen dat toch hèm niets kostte, en hoe, als hy ophield, ieder hem aanstaarde met open mond als om te vragen: «myn God, wie zyt ge?»

Het is waar dat hyzelf, die by zulke gelegenheid sprak als een apostel, als een ziener, later niet juist wist hoe hy gesproken had, en zyn welsprekendheid had dan ook meer de eigenschap van te verbazen en te treffen, dan door bondigheid van redeneering te overtuigen. Hy zou den krygslust der Atheners, zoodra tot den oorlog tegen Philippus besloten was, tot dolzinnigheid hebben kunnen aanvuren, maar minder goed waarschynlyk zou hy geslaagd zyn, als zyn taak geweest ware hen door redeneering tot dien oorlog te bewegen. Zyn aanspraak tot de *Lebaksche* hoofden was natuurlyk in 't maleisch, en ontleende hieraan een eigenaardigheid te meer, daar de eenvoudigheid der oostersche talen aan veel uitdrukkingen een kracht verleent, die in ònze idiomen door litterarische gekunsteldheid is verloren gegaan, terwyl aan den anderen kant het zoetvloeiende van 't maleisch moeielyk in eenige andere taal is weertegeven. Men bedenke bovendien, dat het meerendeel zyner hoorders uit eenvoudige, doch geenszins domme menschen bestond, en tevens dat het Oosterlingen waren, wier indrukken zeer verschillen van de onze.

Havelaar moet nagenoeg aldus gesproken hebben:

— Mynheer de *Radhen Adhipatti*, Regent van *Bantan-Kidoel*, en gy, *Radhens Dhemang* die Hoofden zyt der distrikten in deze Afdeeling, en gy, *Radhen Djaksa* die de justitie tot uw ambt hebt, en ook gy, *Radhen Kliwon* die gezag voert op de hoofdplaats, en gy *Radhens*, *Mantries*, en allen die Hoofden zyt in de afdeeling *Bantan-Kidoel*, ik groet u! ([53])

En ik zeg u dat ik vreugde voel in myn hart, nu ik hier u allen vergaderd zie, luisterende naar de woorden van myn mond.

Ik weet dat er onder ulieden zyn, die uitsteken in kennis en in braafheid van hart: ik hoop myn kennis door de uwe te vermeerderen, want zy is niet zoo groot als ik wenschte. En ik heb wel de braafheid lief, maar dikwyls bespeur ik dat er in myn gemoed fouten zyn, die de braafheid overschaduwen en daaraan den groei benemen...gy allen weet hoe de groote boom den kleinen verdringt en doodt. Daarom zal ik letten op degenen onder u, die uitstekend zyn in deugd, om te trachten beter te worden dan ik ben.

Ik groet u allen zeer.

Toen de Gouverneur-generaal my gelastte tot u te gaan om adsistent-resident te zyn in deze afdeeling, was myn hart verheugd. Het kan u bekend zyn dat ik nooit *Bantan-Kidoel* had betreden. Ik liet my dus geschriften geven, die over uwe afdeeling handelen, en heb gezien dat er veel goeds is in *Bantan-Kidoel*. Uw volk bezit rystvelden in de dalen, en er zyn rystvelden op de bergen. En ge wenscht in vrede te leven, en ge begeert niet te wonen in de landstreken die bewoond worden door anderen. Ja, ik weet dat er veel goeds is in *Bantan-Kidoel!*

Maar niet hierom alleen was myn hart verheugd. Want ook in andere streken zou ik veel goeds gevonden hebben.

Doch ik ontwaarde dat uwe bevolking arm is, en hierover was ik blyde in het binnenste myner ziel.

Want ik weet dat Allah den arme liefheeft, en dat Hy ryk-

dom geeft aan wien hy beproeven wil. Maar tot de armen zendt Hy wie zyn woord spreekt, opdat zy zich oprichten in hun ellende.

Geeft Hy niet regen waar de halm verdort, en een dauwdrup in den bloemkelk die dorst heeft?

En is het niet schoon, te worden uitgezonden om de vermoeiden te zoeken, die achterbleven na den arbeid en neerzonken langs den weg, daar hun knieën niet sterk meer waren om optegaan naar de plaats van het loon? Zou ik niet verheugd wezen de hand te mogen reiken aan wie in de groeve viel, en een staf te geven aan wien de bergen beklimt? Zou niet myn hart opspringen als het ziet gekozen te zyn onder velen, om van klagen een gebed te maken en dankzegging van geween?

Ja, ik ben zeer blyde geroepen te zyn in *Bantan-Kidoel!*

Ik heb gezegd tot de vrouw die myne zorgen deelt en myn geluk grooter maakt: «verheug u, want ik zie dat Allah zegen geeft op het hoofd van ons kind! Hy heeft my gezonden naar een oord waar niet alle arbeid is afgeloopen, en Hy keurde my waardig daar te zyn vóór den tyd van den oogst. Want niet in het snyden der *padie* is de vreugde: de vreugde is in het snyden der *padie* die men geplant heeft. En de ziel des menschen groeit niet van het loon, maar van den arbeid die het loon verdient. En ik zeide tot haar: Allah heeft ons een kind gegeven, dat eenmaal zeggen zal: «weet ge dat ik zyn zoon ben?» En dan zullen er wezen in het land, die hem groeten met liefde, en die de hand zullen leggen op zyn hoofd, en zeggen zullen: «zet u neder aan ons maal, en bewoon ons huis, en neem uw deel aan wat wy hebben, want ik heb uwen vader gekend.»

Hoofden van *Lebak*, er is veel te arbeiden in uwe landstreek!

Zegt my, is niet de landman arm? Rypt niet uw *padie* dikwerf ter voeding van wie niet geplant hebben? Zyn er niet vele verkeerdheden in uw land? Is niet het aantal uwer kinderen gering?

Is er niet schaamte in uwe zielen, als de bewoner van

Bandoeng ([54]) dat daar ten-oosten ligt, uwe streken bezoekt, en vraagt: «waar zyn de dorpen, en waar de landbouwers? En waarom hoor ik den *gamlang* niet, die blydschap spreekt met koperen mond, noch het gestamp der *padie* uwer dochters?»

Is het u niet bitter, te reizen van hier tot de Zuidkust, en de bergen te zien die geen water dragen op hunne zyden, of de vlakten waar nooit een buffel den ploeg trok?

Ja, ja, ik zeg u dat uw en myn ziel daarover bedroefd is! En daarom juist zyn wy Allah dankbaar dat hy ons macht heeft gegeven om hier te arbeiden.

Want wy hebben in dit land akkers voor velen, schoon de bewoners weinig zyn. En het is niet de regen die ontbreekt, want de toppen der bergen zuigen de wolken des hemels ter aarde. En niet overal zyn rotsen die plaats weigeren aan den wortel, want op veel plaatsen is de grond week en vruchtbaar, en roept om de graankorrel die hy ons wil weergeven in gebogen halm. En er is geen oorlog in het land die de *padie* vertreedt als ze nog groen is, noch ziekte die den *patjol* nutteloos maakt. ([55]) Noch zyn er zonnestralen, heeter dan noodig is om het graan te doen rypen dat u en uw kinderen voeden moet, noch *banjirs* die u doen jammeren: «wys my de plaats waar ik gezaaid heb!» ([56])

Waar Allah waterstroomen zendt, die de akkers wegnemen...waar Hy den grond hard maakt als dorre steen... waar Hy Zyn zon doet gloeien ter verschroejing...waar Hy oorlog zendt, die de velden omkeert...waar Hy slaat met ziekten die de handen slap maken, of met droogte die de aren doodt...daar, Hoofden van *Lebak*, buigen wy deemoedig het hoofd, en zeggen: «Hy wil het zoo!»

Maar niet aldus in *Bantan-Kidoel!*

Ik ben hier gezonden om uw vriend te zyn, uw ouder broeder. Zoudt gy uw jongeren broeder niet waarschuwen als ge een tyger zaagt op zyn weg?

Hoofden van Lebak, we hebben dikwyls misslagen begaan, en ons land is arm omdat we zooveel misslagen begingen.

Want in *Tjikandi* en *Bolang*, en in het *Krawangsche*, en in de ommelanden van *Batavia*, zyn velen die geboren zyn

in ons land, en die ons land verlaten hebben. ([57])

Waarom zoeken zy arbeid, ver van de plaats waar ze hun ouders begroeven? Waarom vlieden zy de *dessah* ([58]) waar zy de besnydenis ontvingen? Waarom verkiezen zy de koelte van den boom die dáár groeit, boven de schaduw onzer bosschen?

En ginds in 't noordwesten over de zee, zyn velen die ònze kinderen moesten zyn, maar die *Lebak* hebben verlaten om rondtedolen in vreemde streken met *kris* en *klewang* en schietgeweer. En ze komen ellendig om, want er is macht van de Regeering daar, die de opstandelingen verslaat. ([59])

Ik vraag u, Hoofden van *Bantan-Kidoel*, waarom zyn er zoovelen die weggingen, om niet begraven te worden waar ze geboren zyn? Waarom vraagt de boom, waar de man is dien hy als kind zag spelen aan zyn voet?

Havelaar hield hier een oogenblik op. Om eenigszins den indruk te begrypen dien zyn taal maakte, had men hem moeten hooren en zien. Toen hy sprak van zyn kind, was er in zyn stem iets zachts, iets onbeschryfelyk roerends, dat uitlokte tot de vraag: «waar is de kleine? Reeds nu wil ik 't kind kussen, dat zyn vader zoo spreken doet!» Maar toen hy kort daarna, schynbaar met weinig geleidelykheid, overging tot de vragen waarom *Lebak* arm was, en waarom er zooveel bewoners van die streken verhuisden naar elders, klonk er in zyn toon iets dat denken deed aan 't geluid dat een boor maakt, als ze met kracht wordt geschroefd in hard hout. Toch sprak hy niet luid, noch drukte hy byzonder op enkele woorden, en zelfs was er iets eentonigs in zyn stem, maar hetzy studie of natuur, juist deze eentonigheid maakte den indruk zyner woorden sterker op gemoederen die zoo byzonder ontvankelyk waren voor zulke taal.

Zyn beelden, die altyd genomen waren uit het leven dat hem omringde, waren voor hem werkelyk hulpmiddelen tot begrypelyk maken van wat hy bedoelde, en niet, zooals vaak

geschiedt, lastige aanhangsels die de zinsneden der redenaars bezwaren, zonder eenige duidelykheid toetevoegen aan 't begrip der zaak die men voorgeeft toetelichten. We zyn thans gewoon aan de ongerymdheid van de uitdrukking: «sterk als een leeuw» maar wie in Europa dit beeld het eerst gebruikte, toonde dat hy zyn vergelyking niet had geput uit de ziele-poëzie die beelden geeft voor redeneering en niet anders spreken *kan*, doch zyn aanvullende gemeenplaats eenvoudig had afgeschreven uit een of ander boek — uit den bybel misschien — waarin een *leeuw* voorkwam. Want niemand zyner hoorders had ooit de sterkte des leeuws ondervonden, en 't ware dus veeleer noodig geweest hun die sterkte te doen beseffen door vergelyking van den leeuw met iets waarvan de kracht hun by ervaring bekend was, dan omgekeerd.

Men erkenne dat Havelaar werkelyk dichter was. Ieder gevoelt dat hy, sprekende van de rystvelden die er waren op de bergen, de oogen daarheen richtte door de open zyde der zaal, en dat hy die velden inderdaad zag. Men beseft, als hy den boom liet vragen waar de man was die als kind aan zyn voet gespeeld had, dat die boom daar stond en voor de verbeelding van Havelaars toehoorders in werkelykheid vragend rondstaarde naar de heengegane bewoners van *Lebak*. Ook verzon hy niets: hy hoorde den boom spreken, en meende slechts natezeggen wat hy in zyn dichterlyke opvatting zoo duidelyk verstaan had.

Wanneer misschien iemand de opmerking maken mocht, dat het oorspronkelyke in Havelaars wyze van spreken niet zoo onbetwistbaar is, daar zyn taal denken doet aan den styl der profeten van 't Oude-Testament, moet ik herinneren reeds gezegd te hebben dat hy in oogenblikken van vervoering werkelyk iets had van een ziener. Gevoed door de indrukken die 't leven in wouden en op bergen hem had meegedeeld, omgeven door de poëzie-ademende atmosfeer van het oosten, en alzoo scheppende uit gelyksoortige bron als de Vermaners der Oudheid waarmee men soms zich genoopt

voelde hem te vergelyken, gissen wy dat hy niet ànders zou gesproken hebben, ook wanneer hy nooit de heerlyke dichtstukken van het Oude-Testament gelezen had. Vinden we niet reeds in de verzen die van zyn jeugd dagteekenen, regels als deze, die geschreven waren op den *Salak* — een der reuzen, maar niet de grootste, onder de bergen van de *Preanger Regentschappen* — waarin alweder de aanhef de zachtheid zyner aandoeningen teekent, om op-eens overtegaan in 't naspreken van den donder dien hy onder zich hoort:

't Is zoeter hier zijn Maker luid te loven...
  't Gebed klinkt schoon langs berg- en heuvelrij...
Veel meer dan ginds rijst hier het hart naar boven:
  Men is zijn God op bergen meer nabij!
Hier schiep Hijzelf altaar en tempelkoren,
  Nog door geen tred van 's menschen voet ontwijd,
Hier doet Hij zich in 't raat'lend onweer hooren...
  En rollend roept Zijn donder: Majesteit! *
. . . .

...en gevoelt men niet, dat hy de laatste regels niet zóó had kunnen schryven, als hy niet werkelyk had meenen te hooren en te verstaan hoe Gods donder hem die regels in klaterende trilling tegen de wanden van 't gebergte toeriep?

Maar hy hield niet van verzen. «Het was een leelyk ryglyf» zeide hy, en als hy er toe gebracht werd iets te lezen van wat hy «begaan» had, zooals hy zich uitdrukte, schiep hy er vermaak in, zyn eigen werk te bederven, òf door 't voortedragen op een toon die 't belachelyk maken moest, òf door op-eenmaal, vooral by een hoogst-ernstigen passus, aftebreken, en er een kwinkslag tusschen te werpen, die de toehoorders pynlyk aandeed, maar die by hem niets anders was dan een bloedige satire op de onevenredigheid tusschen

* Frits zegt: *ijd* en *eit* rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd.

B. Droogstoppel. (60)

dat keurslyf en zyn ziel die zich daarin zoo benauwd voelde.

Er waren onder de Hoofden slechts weinigen die van de rondgediende ververschingen iets gebruikten. Havelaar had namelyk met een wenk gelast, de by zoodanige gelegenheid onvermydelyke thee met *maniessan* ([61]) rondtedienen. Het scheen dat hy met voordacht na de laatste zinsnede zyner toespraak een rustpunt wilde laten. En hier was reden toe. «Hoe, moesten de Hoofden denken, hy weet reeds dat er zoovelen onze Afdeeling verlieten, met bitterheid in 't hart? Reeds is hem bekend hoeveel huisgezinnen naar naburige landstreken verhuisden, om de armoede te ontwyken die hier heerscht? En zelfs weet hy dat er zooveel *Bantammers* zyn onder de benden die in de *Lampongs* de vaan des opstands hebben ontrold tegen 't nederlandsch gezag? Wat wil hy? Wat bedoelt hy? Wien gelden zyne vragen?

En er waren er die *Radhen Wiera Koesoema*, het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* aanzagen. ([62]) Maar de meesten sloegen de oogen ter-aarde.

«Kom eens hier, Max!» riep Havelaar, die zyn kind gewaar werd, spelende op het erf, en de Regent nam den kleine op den schoot. Maar deze was te wild om daar lang te blyven. Hy sprong weg, en liep den grooten kring rond, en vermaakte de Hoofden door zyn gekeuvel, en speelde met de gevesten van hun krissen. Toen hy by den *Djaksa* kwam, die de aandacht van 't kind trok omdat hy sierlyker dan de anderen gekleed was ([63]) scheen deze iets op 't hoofd van kleinen Max te wyzen aan den *Kliwon* die naast hem zat en een gefluisterde opmerking daarover scheen te beamen.

— Ga nu heen, Max, zei Havelaar, papa heeft iets aan die heeren te zeggen.

De kleine liep weg nadat hy met kushandjes gegroet had.

Hierop ging Havelaar aldus voort:

— Hoofden van *Lebàk!* Wy allen staan in dienst des Konings van Nederland. Maar Hy, die rechtvaardig is, en wil dat wy onzen plicht doen, is vèr van hier. Dertig-maal duizend-maal duizend zielen, ja, meer dan zooveel, zyn gehouden zyn bevelen te gehoorzamen, maar hy kan niet wezen naby allen die afhangen van zynen wil.

De Groote-Heer te Buitenzorg is rechtvaardig, en wil dat ieder zyn plicht doe. Maar ook deze, machtig als hy is, en gebiedende over al wat gezag heeft in de steden en over allen die in de dorpen de oudsten zyn, en beschikkende over de macht des legers en over de schepen die op zee varen (64) ook hy kan niet zien waar onrecht gepleegd is, want het onrecht blyft verre van hem.

En de resident te *Serang*, die heer is over de landstreek *Bantam*, waar vyf-maal-honderd-duizend menschen wonen, wil dat er recht geschiede in zyn gebied, en dat er rechtvaardigheid heersche in de landschappen die hem gehoorzamen. Doch waar onrecht is, woont hy verre. En wie boosheid doet, verschuilt zich voor zyn aangezicht omdat hy straffe vreest.

En de heer *Adhipatti*, die Regent is van *Zuid-Bantam*, wil dat ieder leve die het goede betracht, en dat er geen schande zy over de landstreek die zyn regentschap is.

En ik, die gisteren den Almachtigen God tot getuige nam dat ik rechtvaardig zou zyn en goedertieren, dat ik recht zou doen zonder vrees en zonder haat, dat ik zal zyn: "een goed adsistent-resident"...ook ik wensch te doen wat myn plicht is.

Hoofden van Lebak! Dit wenschen wy allen!

Maar als er soms onder ons mochten zyn, die hun plicht verwaarloozen voor gewin, die het recht verkoopen voor geld, of die den buffel van den arme nemen, en de vruchten die behooren aan wie honger hebben...wie zal ze straffen?

Als een van u het wist, hy zou 't beletten. En de Regent zou niet dulden dat zoo-iets geschiedde in zyn regentschap. En

van den akker des arbeids. Hy onthield den werkman zyn loon, en voedde zich met het voedsel van den arme. Hy is ryk geworden van de armoede der anderen. Hy had veel gouds en zilvers en edele steenen in menigte, doch de landbouwer die in de nabuurschap woont, wist den honger niet te stillen van zyn kind. Hy glimlachte als een gelukkig mensch, maar men hoorde gekners tusschen de tanden van den klager die recht zocht. Er was tevredenheid op zyn gelaat, maar geen zog in de borsten der moeders die zoogden.»

Dan zullen de bewoners der dorpen zeggen: «Allah is groot...wy vloeken niemand!»

Hoofden van *Lebak*, eens sterven wy allen!

Wat zal er gezegd worden in de dorpen waar wy gezag hadden? En wàt door de voorbygangers die de begrafenis aanschouwen?

En wat zullen wy antwoorden, als er na onzen dood een stem spreekt tot onze ziel, en vraagt: «waarom is er geween in de velden, en waarom verbergen zich de jongelingen? Wie nam den oogst uit de schuren, en uit de stallen den buffel die het veld ploegen zou? Wat hebt gy gedaan met den broeder dien ik u gaf te bewaken? Waarom is de arme treurig en vloekt de vruchtbaarheid zyner vrouw?»

Hier hield Havelaar weder op, en na eenig zwygen ging hy op den eenvoudigsten toon van de wereld, en als had er volstrekt niets plaats gehad dat indruk maken moest, voort:

— Ik wenschte gaarne in goede verstandhouding met u te leven, en daarom verzoek ik u my te beschouwen als een vriend. Wie gedwaald mocht hebben, kan op een zacht oordeel van myn kant staat-maken, want daar ikzelf zoo menig keer dwaal, zal ik niet streng zyn...niet althans in de gewone dienstvergrypen of nalatigheden. Alleen waar nalatigheid zou worden tot gewoonte, zal ik die tegengaan. Over misslagen van groveren aard...over knevelary en onderdrukking, spreek ik niet. Zoo-iets zal niet voorkomen, niet waar, m'nheer de *Adhipatti*?

— O neen, mynheer de adsistent-resident, zoo-iets zal niet voorkomen in *Lebak.*

— Welnu dan, myne heeren Hoofden van *Bantan-Kidoel*, laat ons verheugd zyn dat onze Afdeeling zoo verachterd en zoo arm is. Wy hebben iets schoons te doen. Als Allah ons in 't leven spaart, zullen wy zorg dragen dat er welvaart kome. De grond is vruchtbaar genoeg, en de bevolking gewillig. Als ieder in 't genot wordt gelaten van de vruchten zyner inspanning, lydt het geen twyfel dat binnen weinig tyds de bevolking zal toenemen, zoo in zielental als in bezittingen en beschaving, want dit gaat veelal hand-aan-hand. Ik verzoek u nogmaals my te beschouwen als een vriend die u helpen zal waar hy kan, vooral waar onrecht moet worden te-keer gegaan. En hiermede beveel ik my zeer aan in uwe medewerking.

Ik zal u de ontvangen berichten over Landbouw, Veeteelt, Politie en Justitie met myn beschikkingen doen teruggeworden.

Hoofden van *Bantan-Kidoel!* Ik heb gezegd. Ge kunt terugkeeren, ieder naar zyne woning. Ik groet u allen zeer! ([65])

Hy boog, bood den ouden Regent den arm, en geleidde hem over het erf naar 't woonhuis, waar Tine hem stond te wachten in de voorgalery.

— Kom, Verbrugge, ga nog niet naar huis! Kom...een glas Madera? En...ja, dit moet ik weten, *Radhen Djaksa*, hoor eens!

Havelaar riep dit, toen alle Hoofden na veel buigingen zich gereed maakten naar hun woningen terug te keeren. Ook Verbrugge stond op 't punt het erf te verlaten, doch keerde met den *Djaksa* terug.

— Tine, ik wil madera drinken, Verbrugge ook. *Djaksa*, laat hooren, wat hebt ge toch aan den *Kliwon* over myn kleinen jongen gezegd?

— *Mintah ampong* (66) mynheer de adsistent-resident, ik bezag zyn hoofd, omdat mynheer gesproken had.
— Wat drommel heeft zyn hoofd daarmee te maken? Ik weet zelf al niet meer wat ik gezegd heb.
— Mynheer, ik zeide tot den *Kliwon*...

Tine schoof by: er werd over kleinen Max gesproken.

— Mynheer, ik zeide tot den *Kliwon* dat de *Sienjo* (67) een koningskind was.

Dàt deed Tine goed: zy vond het ook!

De *Adhipatti* bezag 't hoofd van den kleine, en inderdaad, ook hy zag op de kruin den dubbelen haarwervel die, naar 't bygeloof op Java, bestemd is een kroon te dragen.

Daar de etikette niet toeliet den *Djaksa* een plaats·aantebieden in tegenwoordigheid van den Regent, nam hy afscheid, en men was eenigen tyd by-een zonder iets aanteroeren, dat betrekking had op den «dienst.» Maar op-eenmaal — en dus in stryd met den zoo uitermate hoffelyken volksaard — vroeg de Regent of zekere gelden die de belasting-kollekteur te-goed had, niet konden worden uitbetaald?

— Wel neen, riep Verbrugge, mynheer de *Adhipatti* weet dat dit niet geschieden mag voor zyn verantwoording afgeloopen is.

Havelaar speelde met Max. Maar er bleek dat dit hem niet belette op 't gelaat van den Regent te lezen dat Verbrugge's antwoord hem niet aanstond.

— Kom, Verbrugge, laat ons niet lastig wezen, zeide hy. En hy liet een klerk van 't kantoor roepen. We zullen dat maar uitbetalen...die verantwoording zal wel goedgekeurd worden.

— O neen, mynhe … rugge, die
voorkomen in *Lebak*.

— Welnu dan, n … antwoor-
laat ons verheugd … verzoek…
zoo arm is. Wy h
in 't leven spaart
kome. De grond
willig. Als ieder i … groote inschik-
zyner inspanning … rd. De klerk
tyds de bevolkin … ekende, en
zittingen en besc … ling.
Ik verzoek u n
die u helpen … k dit doe! De
worden te-keer … heeft het my
in uwe medewe … ! De zaak is
Ik zal u de o … de kollekteur
Politie en Justi … op eigen ver-
Hoofden va … man van zyn
rugkeeren, ied … vendien, Ver-
… k gemaakt van

Hy boog, l
hem over het
wachten in d

— Kom, … k *weet het!* Is niet
glas Madera … Welnu, *den dag*
hoor eens! … om *zyn Sawahs*
… moeten weten,

Havelaar
zich gereed
Verbrugge s
met den *Dj*

— Tine, … ! *Ik* weet het,
laat hooren … staten van de
kleinen jong … hy ontvangen
… end. Daarin

:. onder andere zaken, de opgaven van op de hoofdplaats .·leverde arbeiders tot heeredienst. Welnu, zyn die opgaven ıist?

— Ik heb ze nòg niet gezien...

— Ik ook niet! Maar toch vraag ik je of ze juist zyn? Waren de opgaven van de vorige maand juist?

Verbrugge zweeg.

— Ik zal 't je zeggen: ze waren *valsch!* Want er was driemaal meer volk opgeroepen om voor den Regent te werken dan de bepalingen op de heerediensten toelaten, en dit durfde men natuurlyk in de staten niet opgeven. Is 't waar, wat ik zeg?

Verbrugge zweeg.

— Ook de staten die ik vandaag ontving, zyn valsch, ging Havelaar voort. De Regent is arm. De Regenten van *Bandoeng* en *Tjiandjoer* ([69]) zyn leden van 't geslacht waarvan hy 't hoofd is. Die laatste heeft slechts rang van *Tommongong*, onze Regent is *Adhipatti*, en toch laten zyn inkomsten, omdat *Lebak* niet geschikt is voor koffi en hem dus geen emolumenten opbrengt, niet toe in praal en luister te wedyveren met een eenvoudigen *Dhemang* in de *Preanger*, die den stygbeugel houden zou als zyn neven te-paard stygen. Is dit waar?

— Ja, dit is zoo.

— Hy heeft niets dan zyn traktement, en hierop is een korting ter afbetaling van een voorschot dat de Regeering hem gegeven heeft, toen hy...*weet* je 't?

— Ja, ik weet het.

— Toen hy een nieuwe *medsjid* wilde laten bouwen, waartoe veel geld noodig was. Bovendien, veel leden zyner familie... *weet* je 't?

— Ja, dat weet ik.

— Veel leden van zyn familie — die eigenlyk niet in 't *Lebaksche* te-huis behoort, en daarom ook by 't volk niet gezien is — scharen zich als een plunderbende om hem heen,

en persen hem geld af. Is dit waar?

— 't Is de waarheid, zei Verbrugge.

— En als zyn kas ledig is, wat dikwyls gebeurt, nemen zy *in zyn naam* de bevolking af, wat hun aanstaat. Is dit zoo?

— Ja, het is zoo.

— Ik ben dus goed onderricht, doch daarover nader. De Regent, die in jaren klimmende den dood vreest, wordt beheerscht door de zucht zich verdienstelyk te maken door giften aan geestelyken. Hy geeft veel geld uit voor reiskosten van pelgrims naar Mekka, die hem allerlei vodden van relieken, talismans en *djimats* (70) terugbrengen. Is 't niet zoo?

— Ja, dat is waar.

— Welnu, door dit alles is hy zoo arm. De *Dhemang* van *Parang-Koedjang* is zyn schoonzoon. Waar de Regent zelf uit schaamte voor zyn rang niet durft nemen, is het die *Dhemang* — maar hy is 't niet alléén — die aan den *Adhipatti* zyn hof maakt door 't afpersen van geld en goed aan de arme bevolking, en door de lieden wegtehalen van hun eigen rystvelden om ze heentedryven naar de *sawahs* van den Regent. En deze...zie, ik wil gelooven dat hy gaarne anders wilde, maar de nood dwingt hem gebruik te maken van zulke middelen. Is dit alles niet waar, Verbrugge?

— Ja, 't is waar, zei Verbrugge, die hoe langer hoe meer begon intezien dat Havelaars blik scherp was.

— Ik wist, vervolgde deze, dat hy geen geld in huis had, toen hy zoo-even over de afrekening met den onderkollekteur begon te spreken. Ge hebt heden morgen gehoord dat het myn voornemen is, myn plicht te doen. Onrecht duld ik niet, by God, dat duld ik niet!

En hy sprong op, en er was in zyn toon geheel iets anders dan den vorigen dag by zyn *officieelen* eed.

— Maar, ging hy voort, ik wil myn plicht doen met zachtheid. Ik wil niet te nauwkeurig weten wat geschied *is*. Doch wat *van heden af* geschiedt, is ter *myner* verantwoording, daarvoor zal *ik* zorg dragen! Ik hoop lang hier te blyven.

Weet je wel, Verbrugge dat onze roeping heerlyk schoon is? Maar weet je ook wel dat ik alles wat ik je zoo-even zei, eigenlyk van *u* had moeten hooren? Ik ken u even goed als ik weet wie er *garem glap* maken aan de zuidkust. ([71]) Je bent een braaf mensch...ook dit weet ik. Maar waarom heb je my niet gezegd dat hier zooveel verkeerds was? Gedurende twee maanden ben je waarnemend adsistent-resident geweest, en bovendien reeds lang hier als kontroleur...je moest het dus weten, niet waar?

— M'nheer Havelaar, ik heb nooit gediend onder iemand als u. Ge hebt iets zeer byzonders, neem het me niet kwalyk.

— Volstrekt niet! Ik weet wel dat ik niet ben als alle menschen, maar wat doet dit tot de zaak?

— Dat doet er dit toe, dat u iemand begrippen en denkbeelden meedeelt, die vroeger niet bestonden.

— Neen! Die ingesluimerd waren door den vervloekten officieelen *slender* die zyn styl zoekt in «*ik heb de eer*» en de rust van zyn geweten in «*de hooge tevredenheid van de Regeering.*» Neen, Verbrugge! laster jezelf niet! Je behoeft van my niets te leeren. Heb ik je by-voorbeeld heden morgen in de *Sebah* iets nieuws verteld?

— Neen, nieuws niet, maar u sprak anders dan anderen.

— Ja, dat komt...omdat myn opvoeding wat verwaarloosd is: ik spreek te-hooi en te-gras. Maar je zoudt me zeggen waarom je tot-nog-toe zoo berust hebt in alles wat er verkeerds was in *Lebak.*

— Ik heb nooit zoo den indruk gehad van een *initiatief.* Bovendien, dat alles is altyd zoo geweest in deze streken.

— Ja, ja, dat weet ik wel! Ieder kan geen profeet of apostel wezen...hm, 't hout zou duur worden van 't kruisigen! Maar je wilt me toch wel helpen alles te-recht te brengen? Je wilt toch wel je *plicht* doen?

— Zeker! Vooral by u. Maar niet ieder zou dit zoo streng vorderen of zelfs goed opvatten, en dan komt men zoo ligt in de pozitie van iemand die windmolens bestrydt.

— Neen! Dan zeggen zy die 't onrecht liefhebben omdat ze daarvan leven, dat er geen onrecht *was*, om 't vermaak

te hebben u en my uittemaken voor Don Quichotten, en te-gelyker-tyd *hun* windmolens draaiende te houden. Doch, Verbrugge, je hadt niet op *my* hoeven te wachten om je plicht te doen! M'nheer Slotering was een bekwaam en eerlyk man: hy wist wat er omging, hy keurde het af en verzette zich er tegen...ziehier!

Håvelaar nam uit een portefeuille twee vellen papier, en deze aan Verbrugge tonende, vroeg hy:

— Wiens hand is dit?

— Dat is de hand van m'nheer Slotering.

— Juist! Welnu, dit zyn kladnotaas, bevattende blykbaar onderwerpen waarover hy met den resident spreken wilde. Daar lees ik...zie: 1° *Over den rijstbouw.* 2° *Over de woningen der dorpshoofden.* 3° *Over het innen der landrenten*, *enz.* Daar achter staan twee uitroepingsteekens. Wat bedoelde m'nheer Slotering daarmee?

— Hoe kan *ik* dat weten? riep Verbrugge.

— Ik wel! Dit beduidt dat er veel meer landrenten worden opgebracht, dan er in 's lands kas vloeien. Doch ik zal je dan iets tonen dat wy beiden weten, omdat het in letters en niet in teekens geschreven is. Ziehier:

> «12° *Over het misbruik dat door de regenten en mindere hoofden van de bevolking wordt gemaakt. (Over het houden van verschillende woningen ten-koste der bevolking, enz.)*»

Is dit duidelyk? Ge ziet dat de heer Slotering wèl iemand was, die een *initiatief* wist te nemen. Je had je dus by hem kunnen aansluiten. Luister verder:

> «15° *Dat vele personen van de familien en bedienden der inlandsche hoofden op de uitbetalingstaten voorkomen*, *die inderdaad geen deel nemen in de kultuur*, *zoodat de voordeelen hiervan hun ten-deel vallen*, *ten préjudice van*

de werkelijke deelhebbers. Ook worden zij gesteld in het onrechtmatig bezit van sawah-velden, terwijl die alleen toekomen aan degenen, die aandeel hebben in de kultuur.»

Hier heb ik een andere nota, en wel in potlood. Zie eens, ook dáárop staat iets zeer duidelyks:

«*De verloop van volk te Parang-Koedjang is alleen toeteschryven aan het* VERREGAAND *misbruik, dat van de bevolking wordt gemaakt.*»

Wat zegje dáárvan? Ziet ge wel dat ik niet zoo excentriek ben als 't schynt, wanneer ik werk maak van recht? Zie je nu dat ook anderen dit deden? (72)

— Het is waar, zei Verbrugge, de heer Slotering heeft den resident dikwyls over dat alles gesproken.

— En wat volgde daarop?

— Dan werd de Regent geroepen: er werd *geaboucheerd*...

— Juist! En verder?

— De Regent ontkende gewoonlyk alles. Dan moesten er getuigen komen...niemand durfde tegen den Regent getuigen...och, m'nheer Havelaar, die zaken zyn zoo moeielyk!

De lezer zal, vóór hy myn boek heeft uitgelezen, even goed als Verbrugge weten waarom die zaken zoo byzonder moeielyk waren.

— Mynheer Slotering had er veel ergernis over, vervolgde de kontroleur, hy schreef scherpe brieven aan de Hoofden...

— Ik heb ze gelezen...heden nacht, zei Havelaar. (73)

— En ik heb hem dikwyls hooren zeggen dat hy, als er geen verandering kwam, en als de resident niet *doortastte*, zich rechtstreeks zou wenden tot den Gouverneur-generaal. Dit heeft hy ook aan de Hoofden zelf gezegd op den laatsten *Sebah* dien hy heeft voorgezeten.

— Daaraan zou hy zeer verkeerd hebben gedaan. De resident was zyn chef dien hy in geen geval mocht voorbygaan. En waarom zou hy dat ook? Het is toch niet te ver-

onderstellen dat de resident van *Bantam* onrecht en willekeur zou goedkeuren?

— Goedkeuren...neen! Maar men klaagt niet gaarne by de Regeering een Hoofd aan.

— Ik klaag niet gaarne iemand aan, wien ook, maar als 't *moet*, een Hoofd zoo goed als een ander. Doch van aanklagen is nu hier, goddank, nog geen spraak! Morgen ga ik den Regent bezoeken. Ik zal hem 't verkeerde van onwettige gezagsoefening onder 't oog brengen, vooral waar 't om de bezitting van arme menschen te doen is. Maar in afwachting dat alles te-recht komt, zal ik hem in zyn netelige omstandigheden helpen zooveel ik kan. Je begrypt nu immers waarom ik dat geld aan den kollekteur dadelyk heb laten uitbetalen, niet waar? Ook ben ik van voornemen aan de Regeering te verzoeken, den Regent zyn voorschot kwytteschelden. (74) En u, Verbrugge, stel ik voor, gezamenlyk stipt onzen plicht te doen. Zoolang 't kàn, met zachtheid, maar als 't *moet*, zonder vrees! Je bent een eerlyk man, dit weet ik, maar je bent beschroomd. Zeg voortaan flink uit waar 't op staat, *advienne que pourra!* Werp die halfheid van je, beste kerel... en nu, blyf by ons eten: we hebben hollandsche bloemkool in blik...maar alles is zeer eenvoudig. want ik moet heel zuinig zyn...ik ben erg ten-achter in geldzaken: de reis naar Europa, weetje? Kom, Max...sakkerloot, jongen, wat word je zwaar!

En, met Max te-paard op zyn schouder, trad hy, gevolgd door Verbrugge, de binnengalery in, waar Tine hen wachtte aan den gedekten disch die, zooals Havelaar gezegd had, wel *zeer* eenvoudig was! Duclari, die aan Verbrugge kwam vragen of hy al dan niet dacht thuis te zyn voor 't middagmaal, werd meegenoodigd aan-tafel, en wanneer de lezer gesteld is op wat afwisseling in myn vertelling, wordt hy naar 't volgend hoofdstuk verwezen, waarin ik meedeel wat er zoo-al gesproken werd by dat maal.

NEGENDE HOOFDSTUK

Ik gaf er veel voor, met juistheid te weten, lezer, hoe lang ik nu een heldin in de lucht zou kunnen laten zweven, voor ge, by de beschryving van een kasteel, myn boek moedeloos uit de hand zoudt leggen, zonder te wachten tot het mensch op den grond kwam? Als ik in myn verhaal zulk een luchtsprong noodig had, zou ik voorzichtigheidshalve nog altyd een eerste verdieping kiezen als uitgangspunt van haar sprong, en een kasteel waarvan weinig te zeggen viel. Wees echter voorloopig gerust: Havelaars huis had geen verdieping, en de heldin van myn boek — goede hemel, de lieve trouwe *anspruchlose* Tine, een heldin! — is nooit uit een venster gesprongen.

Toen ik 't vorig hoofdstuk sloot met een aanwyzing op wat afwisseling in het volgende, was dit eigenlyk meer een oratorische kunstgreep, en om een slot te maken dat goed «knipte» dan wel omdat ik inderdaad meende dat het volgend hoofdstuk alleen «ter afwisseling» waarde hebben zou. Een schryver is ydel als... een man. Spreek kwaad van zyn moeder of van de kleur zyner haren, zeg dat hy een amsterdamsch accent heeft — wat nooit een Amsterdammer toestemt — wellicht vergeeft hy u die dingen. Maar... roer nooit aan de buitenzy van 't kleinste onderdeel eener byzaak van iets dat er lag naast zyn geschryf... want dàt vergeeft hy u niet! Als

... boek niet schoon vindt, en ge mocht my ont-... houd u dan alsof wy elkander niet kenden.

... zulk een hoofdstuk «ter afwisseling» komt me ... vergrootglas myner schryvers-ydelheid, hoogst be-... onmisbaar voor, en als ge het oversloegt, ... niet naar behooren waart ingenomen met myn ... niet aarzelen u dat overslaan te verwyten als ... ge myn boek niet kondet beoordeelen, want dat ... *essentieele* niet gelezen hadt. Zóó zou ik — want ... en schryver — elk hoofdstuk voor *essentieel* ... gy hadt overgeslagen met onvergeeflyke lezers-...

... me dat uwe vrouw vraagt: «is er nogal wat ...» En ge zegt by-voorbeeld — *horribile auditu* ... de woordenrykheid die eigen is aan gehuwde

...ik weet nog niet.

..., lees verder! Het belangryke staat juist voor ... een bevende lip staar ik u aan, en meet de ... bladen, en ik zoek op uw gelaat ... van 't hoofdstuk «dat zoo mooi is...

... is er nog niet. Straks zal hy opsprin-... omhelzen, zyn vrouw misschien...

... Het «mooie hoofdstuk» moet voorby ... in 't minst niet opgesprongen,

... de bundel bladen onder uw rechter-... myn hoop op die omhelzing... ... staat-gemaakt op een traan!

... tot «waar ze elkaar krygen»

toe, en ge zegt — een andere vorm van welsprekendheid in den echtestaat — geeuwend:

— Zóó...zóó! 't Is een boek dat...hm! Och, ze schryven zoo vééł tegenwoordig!

Maar weet ge dan niet, ondier, tyger, *Europeaan*, lezer, weet ge dan niet dat ge daar een uur hebt doorgebracht met byten op *myn* geest als op een tandenstoker? Met knagen en kauwen op vleesch en been van uw geslacht? Menscheneter, daarin stak myn ziel, *myn* ziel die ge hebt vermaald als eens gegeten gras! 't Was *myn* hart dat ge daar hebt opgeslikt als een versnapering! Want in dat boek had ik dat hart en die ziel neergelegd, en er vielen zooveel tranen op dat handschrift, en myn bloed week weg uit de âren naarmate ik voortschreef, en ik gaf u dat alles, en dat kocht ge voor weinige stuivers...en ge zegt: *hm!*

De lezer begrypt dat ik hier niet spreek van *myn* boek.

Zoodat ik maar zeggen wil, om met Abraham Blankaart te spreken...

— Wie is dat, Abraham Blankaart? vroeg Louise Rosemeyer, en Frits vertelde het haar, wat me groot genoegen deed, want dit gaf my gelegenheid eens optestaan en, voor dien avend althans, een eind te maken aan de voorlezing. Ge weet dat ik makelaar in koffi ben — *Lauriergracht No*. 37 — en dat ik alles over heb voor myn vak. Ieder zal dus kunnen nagaan, hoe weinig ik tevreden was met het werk van Stern. Ik had op koffi gehoopt, en hy gaf ons...ja, de hemel weet, wàt!

Met zyn opstel heeft hy ons al drie kransavenden bezig

gehouden, en, wat het ergste is, de Rosemeyers vinden het mooi. Zoo zeggen ze, ten-minste. Als ik een aanmerking maak, beroept hy zich op Louise. «Háár goedkeuring, zegt hy, weegt hem zwaarder dan alle koffi van de wereld, en bovendien: «als 't hart me gloeit...enz. — Zie deze tirade op bladzy zooveel, of liever, zie ze niet. — Daar sta ik dan, en weet niet wat te doen! Dat pak van Sjaalman is een waar Trojaansch paard. Ook Frits wordt er door bedorven. Hy heeft, naar ik bemerk, Stern geholpen, want die Abraham Blankaart is veel te hollandsch voor een Duitscher. (75) Beiden zyn ze zoo pedant, dat ik waarlyk met de zaak verlegen word. Het ergste is, dat ik met Gaafzuiger een overeenkomst heb aangegaan voor het uitgeven van een boek dat over de *koffiveilingen* moet handelen — heel Nederland wacht er op — en daar gaat me nu die Stern een heel anderen weg uit! Gister zeide hy: «wees gerust, alle wegen leiden naar Rome. Wacht nu eerst het slot van de inleiding af — is dat alles nog maar *inleiding?* — ik beloof u — hy zeide eigenlyk: «ik verspreek u» — dat ten-slotte de zaak zal neerkomen op koffi, koffi, op niets dan koffi! Denk aan Horatius, ging hy voort, heeft niet hy reeds gezegd: *omne tulit punctum*, *qui miscuit*...koffi met wat anders? Handelt gyzelf niet even zoo, als ge suiker en melk in uw kopje doet?»

En dan moet ik zwygen. Niet omdat hy gelyk heeft, maar omdat ik aan de firma *Last* & *Co* verplicht ben zorgtedragen dat de oude Stern niet vervalle in Busselinck & Waterman, die hem slecht zouden bedienen omdat het knoeiers zyn.

By u, lezer, stort ik myn hart uit, en opdat ge na het lezen van Stern's geschryf — heb ge 't werkelyk gelezen? — uwen toorn niet zoudt uitstorten over een onschuldig hoofd — want ik vraag u, wie zal een makelaar nemen, die hem voor menscheneter uitscheldt? — hecht ik er aan, dat ge overtuigd zyt van myn onschuld. Ik kan toch dien Stern niet uit de firma van myn boek dringen, nu de zaken eenmaal zóóver zyn dat Louise Rosemeyer, als ze uit de kerk komt —

de jongens schynen haar optewachten — vraagt of hy wat vroeg komen zal dien avend, om toch recht veel van Max en Tine voortelezen?

Maar omdat ge het boek hebt gekocht of gehuurd in 't vertrouwen op den deftigen titel die wat degelyks belooft, erken ik uw aanspraken op wat goeds voor uw geld, en daarom schryf ikzelf nu eens weer een paar hoofdstukken. Ge zyt niet in den krans van de Rosemeyers, lezer, en dus gelukkiger dan ik die alles moet aanhooren. U staat het vry, de hoofdstukken overteslaan, die naar duitsche opgewondenheid rieken, en u alleen bezig te houden met wat geschreven is door my, die een deftig man ben, en makelaar in koffi.

Met bevreemding heb ik uit Stern's geschryf vernomen — en uit Sjaalman's pak heeft hy me aangetoond dat het waar was — dat er in die afdeeling *Lebak* geen koffi wordt geplant. Dit is zeer verkeerd, en ik zal myn moeite ruim beloond achten, als de Regeering door myn boek op die fout wordt opmerkzaam gemaakt. Uit de papieren van Sjaalman zou blyken, dat de grond in die streken voor de koffikultuur niet geschikt is. Maar hierin ligt volstrekt geen verschooning, en ik beweer dat men zich schuldig maakt aan onvergeeflyk plichtverzuim omtrent Nederland in 't algemeen en de koffimakelaars in 't byzonder, ja omtrent de Javanen zelf, door niet, òf dien grond te veranderen — de Javaan heeft toch niets anders te doen — òf, als men meent dit niet te kunnen, de menschen die dáár wonen, te zenden naar andere streken waar de grond wèl goed is voor koffi.

Ik zeg nooit iets wat ik niet goed overwogen heb, en durf beweren dat ik hier met kennis van zaken spreek, daar ik over dit stuk rypelyk heb nagedacht, vooral sedert het hooren der preek van dominee Wawelaar in den bidstond voor 't bekeeren der heidenen.

Dat was woensdag avend. Ge moet weten, lezer, dat ik

gehouden, en, wat het ergste is, de Rosemeyers vinden mooi. Zoo zeggen ze, ten-minste. Als ik een aanmerl maak, beroept hy zich op Louise. «Háár goedkeuring, . hy, weegt hem zwaarder dan alle koffi van de wereld. bovendien: «als 't hart me gloeit...enz. — Zie deze tir op bladzy zooveel, of liever, zie ze niet. — Daar sta ik d en weet niet wat te doen! Dat pak van Sjaalman is een v Trojaansch paard. Ook Frits wordt er door bedorven. heeft, naar ik bemerk, Stern geholpen, want die Abral Blankaart is veel te hollandsch voor een Duitscher. (75) Bei zyn ze zoo pedant, dat ik waarlyk met de zaak verle word. Het ergste is, dat ik met Gaafzuiger een overeenko heb aangegaan voor het uitgeven van een boek dat ovei *koffiveilingen* moet handelen — heel Nederland wach op — en daar gaat me nu die Stern een heel anderen uit! Gister zeide hy: «wees gerust, alle wegen leiden 1 Rome. Wacht nu eerst het slot van de inleiding af — dat alles nog maar *inleiding?* — ik beloof u — hy ze eigenlyk: «ik verspreek u» — dat ten-slotte de zaak neerkomen op koffi, koffi, op niets dan koffi! Denk Horatius, ging hy voort, heeft niet hy reeds gezegd: *o. tulit punctum, qui miscuit*...koffi met wat anders? Han gyzelf niet even zoo, als ge suiker en melk in uw kopje do

En dan moet ik zwygen. Niet omdat hy gelyk heeft, n omdat ik aan de firma *Last* & *C°* verplicht ben zorgtedra dat de oude Stern niet vervalle in Busselinck & Waterm die hem slecht zouden bedienen omdat het knoeiers zyn

By u, lezer, stort ik myn hart uit, en opdat ge na lezen van Stern's geschryf — heb ge 't werkelyk gelezen. uwen toorn niet zoudt uitstorten over een onschuldig hoofc want ik vraag u, wie zal een makelaar nemen, die hem v menscheneter uitscheldt? — hecht ik er aan, dat ge o tuigd zyt van myn onschuld. Ik kan toch dien Stern uit de firma van myn boek dringen, nu de zaken eenn zóóver zyn dat Louise Rosemeyer, als ze uit de kerk komt

... tegens schrijver [illegible]
... komen zal [illegible]
... voorteeken.

Maar omdat [illegible]
... trouwen op [illegible]
... k uw [illegible]
... schrijf [illegible]
... niet in [illegible]
... dan ik [illegible]
... hoofdstukken [illegible]
... reeken, en [illegible]
... voor my, die [illegible]

Met bevreemding [illegible]
... Sjaalman [illegible]
... — dat [illegible]
... is zeer [illegible]
... ten, als de [illegible]
... merkzaam [illegible]
... ken, dat de [illegible]
... is. Maar [illegible]
... beweer dat [illegible]
... verzuim [illegible]
... makelaars in [illegible] te kunnen.
... of dien [illegible]
... anders te [illegible]
... menschen die [illegible]
... uit de grond [illegible]

Ik zeg nooit [illegible]
... weren dat ik [illegible]
... dit stuk [illegible]
... preek van [illegible]
... eeren der [illegible]

Dat was [illegible]

in 't oog viel door degelykheid van redeneering. Maar, och, hoe weinig heeft toch zoo-iets te beduiden, als men 't vergelykt by een taal als van dominee Wawelaar! En niet uit eigen kracht — want ik ken Wawelaar, en houd hem voor iemand die waarlyk niet hoog vliegt — neen, door de kracht die van boven komt. Dit onderscheid bleek te duidelyker, omdat hy sommige punten aanroerde, die ook door Sjaalman behandeld waren, want ge hebt gezien dat er in zyn pak veel over Javanen en andere heidenen voorkwam. Frits zegt dat de Javanen geen heidenen zyn, maar ik noem ieder die een verkeerd geloof heeft, een heiden. Want ik houd me aan Jezus Christus, en dien gekruist, en dit zal elk fatsoenlyk lezer ook wel doen.

Zoowel omdat ik uit Wawelaars redevoering myn meening heb geput omtrent het ongeoorloofde der intrekking van de koffikultuur te *Lebak*, waarop ik straks zal terugkomen, als omdat ik als eerlyk man niet wil, dat de lezer volstrekt niets ontvange voor zyn geld, zal ik hier eenige brokstukken uit de preek meedeelen, die al byzonder treffend waren.

Hy had kortelyk Gods liefde uit de aangehaalde tekstwoorden bewezen, en was al zeer spoedig overgegaan tot het punt, waarop 't hier eigenlyk aankwam, de bekeering namelyk van Javanen, Maleiers, en hoe al dat volk heeten moge. Ziehier wat hy daarvan zeide:

«Zóó, myn geliefden, was de heerlyke roeping van Israel — hy bedoelde het uitroeien der bewoners van Kanaän — en zóó is de roeping van Nederland! Neen, er zal niet gezegd worden dat het licht dat ons bestraalt, wordt weggezet onder de korenmaat, en niet ook dat wy gierig zyn in het meedeelen van het brood des eeuwigen levens! Slaat het oog op de eilanden des Indischen Oceaans, bewoond door millioenen en millioenen kinderen des verstooten zoons — en des te-recht verstooten zoons — van den edelen Godgevalligen Noach! Dáár kruipen zy rond in de walgelyke slangenholen

van heidensche onkunde, daar buigen zy het zwarte kroesharige hoofd onder het juk van eigenbelangzuchtige priesters! Daar aanbidden zy God onder aanroeping van een valschen profeet, die een gruwel is voor de oogen des Heeren! En, geliefden, zelfs zyn er die, als ware het niet genoeg een valschen profeet te gehoorzamen, zelfs zyn er die een anderen God, wat zeg ik, die *goden* aanbidden, goden van hout of steen, die zyzelf gemaakt hebben naar hun beeld, zwart, afschuwelyk, met platte neuzen en duivelachtig! Ja, geliefden, byna beletten my de tranen hier voorttegaan, nog dieper is de verdorvenheid van Cham's geslachte! Er zyn er onder hen, die *geen* God kennen, onder welken naam ook! Die meenen dat het voldoende is, de wetten te gehoorzamen der burgerlyke maatschappy! Die een oogstlied, waarin ze hun vreugde uitdrukken over het welslagen van hunnen arbeid, beschouwen als voldoenden dank aan het Opperwezen dat dien oogst rypen liet! Er leven daar verdoolden, myne geliefden — wanneer zulk een gruwelyk bestaan den naam van *leven* dragen mag! -- daar vindt men wezens die beweren dat het voldoende is, vrouw en kind liefte hebben en van hunnen naaste niet te nemen wat hun niet behoort, om 's avends gerust het hoofd te kunnen nederleggen ter-slape! Yst ge niet by dit tafereel? Krimpt uw hart niet in-een by het bedenken wat het lot wezen zal van al die dwazen, zoodra de bazuine schallen zal, die de dooden oproept ter scheiding van rechtvaardigen en onrechtvaardigen? Hoort ge niet — ja, gy hoort het, want uit de voorgelezen tekstwoorden hebt gy gezien dat uw God is een machtig God, en een God der gerechte wrake — ja, gy hoort het gekraak der beenderen en het geknetter der vlammen in het eeuwig Gehenna waar weeninge is, en tandengeknars! Dáár, 'dáár branden zy, en vergaan niet, want eeuwig is de straffe! Dàár lekt de vlam met nooit voldane tong aan de gillende slachtoffers van het ongeloof! Dáár sterft de worm niet, die hunne harten dóór en dóór knaagt, zonder ooit die te vernietigen, opdat er steeds een hart te knagen overblyve in de borst van den Godverzaker! Ziet, hoe men het zwarte vel afstroopt van het ongedoopte

kind dat, nauwelyks geboren, werd weggeslingerd van de borst der moeder, in den poel der eeuwige verdoemenis...

Toen viel er een juffrouw flauw.

«Maar, geliefden, ging dominee Wawelaar voort, God is een God van liefde! Hy wil niet dat de zondaar verloren ga, maar dat hy zalig worde *met* de genade, *in* Christus, *door* het geloof! En daarom is Nederland uitverkoren om van die rampzaligen te redden wat er van te redden is! Dáártoe heeft Hy in Zyn onnaspeurlyke Wysheid aan een land, klein van omvang, maar groot en sterk door de kennisse Gods, macht gegeven over de bewoners dier gewesten, opdat zy door het heilig nooit volprezen Euangelium worden gered van de straffen der helle! De schepen van Nederland bevaren de groote wateren, en brengen beschaving, godsdienst, Christendom, aan den verdoolden Javaan! Neen, ons gelukkig Nederland begeert niet voor zich alleen de zaligheid: wy willen die ook mededeelen aan de ongelukkige schepselen op verre stranden, die daar gebonden liggen in de kluisters van ongeloof, bygeloof en zedeloosheid! Het beschouwen van de plichten die ten-dezen op ons rusten, zal het zevende deel myner rede uitmaken.»

Want, wat voorafging was het *zesde*. Onder de plichten die wy ten-aanzien van die arme heidenen te vervullen hebben, werden genoemd:

1° *Het geven van ruime bydragen in geld aan de zendelingsvereeniging.*
2° *Het ondersteunen der bybelgenootschappen, ten-einde deze in-staat te stellen, bybels op Java uittedeelen.*
3° *Het bevorderen van* «Oefeningen» *te Harderwyk, tendienste van het koloniaal werfdepôt.*
4° *Het schryven van preeken en godsdienstige gezangen, geschikt om door soldaten en matrozen aan de Javanen te worden voorgelezen en voorgezongen.*
5° *Het oprichten eener vereeniging van invloedryke mannen,*

wier taak zoude zyn, onzen geëerbiedigden Koning te smeeken:

a) Slechts zulke gouverneurs, officieren en beambten te benoemen, die geacht kunnen worden vasttestaan in het ware geloof.

b) Den Javaan te doen vergunnen de kazernes, alsmede de op de reeden liggende oorlogs- en koopvaardyschepen te bezoeken, om door 't verkeer met nederlandsche soldaten en matrozen te worden opgeleid tot het Godsryk.

c) Te verbieden, bybels of godsdienstige traktaatjes in drankhuizen te doen aannemen in betaling.

d) Te doen opnemen in de voorwaarden der amfioenpacht op Java, de bepaling: dat er in elke amfioenkit een voorraad bybels moet aanwezig zyn, in verhouding met het vermoedelyk getal bezoekers van zoodanig gesticht, en dat de pachter zich verbinde geen opium te verkoopen, zonder dat de kooper een godsdienstig traktaatje daarby neme.

e) Te gelasten dat de Javaan door arbeid tot God worde gebracht.

6° *Het geven van ruime bydragen aan de zendelinggenootschappen.*

Ik weet wel dat ik dit laatste punt reeds onder nummer één heb opgegeven, maar hy herhaalde het, en deze overtolligheid komt my, in het vuur der rede, zeer verklaarbaar voor. (76)

Doch, lezer, hebt gy op nummer 5, *e* gelet? Welnu, juist die voorslag herinnerde my zoo aan de koffiveilingen, en aan de voorgewende onvruchtbaarheid van den grond te *Lebak*, dat het u nu niet meer zoo vreemd zal voorkomen, als ik verzeker dat dit punt sedert woensdag avend geen oogenblik uit myn gedachten geweest is. Dominee Wawelaar heeft de berichten der zendelingen voorgelezen, niemand kan hem dus een grondige kennis der zaken betwisten. Welnu, als hy, met die rapporten voor zich, en met het oog op God,

beweert dat veel arbeids gunstig werken zal op de verovering der javaansche zielen voor het Godsryk, dan mag ik toch wel vaststellen niet zoo geheel bezyden alle waarheid te spreken, als ik zeg dat er te *Lebak* zeer goed koffi kan geplant worden. En, sterker nog, dat misschien het Opperwezen juist hierom alleen dien grond voor koffikultuur ongeschikt heeft gemaakt, om door den arbeid die er noodig wezen zal om een anderen grond daarheen te verleggen, de bevolking van die streek vatbaar te maken voor de zaligheid.

Ik hoop toch dat myn boek onder de oogen van den Koning komt, en dat er weldra door grootere veilingen blyken moge hoe nauw de kennisse Gods in-verband staat met het welbegrepen belang van de geheele burgery! Zie eens hoe de eenvoudige en nederige Wawelaar, zonder wysheid naar den mensch — de man heeft nooit een voet op de beurs gezet — maar voorgelicht door het Evangelie dat een lamp op zyn pad is, my, makelaar in koffi, daar op-eenmaal een wenk geeft, die voor heel Nederland belangryk is niet alleen, maar die my in-staat zal stellen, als Frits goed oppast — hy heeft redelyk stil gezeten in de kerk — wellicht vyf jaren vroeger naar Driebergen te gaan. Ja, arbeid, arbeid, dat is myn wachtwoord! Arbeid voor den Javaan, dat is myn principe! En myn principes zyn me heilig.

Is niet het Evangelie 't hoogste goed? Gaat er iets boven de zaligheid? Is het dus niet onze plicht, die menschen zalig te maken? En wanneer, als hulpmiddel hiertoe, arbeid noodig is — ikzelf heb twintig jaar de beurs bezocht — mogen we dan den Javaan arbeid weigeren, waar zyn ziel daaraan zoo dringend behoefte heeft om later niet te branden? Zelfzucht zou het wezen, schandelyke zelfzucht, als we niet alle pogingen aanwendden om die arme verdoolde menschen te behoeden voor de verschrikkelyke toekomst die dominee Wawelaar zoo welsprekend geschetst heeft. Er is een juffrouw flauw gevallen toen hy van dat zwarte kind sprak... misschien had ze een jongetje dat er wat donker uitzag. Vrouwen zyn zoo!

En zou ik niet aandringen op arbeid, *ik* die zelf van den morgen tot den avend aan de zaken denk? Is niet reeds dit boek — dat Stern me zoo zuur maakt — een bewys hoe goed ik het meen met de welvaart van ons vaderland, en hoe ik daarvoor alles veil heb? En als ik zoo zwaar moet arbeiden, *ik* die gedoopt ben — in de Amstelkerk — zou men dan van den Javaan niet mogen vorderen dat hy die zyn zaligheid nog verdienen moet, de handen uitsteekt?

Als die vereeniging — van nummer 5, *e* meen ik — totstand komt, sluit ik me daarby aan. En ik zal ook de Rosemeyers hiertoe trachten overtehalen, omdat de suikerraffinadeurs er ook belang by hebben, schoon ik niet geloof dat ze zeer zuiver zyn in hun begrippen — de Rosemeyers meen ik — want ze houden een roomsche meid.

Hoe het zy, *ik* zal myn plicht doen. Dit heb ik mezelf beloofd, toen ik met Frits van den bidstond naar-huis ging. In myn huis zal de Heere gediend worden, daarvoor zal *ik* zorgen. En dit met te meer yver, omdat ik hoe langer hoe meer inzie hoe wys alles geregeld is, hoe liefderyk de wegen zyn waarlangs wij worden geleid aan Gods hand, en hoe Hy ons behouden wil voor het eeuwige en voor het tydelyke leven, want die grond te *Lebak* kan zeer goed geschikt worden gemaakt voor de koffikultuur.

TIENDE HOOFDSTUK

Hoewel ik, waar 't principes geldt, niemand ontzie, heb ik toch begrepen dat ik met Stern een anderen weg moet inslaan dan met Frits, en daar het te voorzien is dat myn naam — de firma is *Last* & *C°*, maar ik heet *Droogstoppel: Batavus Droogstoppel* — in aanraking komen zal met een boek waarin zaken voorkomen, die niet strooken met den eerbied dien elk fatsoenlyk man en makelaar zichzelf verschuldigd is, acht ik het myn plicht u meetedeelen, hoe ik getracht heb ook dien Stern terugtebrengen op den waren weg.

Ik heb hem niet van den Heer gesproken — omdat hy Luthersch is — maar ik heb gewerkt op zyn gemoed en zyn eer. Ziehier hoe ik dit heb aangelegd, en merk daarby op, hoever men het brengt met menschkunde. Ik had hem hooren zeggen: *auf Ehrenwort*, en vroeg wat hy daarmee bedoelde?

— Wèl, zeide hy, dat ik myn eer verpand voor de waarheid van wat ik zeg.
— Dat is zeer veel, hernam ik. Ben je zoo overtuigd, altyd de waarheid te zeggen?
— Ja, verklaarde hy, de waarheid zeg ik altyd. Als de borst me gloeit...

De lezer weet de rest.

— Dat is waarlyk zeer schoon, zei ik, en ik hield me heel onnoozel alsof ik het geloofde.

Maar hierin lag juist de fynheid van den strik, dien ik hem spande met het doel om, zonder gevaar te loopen den ouden Stern in handen van Busselinck & Waterman te zien vallen, toch dat jonge kereltjen eens goed op zyn plaats te zetten, en hem te doen gevoelen hoe groot de afstand is tusschen iemand die pas begint — al doet dan ook zyn vader groote zaken — en een makelaar die twintig jaar de beurs bezocht heeft. Het was me namelyk bekend dat hy allerlei tuig van verzen uit het hoofd wist — hy zegt: «uitwendig» — en daar verzen altyd leugens bevatten, was ik zeker dat ik hem zeer spoedig zou betrappen op onwaarheid. Dit duurde dan ook niet lang. Ik zat in de zykamer, en hy was in de *suite*...want we hebben een *suite*. Marie was aan 't breien, en hy zou haar wat vertellen. Ik luisterde aandachtig toe, en toen 't uit was, vroeg ik hem of hy 't boek bezat, waarin het ding stond, dat hy daar zoo-even had opgedeund. Hy zei ja, en bracht het my. Het was een deeltje der werken van zekeren Heine. Den volgenden morgen gaf ik hem — aan Stern, meen ik — de onderstaande:

Beschouwingen omtrent de waarheidsliefde van iemand die het volgend prul van Heine vóórzegt aan een jong meisje dat in de* suite *zit te breien.

Auf Flügeln des Gesanges,
Herzliebchen, trag ich dich fort,

Herzliebchen? Marie, jouw *Herzliebchen?* Weten je ouwelui daarvan, en Louise Rosemeyer? Is het braaf, dit te zeggen aan een kind, dat door zoo-iets al zeer ligt ongehoorzaam zou worden aan hare moeder, door zich in het hoofd te halen dat ze mondig is, omdat men haar: *Herzliebchen* noemt? Wat beduidt dat: *voortdragen op je vleugels?* Je hebt geen vleugels, en je gezang ook niet. Probeer 't eens over de Lauriergracht, die niet eens heel breed is. Maar al had je

an een meisje
En al wàs 't
an wegvliegen

es,
rt;

TIENDE

Hoewel ik, waar 't
ik toch begrepen dat
inslaan dan met Frits
naam — de firma is *l*
Batavus Droogstopp
boek waarin zaken
eerbied dien elk fat
schuldigd is, acht ik
getracht heb ook die

Ik heb hem niet
Luthersch is — ma
eer. Ziehier hoe ik
hoever men het br
zeggen: *auf Ehren*

— Wèl, zeide
heid van wat ik
— Dat is zeer
altyd de waarhe
— Ja, verkla
borst me gloeit.

De lezer weet

optrek, maar neem
er moet hèlpen in 't
et! Vooreerst heb je
niet weten of 't daar
e de zaken staan? Het
em vertelt, omdat je
in maat en rym. Als
ryn, *kina*, zou je aan
naar *Broek*, *Berlyn*,
voorgestelde reisroute
es neerkomt op een laf
ot of zin. Hoe zou 't
st kreeg om die malle
ens van de ongemakke-
y is, den Hemel zy
e verlangen, waarvan

er Garten

kosen,
Sternen empor;
sen
n 's Ohr.

eschyn met Marie uit-
braaf, is dat fatsoen-
aan, evenals Busselinck

vie geen fatsoenlyk handelshuis iets te
omdat hun dochter weggeloopen is, en
zyn? Wat zou ik moeten antwoorden,
beurs vroeg, waarom myn dochter zoo
n tuin is gebleven? Want dit begryp je
me gelooven zou, als ik zei dat zy daar
een bezoek te brengen aan de lotusbloemen
gt, haar al lang gewacht hebben. Even zoo
dig mensch my uitlachen, als ik gek genoeg
ggen: Marie is daar in dien rooien tuin —
en niet *geel* of *paars?* — om te luisteren
n en giechelen van de viooltjes, of naar de
de rozen elkaar heimelyk in 't oor blazen. Al
waar zyn, wat zou Marie er aan hebben, als
heimelijk geschiedt, dat zy er niets van verstaat?
ns zyn het, flauwe leugens! En leelyk zyn ze ook,
eens een potlood, en teeken een roos met een
e eens hoe dat er uitziet? En wat beduidt het, dat
chen zoo *düftend* zyn? Wil *ik* je dat eens zeggen in
nd hollandsch? Dat wil zeggen dat er een luchtjen
die malle sprookjes...zóó is het!

Da hüpfen herbei, und lauschen
Die frommen, klugen Gazellen;
Und in der Ferne rauschen
Des heiligen Stromes Wellen...
Da wollen wir niedersinken
  Unter den Palmenbaum,
Und Ruhe und Liebe trinken,
  Und träumen seligen Traum.

Kan je niet naar *Artis* gaan — je hebt immers aan je vader geschreven dat ik lid ben? — zeg, kan je niet in *Artis* terecht, als je dan volstrekt vreemde dieren zien wilt? Moeten het juist die gazellen aan den Ganges wezen, die toch in 't wild nooit zoo goed zyn waartenemen, als in een nette omheining van gekoolteerd yzer? Waarom noem je die dieren vroom en verstandig? Het laatste laat ik gelden — ze maken

althans zulke zotte verzen niet — maar: *vroom?* Wat beteekent dat! Is 't niet misbruik maken van een heilige uitdrukking die alleen mag gebruikt worden voor menschen van 't ware geloof? En dan die heilige stroom? Mag je aan Marie dingen vertellen, die haar tot een heidin zouden maken? Mag je haar doen wankelen in de overtuiging dat er geen ander heilig water is, dan dat van den doop, en geen andere heilige rivier dan de Jordaan? Is dit niet ondermynen van zedelykheid, deugd, godsdienst, christendom en fatsoen?

Denk over dit alles eens na, Stern! Je vader is een achtenswaardig huis, en ik ben zeker dat hy 't goedvindt dat ik zoo op je gemoed werk, en dat hy gaarne zaken doet met iemand die deugd en godsdienst voorstaat. Ja, principes zyn me heilig, en ik heb geen schroom om ronduit te zeggen wat ik meen. Maak dus geen geheim van wat ik je zeg, schryf 't gerust aan je vader dat je hier in een soliede familie bent, en dat ik je zoo op 't goede wys. En vraag jezelf eens af, wat er van je zou geworden zyn, als je by Busselinck & Waterman waart gekomen? Dáár zou je ook zulke verzen opgezegd hebben, en dáár had men niet op je gemoed gewerkt, omdat het knoeiers zyn. Schryf dit gerust aan je vader, want als er principes in 't spel zyn, ontzie ik niemand. Dáár zouden de meisjes met je meegegaan zyn naar den Ganges, en dan lag je daar nu misschien onder dien boom in 't natte gras, terwyl je nu, omdat *ik* je zoo vaderlyk waarschuwde, hier by ons kunt blyven in een fatsoenlyk huis. Schryf dat alles aan je vader, en zeg hem dat je zoo dankbaar bent dat je by ons zyt gekomen, en dat ik zoo goed voor je zorg, en dat de dochter van Busselinck & Waterman is weggeloopen, en groet hem zeer van my, en schryf dat ik nog 1/16 procent courtage zal laten vallen beneden hun bod, omdat ik geen onderkruipers lyden kan, die een konkurrent het brood uit den mond stelen door gunstiger voorwaarden.

En doe me toch 't genoegen, in je voorlezingen uit Sjaalman's pak, wat meer degelyks te brengen. Ik heb er opgaven

gezien van de koffi-produktie der laatste twintig jaren, uit alle residentien op Java: lees zóó-iets eens voor! Zieje, dan kunnen de Rosemeyers, die in suiker doen, eens te hooren krygen wat er eigenlyk omgaat in de wereld. En je moet ook de meisjes en ons allen niet zoo uitmaken voor kannibalen die wat van je hebben opgeslikt...dit is niet fatsoenlyk, myn beste jongen. Geloof toch iemand die weet wat er in de wereld te koop is! Ik heb je vader reeds bediend voor zyn geboorte — zyn firma, meen ik, neen...ònze firma, meen ik: *Last* & *C°* — vroeger was het *Last* & *Meyer*, maar de *Meyers* zyn er lang uit — je begrypt dus dat ik 't goed met je meen. En spoor Frits aan, dat hy wat beter oppast, en leer hem geen verzen maken, en houd je alsof je het niet zag, als hy gezichten trekt tegen den boekhouder, en al zulke dingen meer. Geef hem een goed voorbeeld, omdat je zooveel ouder bent, en tracht hem bedaardheid en deftigheid inteprenten, want hy moet makelaar worden.

Ik ben je vaderlyke vriend

Batavus Droogstoppel.

(firma: *Last* & *C°*, *makelaars in koffi*, *Lauriergracht*, *N°* 37.)

ELFDE HOOFDSTUK

Zoodat ik maar zeggen wil, om met Abraham Blankaart te spreken, dat ik dit hoofdstuk als «essentieel» beschouw, omdat het, naar ik meen, Havelaar beter doet kennen, en hy schynt nu toch eenmaal de held van de historie te zyn.

— Tine, wat is dat voor *ketimon?* (77) Lieve meid, doe nooit plantenzuur by vruchten! Komkommers met zout, ananas met zout, pompelmoes met zout, al wat uit den grond komt, met zout. Azyn by visch en by vleesch...er staat iets van in Liebig...

— Beste Max, vroeg Tine lachend, hoe lang meen je wel dat we hier zyn? Die *ketimon* is van mevrouw Slotering.

En Havelaar had moeite zich te herinneren dat hy pas gister was aangekomen, en dat Tine met den besten wil nog niets had kunnen regelen in keuken of huishouding. Hyzelf was reeds lang te *Rangkas-Betoeng!* Had hy niet den ganschen nacht doorgebracht met lezen in 't archief, en was er niet reeds te veel door zyn ziel gegaan, dat in-verband stond met *Lebak*, dan dat hy zoo terstond weten kon dat hy eerst sedert gisteren dáár was? Tine begreep dit wel: *zy* begreep hem altyd!

— Ach ja, dat is waar, zeide hy. Maar toch moet je eens

wat van Liebig lezen. Verbrugge, heb *jy* veel gelezen van Liebig?

— Wie is dat? vroeg Verbrugge.

— Dat is iemand die veel geschreven heeft over 't inleggen van augurken. Ook heeft hy ontdekt hoe men gras in wol verandert...je begrypt wel?

— Neen, zeiden Verbrugge en Duclari tegelyk.

— Wèl, de zaak zelf was toch altyd bekend: stuur een schaap 't land in...en je zult zien! Maar hy heeft de manier nagespoord, waaròp het geschiedt. Andere wyzen zeggen weer dat hy er weinig van weet. Nu is men bezig met zoeken naar middelen om 't heele schaap in de bewerking overteslaan... o, die geleerden! (78) Molière wist het wel...ik houd veel van Molière. (79) Als je wilt, zullen we samen een leerkursus houden, 's avends, een paar maal in de week. Tine doet ook mee, als Max naar bed is.

Duclari en Verbrugge wilden dit gaarne. Havelaar zei dat hy niet veel boeken had, maar daaronder waren toch Schiller, Göthe, Heine, Vondel, Lamartine, Thiers, Say, Malthus, Scialoja, Smith, Shakespeare, Byron...

Verbrugge zei dat hy geen engelsch las.

— Wat drommel, je bent toch over de dertig! Wat heb je dan al dien tyd gedaan? Maar dat moet nogal lastig voor je geweest zyn op Padang, waar zooveel engelsch gesproken wordt. Heb je miss *Mata-api* (80) gekend?

— Neen, ik ken dien naam niet.

— 't Was ook haar naam niet. We noemden haar zoo, in 1843, omdat haar oogen zoo schitterden. Ze zal wel getrouwd zyn...'t is al zoo lang geleden! Nooit heb ik zoo-iets gezien... ja toch, te Arles...dáár moet je eens heen gaan! Dat is 't schoonste wat ik gevonden heb op al myn reizen. Er bestaat niets, dunkt me, wat je zoo klaar de schoonheid in 't afgetrokkene voorstelt, als zichtbaar beeld van het *ware*, van 't *onstoffelyk-reine*, als een schoone vrouw. Gelooft me, gaat

eens naar Arles en Nîmes...

Duclari, Verbrugge en — ik moet het erkennen! — ook Tine, konden een luiden lach niet onderdrukken by de gedachte zoo op-eens uit den westhoek van Java overtestappen naar Arles of Nîmes in 't zuiden van Frankryk. Havelaar, waarschynlyk in zyn verbeelding op den toren staande, die door de Saracenen gebouwd is op den omgang van de *arena* te Arles, had zich eenigszins intespannen, voor hy de oorzaak van dien lach begreep, en toen ging hy voort:

— Nu ja, ik meen...als je daar in de buurt komt. Zóó-iets heb ik nooit ergens meer ontmoet. Ik was gewoon aan teleurstellingen by 't zien van alles wat zoo hoog wordt opgehemeld. Ziet eens, by-voorbeeld, de watervallen waarvan men zooveel spreekt en schryft. Wat my betreft, ik heb weinig of niets gevoeld te Tondano, te Maros, te Schafhausen, by den Niagara. Men moet zyn boekjen inzien om daarby de vereischte maat zyner bewondering by de hand te hebben, over «zóóveel voeten vals» en «zóóveel kubiek-voeten waters in de minuut» en als die cyfers dan hoog zyn, moet men *hè* zeggen. Ik wil nooit weer watervallen zien, althans niet als ik er een omweg voor moet maken. Die dingen zeggen me niets! Gebouwen spreken me wat luider toe, vooral wanneer 't bladzyden uit de geschiedenis zyn. Maar hierby spreekt een gevoel van heel anderen aard! Men roept de vergangenheid op, en laat de schimmen van 't verledene de revue passeeren. Hieronder zyn zeer afschuwelyke, en dus, hoe belangryk dit soms wezen moog, men vindt in zyn gewaarwordingen niet altyd voldoening voor schoonheidsgevoel...onvermengd althans nooit! En *zonder* de geschiedenis er byteroepen, is er wel veel schoons in sommige gebouwen, maar 't wordt gewoonlyk bedorven door gidsen — van papier, van vleesch en been...'t komt overeen uit! — gidsen, die je den indruk wegstelen door hun eentonig: «deze kapel is opgericht door den bisschop van Munster in 1423...de zuilen zyn 63 voeten hoog, en rusten op...ik weet niet wat, en het kan me niet schelen:

ook. Dat gebabbel is vervelend, want men voelt dat men dan juist drie-en-zestig voet bewondering moet gereed hebben, om niet in de oogen van sommigen doortegaan voor een Vandaal of *geschäfts*-reiziger... dàt is een ras!

— De Vandalen?

— Neen, die anderen. Nu zou men zeggen, houd dan je gids in den zak, als hy gedrukt is, en laat hem buiten staan of zwygen in 't andere geval, maar behalve dat men werkelyk tot eenigszins juist oordeelen, dikwyls inlichting noodig heeft, zoude men, ook al kon men die inlichting altyd missen, toch te-vergeefs in eenig gebouw iets zoeken, dat langer dan een zeer kort oogenblik beantwoordt aan ons verlangen naar het schoone, omdat het niet *beweegt.* Dit geldt, geloof ik, ook voor beeldhouwwerk en schilderstukken. Natuur is beweging. Groei, honger, denken, gevoelen, is beweging... stilstand is de dood! Zonder beweging, geen smart, geen genot, geen aandoening! Beproef eens daar te zitten zonder u te verroeren, ge zult zien hoe spoedig je een spookachtigen indruk maakt op ieder ander, en zelfs op je eigen verbeelding. By 't mooiste *tableau vivant* verlangt men al gauw naar een volgend nummer, hoe heerlyk ook de indruk was in 't begin. Daar nu onze schoonheidszucht niet voldaan is met één blik op iets schoons, maar behoefte heeft aan een reeks van opvolgende blikken, op de *beweging van het schoone*, lyden wy aan iets onvoldaans by 't aanschouwen van *die* soort van kunstwerken, en daarom beweer ik dat een schoone vrouw — mits geen portretschoonheid die stilstaat — het naast komt aan het ideaal van 't goddelyke. Hoe groot de behoefte is aan de beweging die ik bedoel, kan men eenigszins opmaken uit de walging die een danseres veroorzaakt, al ware zy Elssler of Taglioni, wanneer ze na een dans op haar linkerbeen staat en 't publiek toegrynst.

— Dit geldt hier niet, zei Verbrugge, want dat is *absoluut* leelyk.

— Dat vind ik ook. Maar *zy* geeft het toch als schoon, en als *climax* op al 't vorige, waarin werkelyk veel schoons kan geweest zyn. Ze geeft het als de *pointe* van 't epigram,

als 't *aux armes!* van de *marseillaise* die zy zong met haar voeten, als 't ruischen van de wilgen op het graf der zoo-even besprongene liefde. O, misselyk! En dat ook de toeschouwers, die gewoonlyk — zooals wy allen, meer of min — hun smaak gronden op gewoonte en navolging, dàt oogenblik beschouwen als het treffendste, blykt hieruit dat men juist dàn uitberst in toejuiching, alsof men wilde te kennen geven: al het vorige was ook wel heel mooi, maar *nu* kan ik 't waarachtig niet langer uithouden van bewondering!» Je zei dat die slot-*pose volstrekt* leelyk was — ik ook! doch vanwaar komt dit? Het is omdat de *beweging* ophield, en daarmee de *geschiedenis* die de danseres verhaalde. Geloof me, stilstand is de dood!

— Maar, bracht Duclari in 't midden, ge hebt ook de watervallen verworpen als uitdrukking van het schoone. Watervallen *bewegen* toch!

— Ja, maar...zonder *geschiedenis!* Ze bewegen, maar komen niet van de plaats. Ze bewegen zich als een hobbelpaard, minus nog het *va et vient.* Ze geven geluid, maar spreken niet. Ze roepen: *hrroe...hrroe...hrroe*...en nooit iets anders! Roep jy eens zesduizend jaar, of langer: *hrroe, hrroe*...en zie eens hoe weinigen je voor een onderhoudend mensch zullen aanzien.

— Ik zal de proef niet nemen, zei Duclari, Maar ik ben het toch nog niet met u eens, dat de door u gevorderde beweging zoo volstrekt noodzakelyk wezen zou. Ik schenk u nu de watervallen, maar een goed *schilderstuk* kan toch, dunkt me, veel uitdrukken.

— Wel zeker, maar slechts voor één oogenblik. Ik zal trachten myn meening te verklaren door een voorbeeld. Het is van daag 18 Februari...

— Wel neen, zei Verbrugge, we hebben nog Januari...

— Neen, neen, het is heden de 18de Februari 1587, en je bent opgesloten in 't kasteel Fotheringhay...(81)

— *Ik?* vroeg Duclari, die meende niet goed verstaan te hebben.

— Ja, gy. Ge verveelt u, en zoekt afleiding. Dáár in dien muur is een opening, maar zy is te hoog om er

doortezien, en dit wil je toch. Ge zet uw tafel er voor, en daarop een stoel met drie pooten, waarvan één wat zwak. Je zag eens op de kermis een akrobaat die zeven stoelen op elkaar zette, en zich zelf daarop met het hoofd naar beneden. Eigenliefde en verveling dringen u iets dergelyks te doen. Ge beklimt waggelend dien stoel... bereikt uw oogmerk... slaat een blik door de opening, en roept: o, god! En je valt! Weet je me nu te zeggen waarom je: o god! riep, en gevallen bent?

— Ik denk dat de derde poot van den stoel brak, zei Verbrugge sententieus.

— Nu ja, die poot brak misschien, maar niet dáárom ben je gevallen. Die poot is gebroken omdat je gevallen bent. Voor elke andere opening had je 't een jaar lang op dien stoel uitgehouden, en nu *moest* je vallen, al waren er dertien pooten onder dien stoel geweest, ja, al had je op den grond gestaan.

— Ik neem er genoegen mee, zei Duclari. Ik zie dat ge u in 't hoofd hebt gezet, my *coûte que coûte* te laten vallen. Ik lig daar nu zoo lang ik ben... maar ik weet waarachtig niet waarom?

— Wel, dat is toch zeer eenvoudig! Ge zaagt daar een vrouw, gekleed in 't zwart, die geknield lag voor een blok. En ze boog het hoofd, en blank als zilver was de hals die afstak by 't zwart fluweel. En daar stond een man met een groot zwaard, en hy hield het hoog, en zyn blik staarde op dien blanken hals, en hy zocht den boog dien zyn zwaard beschryven zou, om dáár... dáár, tusschen die wervels heen, te worden doorgedreven met juistheid en kracht... en toen viel je, Duclari. Je viel omdat je dat alles zag, en dáárom riep je: o god! Volstrekt niet omdat er maar drie pooten aan je stoel waren. En lang nadat je uit Fotheringhay werd verlost — op voorspraak van je neef, denk ik, of omdat het de menschen verveelde je daar langer onverplicht den kost te geven, als een kanarievogeltje — lang daarna, ja, tot heden toe, droom je wakend van die vrouw, en in je slaap zelfs schrik je op, en valt met zwaren schok neer op

je legerstede, omdat je den arm wilt grypen van den beul. Is dit niet waar?

— Ik wil 't wel gelooven, maar bepaald zeker kan ik 't waarlyk niet zeggen, omdat ik nooit te Fotheringhay door een gat in den muur heb gezien.

— Goed, goed! Ik ook niet. Maar nu neem ik een schildery die 't onthoofden van Maria Stuart voorstelt. Laat ons aannemen dat de voorstelling volmaakt is. Daar hangt ze, in vergulden lyst, aan een rood koord als je verkiest... ik weet wat je zeggen wilt, goed! Neen, neen, ge ziet die lyst niet, ge vergeet zelfs dat ge uw rotting hebt afgegeven aan den ingang van de schilderzaal... ge vergeet uw naam, uw kind, het nieuw-model politiemuts, en dus *alles*, om niet te zien een *schildery*, maar om werkelyk daarop Maria Stuart te aanschouwen: *geheel juist* als te Fotheringhay. De beul staat er volkomen zóó als hy werkelyk moet gestaan hebben, ja, ik wil zóóver gaan dat je den arm uitstrekt om den slag afteweren! Zóó ver dat je roept: «laat die vrouw leven, misschien betert zy zich!» Je ziet, ik geef je *beau jeu* wat de *uitvoering* van 't schilderstuk aangaat...

— Ja, maar wat dan verder? Is dan de indruk niet even treffend, als toen ik 'tzelfde in werkelykheid zag te Fotheringhay?

— Neen, volstrekt niet, en wel omdat je niet waart geklommen op een stoel met drie pooten. Je neemt een stoel — met vier pooten ditmaal, en liefst een fauteuil — je gaat voor de schildery zitten, om goed en lang te genieten — we *genieten* nu eenmaal by 't aanschouwen van iets akeligs — en welken indruk meent ge dat zy op je maakt?

— Wèl, schrik, angst, medelyden, ontroering... evenals toen ik door de opening van den muur zag. We hebben gesteld dat de schildery *volmaakt* is, ik moet dus daarvan geheel denzelfden indruk hebben als van de werkelykheid.

— Neen! Binnen twee minuten voel je pyn in je rechterarm, uit sympathie met den beul die zoo lang dat zwaar stuk staal onbewegelyk omhoog moet houden.

— *Sympathie* met den *beul*?

— Ja! *evenlydendheid*, *gelykvoeligheid*, weetje? En tevens

met de vrouw die daar zoo lang in ongemakkelyke houding, en waarschynlyk in onaangename stemming, voor dat blok ligt. Je hebt nog altyd medelyden met haar, maar ditmaal niet omdat ze onthoofd moet worden, maar omdat men haar zoo lang laat wachten vóór ze onthoofd wordt, en als je nog iets zeggen of roepen zoudt, in 't eind — gesteld dat je aandrift voelt je met de zaak te bemoeien — zou 't niets anders wezen dan: «sla toch in-godsnaam toe, man, 't mensch wacht er op!» En wanneer je later die schildery weerziet, en *meermalen* weerziet, is zelfs reeds je *eerste* indruk: «is die historie nog niet afgeloopen? Staat hy, en ligt zy daar nòg?»

— Maar wat is dan voor beweging in de schoonheid der vrouwen te Arles? vroeg Verbrugge.

— O, dàt is iets anders! Zy spelen een geschiedenis *uit* in haar trekken. Karthago bloeit en bouwt schepen op haar voorhoofd...hoor den Hannibals-eed tegen Rome...daar vlechten zy koorden voor de bogen...daar brandt de stad...

— Max, Max, ik geloof waarlyk dat je te Arles je hart verloren hebt, plaagde Tine.

— Ja, voor een oogenblik...maar ik vond het terug: dat zult ge hooren. Verbeeldt u...ik zeg niet, daar heb ik een vrouw gezien, die zóó of zóó schoon was, neen: allen waren zy schoon, en 't was dus een onmogelykheid daar *pour tout de bon* verliefd te worden, omdat elke volgende weer de vorige uit je bewondering verdrong, en ik dacht daarby waarlyk aan Caligula of Tiberius — van wien vertellen ze 't fabeltje? — die 't heele menschelyk geslacht maar één hoofd toewenschte. Zóó namelyk kwam onwillekeurig de wensch in my op, dat de vrouwen te Arles...

— Maar één hoofd hadden samen?

— Ja...

— Om 't afteslaan?

— Wel neen! Om...het te kussen op 't voorhoofd, wilde ik zeggen, maar dat is het niet! Neen, om er op te staren, en er van te droomen, en om.. *goed te zyn!*

Duclari en Verbrugge vonden waarschynlyk dit slot weer

byzonder vreemd. Maar Max bemerkte hun verrassing niet, en ging voort:

— Want zóó edel waren de trekken, dat men iets als schaamte voelde, slechts een mensch te wezen, en niet een vonk...een straal — neen, dat waar stof! — een gedachte! Maar...dan zat daar op-eens een broer of een vader naast die vrouwen, en...godbewaarme, ik heb er een gezien die haar neus snoot!

— Ik wist wel dat je er weer een zwarten streep over halen zou, zei Tine verdrietig.

— Kan *ik* 't helpen? *Ik* had ze liever dood zien vallen! Mag zulk een meisje zich profaneeren?

— Maar, mynheer Havelaar, vroeg Verbrugge, als ze nu eens verkouwen is?

— Wèl, ze *moest* niet verkouwen zyn met zulk een neus!

— Ja, maar...

Alsof 't booze spel sprak, op-eens moest Tine niezen, en... voor ze er aan dacht; had ze haar neus gesnoten!

— Beste Max, wil je er niet boos om worden? vroeg ze met teruggehouden lach.

Hy antwoordde niet. En, hoe gek het schynt of is...ja, hy *was* er boos om! En, wat óók vreemd klinkt, Tine was bly dat hy boos was, en van *haar* vergde meer te zyn dan de Phoceesche vrouwen te Arles ([22]) al was 't dan ook niet omdat ze reden had grootsch op haar neus te wezen.

Als Duclari nog meende dat Havelaar «gek» was, had men 't hem niet ten-kwade kunnen duiden wanneer hy zich in deze meening versterkt voelde, by 't bemerken der korte verstoordheid die er, na en om dat neussnuiten, op Havelaars gelaat te lezen was. Maar deze was teruggekeerd van Karthago, en hy las — met de snelheid waarmee hy lezen *kon*, als hy niet te ver van-huis was met zyn geest — op de gezichten

van zyn gasten, dat zy de twee volgende stellingen opwierpen:

1° *Wie niet wil dat zyn vrouw haar neus snuit, is een gek.*
2° *Wie gelooft dat een in schoone lynen geteekende neus niet mag gesnoten worden, doet verkeerd dit geloof toetepassen op mevrouw Havelaar, wier neus een beetje* en pomme de terre *is.*

De eerste stelling liet Havelaar rusten, maar...de tweede!

— O, riep hy, alsof hy te antwoorden had, schoon zyn gasten te beleefd waren geweest hun stellingen uittespreken, dàt zal ik u verklaren. Tine is...

— Beste Max! zeide zy smeekend.

Dit beteekende: «vertel toch niet aan die heeren waarom ik in uw schatting verheven moest zyn boven verkoudheid!»

Havelaar scheen te verstaan wat Tine meende, want hy antwoordde:

— Goed, kind! Maar weet je wel, heeren, dat men zich dikwyls bedriegt in 't beoordeelen der aanspraken van sommige menschen op stoffelyke onvolkomenheid?

Ik ben zeker dat de gasten nooit van die aanspraken gehoord hadden.

— Ik heb op Sumatra een meisje gekend, ging hy voort, de dochter van een *datoe* ([83]) welnu, ik houd het er voor dat *zy* op die onvolkomenheid geen recht had. En toch heb ik haar in 't water zien vallen by een schipbreuk...evenals een ander. Ik, een mensch, heb haar moeten helpen om aan land te komen.

— Maar...had ze dan moeten vliegen als een meeuw?

— Wel zeker, of...neen, ze had geen lichaam moeten hebben. Wilt ge dat ik u vertel hoe ik kennis met haar

maakte? 't Was in '42. Ik was kontroleur van Natal...ben je daar geweest, Verbrugge?

— Ja.

— Welnu, dan weet je dat er peperkultuur in 't Natalsche is. De pepertuinen liggen te *Taloh-Baleh*, benoorden Natal, aan de kust. Ik moest ze inspekteeren, en daar ik geen verstand van peper had, nam ik in de *prahoe* (84) een *datoe* mee, die er meer van wist. Zyn dochtertje, toen een kind van dertien jaren, ging mee. We zeilden langs de kust, en verveelden ons...

— En toen hebt ge schipbreuk geleden?

— Wel neen, 't was mooi weer, al te mooi. De schipbreuk waarop je doelt, viel veel later voor. Anders zou ik me niet verveeld hebben. Zoo zeilden we langs de kust, en 't was stikheet. Zoo'n prauw biedt weinig gelegenheid tot afleiding, en daarby was ik juist in een verdrietige stemming, waartoe veel oorzaken het hare bydroegen. Ik had, *primo*, een ongelukkige liefde, ten-tweede, een...ongelukkige liefde, tenderde...nu ja, nòg iets van dien aard, enz. Och, dat hoort er zoo by. Maar bovendien bevond ik my in een statie tusschen twee aanvallen van eerzucht. Ik had me koning gemaakt, en was weer onttroond. Ik was op een toren geklommen, en weer op den grond gevallen...ik zal nu maar overslaan hoe dat kwam! Genoeg, ik zat daar in die prauw met een zuur gezicht en slecht humeur, en was, wat de Duitschers noemen: *ungeniessbar*. Ik vond onder anderen dat het niet te-pas kwam my pepertuinen te laten inspekteeren, en dat ik lang had moeten aangesteld zyn tot gouverneur van een zonnestelsel. Hierby kwam het me voor als zedelyke moord, een geest als den mynen in één prauw te zetten met dien dommen *datoe* en zyn kind.

Ik moet je zeggen, dat ik anders de maleische Hoofden wèl lyden mocht, en goed met hen overweg kon. Zelfs bezitten zy veel dat my hen doet voortrekken boven de javaansche Grooten. Ja, ik weet wel, Verbrugge, dat je dit niet met my eens bent, er zyn slechts weinigen die 't me toestemmen...maar dit laat ik nu dáár. (85)

Als ik dat reisjen op een anderen dag gedaan had — met wat minder muizenesten in 't hoofd, meen ik — zou ik waarschynlyk terstond met dien *datoe* in gesprek zyn gekomen, en misschien had ik gevonden dat hy myn omgang wel waard was. Wellicht had ik dan ook het meisjen aan 't spreken gebracht, en dit had my misschien onderhouden en vermaakt, want een kind heeft meestal iets oorspronkelyks...schoon ik erkennen moet dat ikzelf toen nog te veel kind was, om belang te stellen in oorspronkelykheid. Thans is dit anders. Nu zie ik in elk meisje van dertien jaren een manuskript waarin nog weinig of niets is doorgestreken. Men verrast den auteur *en négligé*, en dit is dikwyls aardig.

Het kind reeg kralen aan een snoer, en scheen al haar aandacht daarby noodig te hebben. Drie rooden, één zwarte... drie rooden, één zwarte: 't was mooi!

Ze heette *Si Oepi Keteh*. Dit beduidt op Sumatra zooveel als: *kleine freule*...ja, Verbrugge, jy weet het wel, maar Duclari heeft altyd op Java gediend. ([86]) Ze heette *Si Oepi Keteh*, maar in myn gedachten noemde ik haar «stumpert» of zoo-iets, omdat ik naar myn schatting zoo hemelhoog boven haar verheven was.

't Werd middag...avend byna, en de kralen werden opgeborgen. Het land schoof langzaam naast ons weg, en kleiner en kleiner werd de *Ophir* rechts achter ons. ([87]) Links in 't westen boven de wyde, wyde zee, die geen grens heeft tot waar Madagaskar ligt, en Afrika daar achter, zakte de zon, en liet haar stralen in gedurig stomper buiging kiskassen ([88]) over de golven, en zy zocht verkoeling in de zee. Hoe drommel was ook weer dat ding?

— Wat voor ding...de zon?

— Ach, neen...ik maakte verzen in die dagen! O, verrukkelyk! Hoor eens:

> Ge vraagt waarom toch de Oceaan
> Die Natals ree bespoelt,

Schoon elders minzaam en gedwee,
Ontstuimig slechts op Natals ree,
  Gedurig kookt en woelt?

Ge vraagt, en de arme vissscherskaap
  Heeft nauw uw vraag verstaan,
Of wenkend met het donker oog,
Wyst hy u aan d'onmeetbren boog
  Het verre Westen aan.

Hy wendt den blik van 't donker oog
  En staart naar 't Westen heen,
En toont u, daar ge rondsom ziet,
Slechts water, water, in 't verschiet,
  En zee, en zee alleen!

En dáárom schuurt hier de Oceaan
  Zoo fel het oeverzand:
't Is zee slechts, waar ge rondsom ziet,
En water, water, anders niet,
  Tot Madagaskars strand!

En menig offer werd gebracht
  Ten zoen voor d'Oceaan!
En menig kreet, in 't nat gesmoord,
Door vrouw, noch kind, noch maag gehoord,
  Werd slechts door God verstaan!

En menig hand voor 't laatst gestrekt
  Rees opwaarts uit het meer,
En voelde en greep en plaste in 't rond,
En zocht of ze ergens steunsel vond,
  En zonk voor eeuwig neer!

En...

En ..en...*ik weet de rest niet meer.*

Die is weertevinden door er om te schryven aan Krygsman, den klerk te Natal. Hy heeft het, zei Verbrugge.

Hoe komt *hy* daaraan? vroeg Max.

Misschien uit uw papiermand. Maar zeker is 't, dàt hy 't weet! Volgt er niet de legende van de eerste zonde,

die 't eiland zinken deed waardoor vroeger de reede van Natal werd beschermd? De geschiedenis van *Djiwa* met de twee broeders?

— Ja, dàt is waar. Die legende...was geen legende. Het was een parabel die ik maakte, en die misschien over een paar eeuwen legende worden zal als Krygsman dat ding wat veel opdeunt. Zóó begonnen alle mythologien. *Djiwa* is: *ziel*, zooals je weet, *ziel*, *geest* of zoo-iets. Ik maakte er een vrouw van, de onmisbare, ondeugende Eva...

— Wel, Max, waar blyft onze kleine freule met haar kraaltjes? vroeg Tine.

— De kralen waren opgeborgen. Het was zes uur, en daar onder de evennachtslyn — *Natal* ligt op weinige minuten noord: als ik over-land naar *Ayer-Bangie* ging, stapte ik te-paard over de linie heen, of nagenoeg...'t was om er over te struikelen, waarachtig! — dáár was zes uur 't sein tot avendgedachten. Nu vind ik dat een mensch 's avends altyd iets beter is, of minder ondeugend liever, dan 's morgens, en dit is natuurlyk. 's Morgens houdt men zich te-zamen — ik weet wel dat dit een *germanismus* is, maar hoe moet ik het zeggen in 't *hollandsch?* — men is...deurwaarder of kontroleur, of...neen, dit is genoeg! Een deurwaarder *halt sich zusammen* om dien dag eens terdeeg zyn plicht te doen... god, welk een plicht! Hoe moet dat *zusammen gehalten* hart er uitzien! Een kontroleur — ik zeg dit niet voor u, Verbrugge! — een kontroleur wryft zich de oogen uit, en ziet er tegen op den nieuwen adsistent-resident te ontmoeten, die een bespottelyk overwicht wil aannemen op een paar jaren diensttyd meer, en van wien hy zooveel zonderlings gehoord heeft....op Sumatra. Of hy moet dien dag velden opmeten, en staat in dubio tusschen zyn eerlykheid — jy weet dit zoo niet, Duclari, omdat je militair bent, maar er zyn werkelyk eerlyke kontroleurs! — dan staat hy te waggelen tusschen die eerlykheid en de vrees dat *Radhen Dhemang* zóó of zóó hem den schimmel zal terugvragen, die zoo goed *telt*. Of wel, hy moet dien dag kordaat *ja* of *neen* zeggen in antwoord op missive nummer zóóveel. Kortom, 's morgens by

't ontwaken valt je de wereld op 't hart, en dat is zwaar voor een hart, al is het sterk. Maar 's avends heeft men een pauze. Er liggen tien volle uren tusschen nu en 't oogenblik dat men zyn rok weerziet. Tien uren: zes-en-dertig-duizend sekonden om mensch te zyn! Dit lacht ieder toe. Dit is 't oogenblik waarop ik hoop te sterven, om ginder aantekomen met een inofficieel gezicht. Dit is 't oogenblik waarop je vrouw iets weervindt in je gelaat, van wat haar *ving* toen ze je dien zakdoek behouden liet met een gekroonde *E* op de punt...

— En toen ze nog 't recht niet had, verkouwen te wezen, zei Tine.

— Ach, plaag me niet! Ik wil maar zeggen dat men 's avends *gemüthlicher* is.

Toen alzoo de zon langzamerhand verdween, ging Havelaar voort, werd ik een beter mensch. En als eerste blyk van die beterschap moge gelden, dat ik tot de kleine freule zei:

«Het zal nu gauw wat koeler worden.»
«Ja, *toewan!*» antwoordde zy.

Maar ik boog myn hoogheid nog dieper tot die «stumpert» neer, en ving een gesprek met haar aan. Myn verdienste was te grooter omdat zy heel weinig antwoordde. Ik had gelyk in al wat ik zei... dat ook al vervelend wordt, al is men nòg zoo verwaand.

«Zou je graag een volgenden keer weer meegaan naar *Taloh-Baleh?*» vroeg ik.
«Zoo als *toewan kommandeur* ([89]) beveelt.»
«Neen, ik vraag *u* of *gy* zoo'n reisjen aangenaam vindt?»
«Als myn vader het verkiest.» antwoordde zy.

Zegt eens, heeren, was 't niet om dol te worden? Welnu, ik werd niet dol. De zon was onder, en ik voelde my *gemüthlich* genoeg om nòg niet afgeschrikt te worden door zóóveel domheid. Of liever, ik geloof dat ik begon vermaak te

scheppen in 't hooren van myn stem — er zyn weinigen onder ons, die niet gaarne luisteren naar zichzelf — maar na myn *mutisme* van den heelen dag, meende ik, nu ik eindelyk aan 't spreken geraakt was, iets beters te verdienen dan de al te onnoozele antwoorden van *Si Oepi Keteh.*

Ik zal haar een sprookje vertellen, dacht ik, dan hoor ikzelf het met-een, en ik heb niet noodig dat ze my antwoord t. Nu weet ge dat, even als by het lossen van een schip de laatst ingeladen *krandjang* suiker (90) 't eerst weer voor den dag komt, ook wy gewoonlyk die gedachte of die vertelling 't eerst lossen, die 't laatst is ingeladen. In het *Tydschrift van Nederlandsch Indie* had ik kort tevoren een verhaal gelezen van Jeronimus: *de Japansche Steenhouwer*...

Hoort eens, die Jeronimus heeft lieve dingen geschreven! Hebt ge zyn *Vendutie in een sterfhuis* gelezen? En zyn: *Graven?* En, vooral: de *Pedatti?* (91) Ik zal 't u geven.

Ik dan had pas *de Japansche Steenhouwer* gelezen. Ach, nu herinner ik my op-eenmaal hoe ik zoo-even verdwaald ben geraakt in dat liedje, waarin ik 't «donker oog» van dien visschersknaap tot scheelwordens toe «rond-om laat dwalen» in één richting...heel gek! Dat was een aaneenschakeling van denkbeelden. Myn verstoordheid van dien dag stond in verband met het gevaarlyke der Natalsche ree...je weet, Verbrugge, dat geen oorlogschip die reede mag aandoen, vooral niet in Juli...ja, Duclari, de westmousson is daar in Juli 't sterkst, juist andersom dan hier. (92) Welnu, 't gevaarlyke van die reede schakelde zich vast aan myn gekrenkte eerzucht, en die eerzucht hangt weer samen met dat liedjen over *Djiwa.* Ik had den resident herhaaldelyk voorgesteld te *Natal* een zeewering te maken, of althans een kunsthaven in de monding van de rivier, met het doel om handel te brengen in de Afdeeling *Natal*, die de zoo belangryke Battahlanden met de zee verbindt. Anderhalf millioen menschen in 't binnenland wisten geen weg met hun produkt, omdat de Natalsche ree — en terecht! — in zulk een slecht blaadje stond. Welnu, die voor-

stellen waren door den resident niet goedgekeurd, of althans hy beweerde dat de Regeering ze niet zou goedkeuren, en je weet dat behoorlyke residenten nooit iets voorstellen, dan wat ze vooruit kunnen berekenen dat aan 't Gouvernement bevallen zal. Het maken van een haven te *Natal* streed in principe tegen 't stelsel van afsluiting, en wel verre van schepen daarheen te lokken, was 't zelfs verboden — tenzy in geval van *force majeure* — raschepen op de reede *toetelaten*. Als er nu toch een schip kwam — 't waren meestal Amerikaansche walvischvangers, of Franschen die peper hadden geladen in de onafhankelyke rykjes op den noordhoek ([23]) — liet ik my altyd door den kapitein een brief schryven, waarin hy verlof vroeg om drinkwater intenemen. De verstoordheid over 't mislukken myner pogingen om iets ten-voordeele van *Natal* te bewerken, of liever de gekrenkte ydelheid...was 't niet hard voor me, nog zoo weinig te beteekenen dat ik niet eens een haven kon laten maken waar ik wilde? Nu, dit alles, in verband met myn kandidatuur voor 't regelen van een zonnestelsel, had me dien dag zoo onbeminnelyk gemaakt. Toen ik door 't ondergaan der zon eenigszins genas — want ontevredenheid is een ziekte — bracht juist die ziekte my den *Japanschen Steenhouwer* voor den geest, en misschien dacht ik alleen dáárom die geschiedenis overluid, om, mezelf wysmakende dat ik het deed uit welwillendheid voor dat kind, ter-sluik den laatsten druppel intenemen van het drankje dat ik voelde noodig te hebben. Maar zy, dat kind, genas me — voor een dag of wat althans — beter dan myn vertelling, die ongeveer aldus moet geluid hebben:

«*Oepi*, er was een man die steenen hieuw uit de rots. Zyn arbeid was zeer zwaar, en hy arbeidde veel, doch zyn loon was gering, en tevreden was hy niet.

Hy zuchtte omdat zyn arbeid zwaar was. En hy riep: och, dat ik ryk ware, om te rusten op een *baleh-baleh* met *klamboe* van roode zyde. ([24])

En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wàs ryk. En hy rustte op een *baleh-baleh*, en de *klamboe* was van roode zyde.

En de koning des lands toog voorby, met ruiters voor zyn wagen. En ook achter den wagen waren ruiters, en men hield den gouden *pajong* (95) boven het hoofd van den koning.

En toen de ryke man dit zag, verdroot het hem dat er geen gouden *pajong* werd gehouden boven zyn hoofd. En tevreden was hy niet.

Hy zuchtte, en riep: ik wenschte koning te zyn.

En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wàs koning. En voor zyn wagen reden vele ruiters, en ook waren er ruiters achter zyn wagen, en boven zyn hoofd hield men den gouden *pajong*.

En de zon scheen met heete stralen, en verbrandde het aardryk, zoodat de grasscheut dor werd.

En de koning klaagde dat de zon hem schroeide in het gelaat, en macht had boven hem. En tevreden was hy niet.

Hy zuchtte, en riep: ik wenschte de zon te zyn.

En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wàs de zon. En hy zond zyn stralen naar boven, en naar beneden, naar de rechterzyde en naar de linkerzyde, en alom.

En hy verschroeide den grasscheut op het aardryk, en het gelaat der vorsten die op de aarde waren.

En een wolk stelde zich tusschen de aarde en hem, en de stralen van de zon stuitten daarop terug.

En hy werd toornig dat zyner macht weerstaan werd, en hy klaagde dat die wolk machtig was boven hem. En tevreden was hy niet.

Hy wilde de wolk zyn, die zoo machtig was.

En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy werd een wolk, en plaatste zich tusschen de zon en de aarde, en ving de stralen op, zoodat het gras groen werd.

En de wolk regende in groote druppen op het aardryk,

en deed de rivieren zwellen, en *banjirs* voerden de kudden weg.

En hy verwoestte door veel waters het veld.

En hy viel neer op een rots, die niet week. En hy klaterde in groote stroomen, maar de rots week niet.

En hy werd toornig omdat de rots niet wyken wilde, en omdat de sterkte van zyn stroomen ydel was. En tevreden was hy niet.

Hy riep: aan die rots is macht gegeven boven my. Ik wenschte die rots te zyn.

En er kwam een engel uit den hemel, die zëide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy wèrd rots, en bewoog niet als de zon scheen, en niet als het regende.

En daar kwam een man met houweel, en met puntigen bytel, en met zwaren hamer, die steenen hieuw uit de rots.

En de rots zeide: wat is dit, dat die man macht heeft boven my, en steenen houwt uit myn schoot? En tevreden was hy niet.

Hy riep: ik ben zwakker dan deze...ik wenschte die man te zyn.

En er kwam een engel uit den hemel, die zeide: u zy gelyk gy gezegd hebt.

En hy was een steenhouwer. En hy hieuw steenen uit de rots, met zwaren arbeid, en hy arbeidde zeer zwaar voor weinig loons, en hy was tevreden.»

— Heel aardig, riep Duclari, maar nu zyt ge ons nog 't bewys schuldig dat die kleine *Oepi* imponderabel had moeten wezen.

— Neen, ik heb u dat bewys niet beloofd! Ik heb alleen willen vertellen hoe ik kennis met haar maakte. Toen myn verhaaltjen uit was, vroeg ik:

«En jy, *Oepi*, wat zou jy kiezen, als een engel uit den hemel je kwam vragen wat je begeerde?»

«Voorzeker, mynheer, ik zou hem bidden my meetenemen

naar den hemel.»

— Is dat niet beeldig? vroeg Tine aan haar gasten, die 't misschien heel gek vonden...

Havelaar stond op, en vaagde iets weg van het voorhoofd.

TWAALFDE HOOFDSTUK

— Beste Max, zei Tine, ons dessert is zoo schraal. Zou je niet...je weet wel...Madame Geoffrin? (96)

— Nog wat vertellen, in plaats van gebak? Wat drommel, ik ben heesch. De beurt is aan Verbrugge.

— Ja, m'nheer Verbrugge! Lost u Max wat af, verzocht mevrouw Havelaar.

Verbrugge bedacht zich even, en begon:

— Er was eens een man, die een kalkoen stal...

— O, deugniet, riep Havelaar, dat heb je van *Padang!* En hoe is 't verder?

— 't Is uit. Wie kent het slot van die historie?

— Wèl, *ik!* Ik heb hem opgegeten, samen met...iemand. Weet je waarom ik te *Padang* gesuspendeerd was?

— Men zei dat er een deficit was in uw kas te *Natal*, hernam Verbrugge.

— Dit was niet geheel onwaar, doch *waar* was 't ook niet. Ik was te *Natal* door allerlei oorzaken heel slordig geweest in myn geldelyke verantwoording, waarop inderdaad veel aanmerkingen te maken waren. Maar dit viel in die dagen zoo dikwyls voor! De omstandigheden in de Noord van Sumatra waren kort na 't innemen van *Baroes*, *Tapoes* en *Singkel* zóó

verward, alles was zóó onrustig, dat men het een jong mensch, die liever te-paard zat dan dat hy geld telde of kasboeken byhield, niet kwalyk nemen kon dat alles niet zoo ordelyk en geregeld ging als men zou kunnen vorderen van een amsterdamschen boekhouder die niet anders te doen heeft. De Battahlanden waren in roering, en je weet, Verbrugge, hoe altyd alles wat in de Battahs gebeurt, terugwerkt op 't Natalsche. Ik sliep 's nachts geheel gekleed om spoedig by-de-hand te zyn, wat dan ook dikwyls noodig was. Daarby heeft het gevaar — eenigen tyd voor myn komst was er een komplot ontdekt, om myn voorganger te vermoorden en opstand te maken — het gevaar heeft iets aantrekkelyks, vooral wanneer men slechts twee-en-twintig jaren oud is. Dit aantrekkelyke maakt dan iemand wel eens ongeschikt voor bureauwerk of voor de styve nauwkeurigheid die noodig is tot goed beheer van geldzaken. Bovendien, ik had allerlei gekheden in 't hoofd...

— *Traoessa?* (97) riep mevrouw Havelaar een bediende toe.

— Wàt hoeft niet?

— Ik had gezegd nog iets gereed te maken in de keuken... een omelet of zoo-iets.

— Ah! En dat hoeft niet meer nu ik van myn gekheden begin? Je bent ondeugend, Tine! 't Is my wel, maar die heeren hebben ook een stem. Verbrugge, wat kies je, je aandeel in de omelet of de historie?

— Dat is een moeielyke pozitie voor een beleefd mensch, zei Verbrugge.

— En ook ik zou liever niet kiezen, voegde Duclari er by, want het is hier te doen om een uitspraak tusschen m'nheer en mevrouw, en: *entre l'écorce et le bois, il ne faut pas mettre le doigt.*

— Ik zal u helpen, heeren, de omelet is...

— Mevrouw, zei de zeer beleefde Duclari, de omelet zal toch wel zooveel waard zyn als...

— Als de historie? Zeker *als* ze wat waard was! Doch er is een bezwaar...

— Ik wed dat er nog geen suiker in huis is, riep Verbrug-

ge. Och, laat toch by my halen wat ge noodig hebt!

— Suiker is er...van mevrouw Slotering. Neen, daaraan hapert het niet. Als de omelet overigens goed was, zou dat geen bezwaar zyn, maar...

— Hoe dan, mevrouw, is ze in 't vuur gevallen?

— Ik wou dat het waar was! Neen, ze kan niet in 't vuur vallen Ze is...

— Maar, Tine, riep Havelaar, wat is ze dan toch?

— Ze is imponderabel, Max, als je vrouwen te Arles...wezen moesten! Ik heb geen omelet...ik heb niets meer!

— Dan in 's hemelsnaam de historie! zuchtte Duclari met koddige wanhoop.

— Maar koffi hebben we, riep Tine.

— Goed! Koffidrinken in de voorgalery, en laat ons mevrouw Slotering met de meisjes daarby roepen, zei Havelaar, waarop 't kleine gezelschap naar buiten toog.

— Ik gis dat ze bedanken zal, Max! Je weet dat ze ook liever niet met ons eet, en ik kan haar geen ongelyk geven.

— Ze zal gehoord hebben dat ik histories vertel, zei Havelaar, en dat heeft haar afgeschrikt.

— Wel neen, Max, dat zou haar niet deren: ze verstaat geen hollandsch. Neen, ze heeft my gezegd dat ze haar eigen huishouding wil blyven voeren, en dit begryp ik heel goed. Weet je nog hoe je myn naam vertaald hebt?

— *E. H. V. W: eigen haard veel waard.*

— Daarom! Ze heeft groot gelyk. Bovendien, ze komt me wat menschenschuw voor. Verbeeld je dat zy alle vreemden die 't erf betreden, laat wegjagen door de oppassers...

— Ik verzoek om de historie of de omelet, zei Duclari.

— Ik ook! riep Verbrugge. Uitvluchten worden niet aangenomen. We hebben aanspraak op een volledig maal, en daarom eisch ik de geschiedenis van den kalkoen.

— Die heb ik je reeds gegeven, zei Havelaar. Ik had het beest gestolen van den generaal Vandamme, en heb 't opgegeten...met iemand.

— Voor die «iemand» ten-hemel voer, zei Tine schalk.

— Neen, dat is tricheeren: riep Duclari. We moeten weten

waarom ge dien kalkoen...weggenomen hebt.

— Wèl, omdat ik gebrek leed, en dat was de schuld van den generaal Vandamme die me gesuspendeerd had.

— Als ik er niet meer van te weten kryg, breng ik een volgenden keer zelf een omelet mee, klaagde Verbrugge.

— Geloof me, er stak niets meer achter dan dàt. Hy had zeer véél kalkoenen, en ik had niets. Men dreef die dieren voorby myn deur...ik nam er een, en zei tot den man die zich verbeeldde er op te passen: «zeg den generaal dat ik, Max Havelaar, dezen kalkoen neem omdat ik eten wil.»

— En dan dat epigram?

— Heeft Verbrugge je daarvan gesproken?

— Ja.

— Dat had niets met den kalkoen uittestaan. Ik maakte dat ding omdat hy zooveel ambtenaren suspendeerde. Er waren er op *Padang* zeker zeven of acht die hy met meer of min rechtvaardigheid in hun ambten geschorst had, en velen onder hen verdienden 't veel minder dan ik. De adsistent-resident van *Padang* zelf was gesuspendeerd, en wel om een reden die, naar ik geloof, een geheel andere was dan de in het besluit opgegevene. Ik wil u dat wel vertellen, schoon ik niet verzekeren kan dat ik alles juist weet, en alleen òverzeg wat men in de *chinesche kerk* (98) te *Padang* voor waar hield, en wat dan ook — vooral met het oog op de bekende eigenschappen van den generaal — waar *kan* geweest zyn.

Hy had, moet ge weten, zyn vrouw getrouwd om een weddingschap te winnen, en daarmee een anker wyn. Hy ging dus dikwyls 's avends uit, om...overal rondteloopen. De surnumerair Valkenaar moet eens in een straatje naby 't meisjesweeshuis zyn inkognito zóó stipt geëerbiedigd hebben, dat hy hem een pak slaag heeft gegeven even als een *gewonen* straatschender. Niet ver van daar woonde *Miss* X. Er liep een gerucht dat die *Miss* 't leven zou gegeven hebben aan e kindje, dat...verdwenen was. De adsistent-resident wa hoofd der politie verplicht, en ook inderdaad van plan, met die zaak te bemoeien, en schynt van dit v

gezegd te hebben op een whistparty by den generaal. Doch zie, den volgenden dag ontvangt hy den last zich naar zekere Afdeeling te begeven, welker gezagvoerende kontroleur wegens ware of veronderstelde oneerlykheid geschorst was in zyn beheer, om *in loco* zekere zaken te onderzoeken en daarvan «te dienen van bericht.» Wèl was de adsistent-resident verwonderd dat hem iets werd opgedragen dat zyn Afdeeling in 't geheel niet aanging, doch daar hy strikt genomen deze opdracht kon beschouwen als een vereerende onderscheiding, en dewyl hy met den generaal op zeer vriendschappelyken voet stond zoodat hy geen oorzaak had aan een valstrik te denken, berustte hy in deze zending, en begaf zich naar... ik wil vergeten hebben waarheen, om te doen wat hem bevolen was. Na eenigen tyd keert hy terug, en biedt een verslag aan dat niet ongunstig luidde voor dien kontroleur. Doch ziet, er was gedurende dien tyd op *Padang* door 't publiek — dat is: door niemand en iedereen — ontdekt dat die ambtenaar slechts gesuspendeerd was om een gelegenheid te scheppen den adsistent-resident van de plaats te verwyderen, ten-einde zyn voorgenomen onderzoek naar de verdwyning van dat kind te voorkomen, of althans te vérschuiven tot een tydstip dat die zaak moeielyker zou optehelderen zyn. Ik herhaal nu dat ik niet weet of dit waar was, doch naar de kennis die ikzelf later van den generaal Vandamme opdeed, komt deze lezing van 't geval my geloofbaar voor. Op *Padang* was er niemand die hem niet — wat het peil aangaat, waartoe zyn zedelykheid was afgedaald — tot zoo-iets in-staat keurde. De meesten kenden hem slechts één goede hoedanigheid toe, die van onverschrokkenheid in 't gevaar, en indien ik, die hem in gevaar gezien heb, van meening ware dat hy *après tout* een dapper man was, zou dit alleen my bewegen u deze geschiedenis niet te vertellen. 't Is waar, hy had op Sumatra veel laten «sabreeren» doch wie sommige gebeurtenissen van naby gezien had (99) voelde neiging om wat aftedingen op zyn dapperheid, en, hoe vreemd het schyne, ik geloof dat hy zyn krygsmansroem grootendeels te danken had aan de zucht tot tegenstelling, die ons

allen min of meer bezielt. Men zegt gaarne: 't is waar dat Peter of Paul *dit*, *dit* of *dit* is, maar...*dàt* is hy, *dàt* moet men hem laten! En nooit kan men zoo zeker zyn geprezen te worden, dan wanneer men een zeer in 't oog vallend gebrek heeft. Jy, Verbrugge, bent alle dagen dronken...

— Ik? vroeg Verbrugge die een voorbeeld was van matigheid.

— Ja, *ik* maak je nu dronken, alle dagen! Je vergeet je zóó ver, dat Duclari 's avends in de galery over je struikelt. Dit zal hy onaangenaam vinden, maar terstond zal hy zich herinneren iets goeds in je gezien te hebben dat hem toch vroeger niet in 't oog viel. En als ik dan kom, en ik vind je zoo erg...*horizontaal*, dan zal hy my de hand op den arm leggen, en uitroepen: «och, geloof toch dat hy overigens zoo'n beste brave knappe jongen is!»

— Dat zeg ik tòch van Verbrugge, riep Duclari, al is hy *vertikaal*.

— Niet met dat vuur en die overtuiging! Herinner je eens hoe dikwyls men hoort zeggen: «o, als *die* man op zyn zaken wilde passen, dàt zou iemand wezen! Maar...en dan volgt het betoog hoe hy *niet* op zyn zaken past en dus *niemand* is. Ik geloof hiervan de reden te weten. Ook van de dooden verneemt men altyd goede hoedanigheden waarvan we vroeger niets bemerkten. De oorzaak zal wel zyn dat ze niemand *in den weg staan*. Alle menschen zyn min of meer mededingers. We zouden gaarne èlk ander *geheel* en *in alles* onder ons plaatsen. Dit echter te uiten, verbiedt de goede toon en zelfs het eigenbelang, want zeer spoedig zou niemand ons gelooven ook al beweerden wy iets waars. Er moet dus een omweg gezocht worden, en ziet hier hoe we dit doen. Als gy, Duclari, zegt: «de luitenant Slobkous is een goed soldaat, waarachtig hy is een goed soldaat, ik kan je niet genoeg zeggen welk een goed soldaat de luitenant Slobkous is... maar een *theoretikus* is hy niet...

Heb je niet zoo gezegd, Duclari?

— Ik heb nooit een luitenant Slobkous gekend of gezien?

— Goed, schep er dan een, en zeg dat van hem.

— Wèl, ik schep hem, en zeg het.

— Weet je wat ge nu gezegd hebt? Je hebt gezegd dat jy, Duclari, *à cheval* bent op de *theorie*. Ik ben geen haar beter. Geloof me, we doen onrecht zoo boos te worden op iemand die heel slecht is, want de goeden onder ons zyn 't slechte zoo na! Laat eens de volmaaktheid nul heeten, en honderd graden voor slecht gelden, hoe verkeerd doen we dan — wy, die dobberen tusschen acht- en negen-en-negentig! — *haro* te roepen over iemand die op honderd-en-één staat! En nog geloof ik dat velen dien honderdsten graad slechts niet bereiken uit gemis aan goede eigenschappen, aan moed byvoorbeeld om geheel te zyn wat men is.

— Op hoeveel graden sta ik, Max?

— Ik heb een loep noodig voor de onderdeelen, Tine.

— Ik reklameer, riep Verbrugge — neen, mevrouw, niet tegen uwe nabyheid aan de nul! — neen, maar er zyn ambtenaren gesuspendeerd, er is een kind zoek, een generaal in staat van beschuldiging...ik vraag: *la pièce!*

— Tine, zorg toch dat er een volgenden keer wat in huis is! Neen, Verbrugge, je krygt *la pièce* niet, voor ik nog een beetje heb rondgereden op myn stokpaardje over de tegenstellingen. Ik zei dat elk mensch in zyn medemensch een soort van konkurrent ziet. Men mag niet altyd laken — wat in 't oog vallen zou! — daarom verheffen wy gaarne een goede eigenschap bovenmate, om de kwade hoedanigheid aan welker openbaring ons eigenlyk alleen gelegen is, te doen in het oog vallen, zonder den schyn op ons te laden van partydigheid. Als iemand zich by my beklaagt omdat ik gezegd heb: «zyn dochter is zeer schoon, maar hy is een dief» dan antwoord ik: «hoe kan je dáárover zoo boos wezen! Ik heb immers gezegd dat je dochter een lief meisjen is!» Zieje, dat wint dubbel! Wy beiden zyn kruieniers, ik neem hem zyn klanten af, die geen rozynen willen koopen by een dief, en te-gelyker-tyd zegt men van my dat ik een goed mensch ben, omdat ik de dochter prys van een konkurrent.

— Neen, zóó erg is 't niet, zei Duclari, dàt is wat sterk!

— Dit komt u nu zoo voor, omdat ik de vergelyking wat

kort en brusk gemaakt heb. We moeten ons dat: «hy is een dief» eenigszins omzwachteld voorstellen. De strekking der gelykenis blyft waar. Wanneer we genoodzaakt zyn iemand zekere eigenschappen toe te kennen die aanspraak geven op achting, eerbied of ontzag, dan doet het ons genoegen naast die eigenschappen iets te ontdekken, dat ons van den verschuldigden cyns voor een gedeelte of geheel ontslaat. «Voor *zulk* een dichter zou men 't hoofd buigen, maar... hy slaat zyn vrouw!» (100) Ziet ge, dan gebruiken wy gaarne de blauwe plekken van die vrouw als voorwendsel om ons hoofd overeind te houden, en in 't eind doet het ons zelfs pleizier dat hy 't mensch slaat, wat toch anders heel leelyk is. Zoodra wy erkennen moeten dat iemand hoedanigheden bezit die hem de eer van een voetstuk waardig maken, zoodra we zyn aanspraken daarop niet langer kùnnen loochenen zonder doortegaan voor onkundig, gevoelloos, of nayverig... dan zeggen we ten-laatste: «goed, zet hem er op!» Maar reeds onder dat opzetten, en als hyzelf nog meent dat we verrukt staan over zyn uitstekendheid, hebben we reeds den strik gelegd in den *lazzo* die dienen moet om hem by de eerste gunstige gelegenheid naar-beneden te halen. Hoe meer *mutatie* onder de *inhabers* der voetstukken, hoe grooter de kans voor anderen om óók eens aan de beurt te komen, en dit is zóó waar dat wy uit gewoonte en tot oefening — even als een jager die op kraaien schiet, welke hy toch liggen laat — ook *die* standbeelden gaarne neerhalen, welker piedestal nooit door ons kan bestegen worden. Kappelman die zich voedt met zuurkool en scharrebier, zoekt verheffing in de klacht: «Alexander wàs niet groot... hy was onmatig» zonder dat er voor Kappelman de minste kans bestaat ooit met Alexander te konkurreeren in wereldverovering.

Hoe dit zy, ik ben zeker dat velen nooit op 't denkbeeld zouden gekomen zyn, den generaal Vandamme voor zoo dapper te houden, als zyn dapperheid niet had kunnen dienen tot voertuig van 't altyd daarby gevoegde: «maar... zyn zedelykheid!» En tevens, dat deze onzedelykheid niet zoo hoog zou opgenomen zyn door de velen die zelf niet zoo onaan-

— Ik weet wat je bedoelt. Die regels schetsen myn pozitie. Er bestond in die dagen een tydschrift, *de Kopiist*, waarop ik inteekenaar was. Het stond onder de bescherming van de Regeering — de redakteur was ambtenaar by de algemeene Sekretarie ([102]) — en hierom werden de inteekeningsgelden in 's lands kas gestort. Men bood my een kwitantie van twintig gulden aan. Daar nu dit geld op de bureaux van den Gouverneur moest worden verhandeld, en dus de kwitantie, als zy onbetaald bleef, die bureaux te passeeren had om te worden teruggezonden naar Batavia, maakte ik van die gelegenheid gebruik om achter op dat stuk te protesteeren tegen myn armoede:

Vingt florins...quel trésor! Adieu, littérature,
  Adieu, Copiste, adieu! Trop malheureux destin:
  Je meurs de faim, de froid, d'ennui et de chagrin,
Vingt florins font pour moi deux mois de nourriture!
  Si j'avais vingt florins je serais mieux chaussé,
Mieux nourri, mieux logé, j'en ferais bonne chère...
Il faut vivre avant tout, soit vie de misère:
  Le crime fait la honte, et non la pauvreté!

Maar toen ik later te Batavia by de redaktie van den *Kopiist* myn twintig gulden kwam brengen, was ik niets schuldig. Het schynt dat de generaal zelf dat geld voor my betaald heeft, om niet gedwongen te zyn die geïllustreerde kwitantie terug te zenden naar Batavia.

— Maar wat deed hy na 't...na 't...wegnemen van dien kalkoen? 't Was toch...een diefstal! En na dat epigram?

— Hy strafte me vreeselyk! Wanneer hy my voor die zaken had laten terechtstaan als schuldig aan oneerbiedigheid jegens den Gouverneur van Sumatra's Westkust, hetgeen in die dagen met een beetje goeden wil had kunnen worden uitgelegd als «*poging tot ondermyning van 't nederlandsch gezag*, *en aanhitsing tot opstand*» of aan «*diefstal op den publieken weg*» zou hy getoond hebben een goedhartig mensch te zyn. Maar neen, hy strafte me beter...akelig! Aan den man die op de kalkoenen passen moest, liet hy gelasten voortaan een anderen

weg te kiezen. En myn puntdicht...ach, dàt is nog erger! Hy zeide *niets*, en deed *niets!* Ziet ge, dit was wreed! Hy gunde me niet het minste martelaars-air, ik werd niet belangwekkend door vervolging, en mocht niet ongelukkig wezen door verregaande geestigheid! O, Duclari...o, Verbrugge...'t was om eens-voor-al te walgen van puntdichten en kalkoenen! Zóó weinig aanmoediging dooft de vlam van 't genie uit tot op de laatste vonk...inkluzief: ik heb 't nooit weer gedaan!

DERTIENDE HOOFDSTUK

— En mag men nu weten waarom ge eigenlyk gesuspendeerd waart? vroeg Duclari.

— O ja, gaarne! Want daar ik alles wat ik u hiervan te zeggen heb, voor wáár geven en zelfs nog gedeeltelyk bewyzen kan, zult ge daaruit zien dat ik niet lichtvaardig handelde toen ik myn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van *Padang* niet verwierp als volstrekt ongerymd. Men zal ze zeer geloofbaar vinden, zoodra men onzen dapperen generaal leert kennen in de zaken die *my* betreffen.

Er waren dan in myn kasrekening te *Natal* onnauwkeurigheden en verzuimen. Ge weet hoe elke onnauwkeurigheid op nadeel uitloopt: nooit heeft men door slordigheid geld over. De chef van de komptabiliteit te *Padang* — die nu juist myn byzondere vriend niet was — beweerde dat er duizenden te-kort kwamen. Maar let wel dat men my, zoolang ik te *Natal* was, daarop niet had opmerkzaam gemaakt. Geheel onverwachts ontving ik een overplaatsing naar de Padangsche bovenlanden. Je weet, Verbrugge, dat op Sumatra een plaatsing in de bovenlanden van *Padang* als voordeeliger en aangenamer wordt beschouwd dan in de noordelyke residentie. Daar ik nog slechts weinig maanden vroeger den Gouverneur by my had

gezien — straks zult ge hooren waarom, en hoe? — en omdat er gedurende zyn verblyf te *Natal*, en zelfs in myn huis, zaken waren voorgevallen waarin ik meende my al zeer flink gedragen te hebben, nam ik die overplaatsing als een gunstige onderscheiding op, en vertrok van *Natal* naar *Padang*. Ik deed de reis met een fransch schip, de *Baobab* van Marseille, dat te Atjeh peper had ingeladen, en...natuurlyk te *Natal* «gebrek had aan drinkwater.» Zoodra ik te *Padang* aankwam, met het doel vandaar terstond naar de binnenlanden te vertrekken, wilde ik volgens gebruik en plicht den Gouverneur bezoeken, maar hy liet me zeggen dat hy me niet ontvangen kon, en tevens dat ik myn vertrek naar myn nieuwe standplaats moest uitstellen tot nader bevel. Ge begrypt dat ik hierover zeer verwonderd was, te-meer daar hy te *Natal* my verlaten had in een stemming die me deed meenen nogal goed by hem aangeschreven te staan. Ik had slechts weinig kennissen te *Padang*, maar van deze weinigen vernam ik — of liever ik bemerkte het aan hen — dat de generaal zeer verstoord op me was, Ik zeg dat ik 't *bemerkte* omdat op een buitenpost als *Padang* toen was, de welwillendheid van velen dienen kon als graadmeter der genade die men gevonden had in de oogen des Gouverneurs. Ik gevoelde dat er een storm in aantocht was, zonder te weten uit welken hoek de wind komen zou. Daar ik geld noodig had, verzocht ik dezen en genen me daarmee te-hulp te komen, en ik stond werkelyk verbaasd dat men my overal een weigerend antwoord gaf. Op *Padang*, niet minder dan elders in Indie, waar over 't geheel het krediet een zelfs *te* groote rol speelt, was de stemming op dat stuk anders vry ruim. Men zou in elk ander geval met genoegen eenige honderden guldens hebben voorgeschoten aan een kontroleur die op reis was en tegen verwachting ergens werd opgehouden. Doch my weigerde men alle hulp. Ik drong by sommigen op 't noemen der oorzaken van dit wantrouwen aan, en *de fil en aiguille* kwam ik eindelyk te weten dat men in myn geldelyk beheer te *Natal* fouten en verzuimen had ontdekt, die me verdacht maakten van ontrouwe administratie. Dat er fouten in myn

administratie waren, bevreemdde me volstrekt niet. Juist het tegendeel zou me verwonderd hebben, maar wel vond ik 't zonderling dat de Gouverneur, die persoonlyk getuige was geweest hoe ik gedurig ver van myn bureau had te kampen gehad met de ontevredenheid der bevolking en aanhoudende pogingen tot opstand...dat hy die zelf my geprezen had over wat hy «kordaatheid» noemde, aan de ontdekte fouten den naam geven kon van ontrouw of oneerlykheid. Niemand beter toch dan hy kon weten dat er in deze zaken nooit spraak kon zyn van iets anders dan van *force majeure.*

En, al loochende men deze *force majeure*, al wilde men my verantwoordelyk stellen voor fouten die begaan waren op oogenblikken dat ik — in levensgevaar dikwyls! — ver van de kas en wat er naar geleek, het beheer daarvan moest toevertrouwen aan anderen, al zou men eischen dat ik, het eene doende, het andere niet had mogen nalaten, dan nòg zou ik alleen schuldig geweest zyn aan een slordigheid die niets gemeens had met «ontrouw.» Er bestonden bovendien, in die dagen vooral, talryke voorbeelden dat de Regeering deze moeielykheid der pozitie van de ambtenaren op Sumatra inzag, en 't scheen dan ook in grondbeginsel aangenomen by zulke gelegenheden iets door de vingers te zien. Men vergenoegde zich met van de betrokken ambtenaren de terugbetaling van 't ontbrekende te vorderen, en er moesten al zeer duidelyke bewyzen zyn voor men 't woord «ontrouw» uitsprak of zelfs daaraan dacht. Dit was dan ook zóó als regel aangenomen, dat ik te *Natal* den Gouverneur zelf gezegd had bevreesd te zyn dat ik, na 't onderzoeken van myn verantwoording op de bureaux te *Padang*, veel zou te betalen hebben, waarop hy schouder-ophalend antwoordde: «och...die geldzaken!» als gevoelde hyzelf dat het mindere voor 't meerdere wyken moest.

Nu erken ik dat geldzaken gewichtig zyn. Maar hoe gewichtig ook, ze waren in dit geval onderschikt aan andere takken van zorg en bezigheid. Als er door slordigheid of

verzuim eenige duizenden te-kort waren in myn beheer, noem ik dit *op-zichzelf* geen kleinigheid. Maar als deze duizenden ontbraken ten-gevolge van myn gelukte pogingen om den opstand te voorkomen, die de landstreek van *Mandhéling* dreigde in vuur en vlam te zetten, en de Atjinezen te doen terugkeeren in de oorden waaruit wy hen pas met veel opoffering van geld en volk hadden verjaagd, dan vervalt het gewicht van zoodanig te-kort, en 't werd zelfs reeds eenigszins onbillyk de terugbetaling daarvan opteleggen aan iemand die oneindig grooter belangen gered had.

En toch had ik vrede met zoodanige terugbetaling. Want door die niet te vorderen, zou men een te wyde deur openstellen voor oneerlykheid.

Na dagen toevens — ge begrypt in welke stemming! — ontving ik van de sekretarie des Gouverneurs een brief, waarin men my te kennen gaf dat ik van ontrouw werd verdacht gehouden, met last my te verantwoorden op een tal van aanmerkingen die er gevallen waren op myn beheer. Enkelen daarvan kon ik terstond ophelderen. Voor anderen evenwel had ik inzage van zekere stukken noodig, en vooral was 't voor my van belang die zaken natesporen te *Natal* zelf, om by myn geëmployeerden naar de oorzaken der gevonden verschillen onderzoek te doen, en waarschynlyk zou ik dáár geslaagd wezen in myn pogingen om alles tot klaarheid te brengen. Het verzuim eener afschryving by-voorbeeld van naar *Mandhéling* gezonden gelden — je weet, Verbrugge, dat de troepen in 't binnenland uit de Natalsche kas worden betaald — of iets dergelyks, dat me hoogstwaarschynlyk terstond zou gebleken zyn als ik onderzoek had kunnen doen op de plaats zelf, had misschien tot die verdrietige fouten aanleiding gegeven. Maar de generaal wilde my niet naar *Natal* laten vertrekken. Deze weigering deed my te meer letten op 't vreemde der wyze waarop die beschuldiging van ontrouw tegen my was ingebracht. Waarom toch was ik van *Natal* onverwachts overgeplaatst, en wel onder verdenking van

ontrouw? Waarom deelde men my dit onteerend vermoeden eerst mede, toen ik ver van de plaats was waar ik gelegenheid zou gehad hebben my te verantwoorden? En bovenal, waarom tegen my die zaken zoo terstond in het ongunstigst daglicht gesteld, in tegenspraak met de aangenomen gewoonte en de billykheid?

Voor ik nog al die aanmerkingen, zoo goed me zonder archief of mondelinge inlichtingen mogelyk was, beantwoord had, vernam ik zydelings dat de Generaal zoo verstoord op me was: «*omdat ik hem te Natal zoo gekontrarieerd had*, *waaraan ik dan ook*, voegde men er by, *zeer verkeerd had gedaan.*»

Toen ging er een licht voor my op. Ja, ik had hem gekontrarieerd, maar in 't naïf denkbeeld dat hy me daarom achten zou! Ik hàd hem gekontrarieerd, maar by zyn vertrek had niets me doen gissen dat hy daarover verstoord was! Dom genoeg had ik de gunstige overplaatsing naar *Padang* aangenomen als een bewys dat hy myn «kontrarieeren» schoon gevonden had. Ge zult zien, hoe weinig ik hem toen kende.

Maar zoodra ik vernam dat dìt de oorzaak was van de scherpte waarmee men myn geldelyke administratie beoordeeld had, was ik in vrede met myzelf. Ik beantwoordde punt voor punt zoo goed ik kon, en eindigde myn brief — ik bezit daarvan nog de minuut — met de woorden:

> «*Ik heb de op myn administratie gevallen aanmerkingen, zoo goed het my zonder archief of lokale nasporing mogelyk was, beantwoord. Ik verzoek Uhoogedelgestrenge my van alle welwillende konsideratien te verschoonen. Ik ben jong, en onbeduidend in-vergelyking met de macht der heerschende begrippen waartegen myn principes me noodzaken optestaan, maar blyf niettemin trotsch op myn zedelyke onafhankelykheid, trotsch op myn eer.*»

Den volgenden dag was ik gesuspendeerd wegens «ontrouwe administratie.» Den Officier van Justitie — we zeiden nog *fiskaal* in dien tyd — werd gelast omtrent my «ambt en plicht» te betrachten.

En zoo stond ik dus daar te *Padang*, nauw drie-en-twintig jaren oud, en staarde de toekomst aan, die my eerloosheid brengen zou! Men raadde my aan, me te beroepen op myn jonge jaren — ik was nog onmondig toen de voorgegeven vergrypen hadden plaats gehad — maar dit wilde ik niet. Ik had immers reeds te veel gedacht en geleden, en... ik durf zeggen: te veel reeds gewerkt, dan dat ik me verschuilen zou achter myn jeugd. Ge ziet uit het zoo-even aangehaald slot van dien brief, dat ik niet wilde behandeld zyn als een kind, ik die te *Natal* tegenover den generaal myn plicht had gedaan als een man. En tevens kunt ge uit dien brief zien hoe ongegrond de beschuldiging was, die men tegen my inbracht. Waarlyk, wie schuldig is aan lage vergrypen, schryft anders!

Men nam me niet gevangen, en dit had toch moeten geschieden als het ernst ware geweest met die krimineele verdenking. Misschien echter was dit schynbaar verzuim niet zonder grond. Den gevangene immers is men onderhoud en voedsel schuldig. Daar ik *Padang* niet verlaten kon, was ik in werkelykheid tòch een gevangene, maar een gevangene zonder dak en zonder brood. Ik had herhaaldelyk, doch telkens zonder baat, aan den Generaal geschreven dat hy myn vertrek van *Padang* niet beletten mòcht, want dat, al ware ik schuldig aan 't allerergste, geen misdaad mocht gestraft worden met *hongerlyden.*

Nadat de rechtsraad, die blykbaar met de zaak verlegen was, den uitweg had gevonden zich onbevoegd te verklaren, omdat vervolgingen wegens misdryf in dienstbetrekking, niet mogen plaats hebben dan op machtiging van de Regeering te *Batavia*, hield my de generaal, zooals ik zeide, negen maanden te *Padang*. Hy ontving eindelyk van-hooger-hand

den last me naar *Batavia* te laten vertrekken.

Toen ik een paar jaren daarna wat geld had — beste Tine, *jy* hadt het me gegeven! — betaalde ik eenige duizenden gul dens om de Natalsche kasrekeningen van 1842 en 1843 effen te maken, en toen zeide my iemand ([103]) die geacht kon worden de Regeering van Nederlandsch-Indie voortestellen: «dat had ik in uw plaats niet gedaan...ik zou een wissel op de eeuwigheid gegeven hebben.» *Ainsi va le monde!*

Juist wilde Havelaar een aanvang maken met het verhaal dat zyn gasten van hem wachtten, en dat ophelderen zou waarin en waarom hy den Generaal Vandamme te *Natal* zoo «gekontrarieerd» had, toen mevrouw Slotering zich in de voorgalery van haar woning vertoonde, en den politie-oppasser wenkte, die naast Havelaars huis op een bank zat. Deze begaf zich tot haar, en riep daarop iets tot een man die zoo-even het erf betreden had, waarschynlyk met het doel om zich naar de keuken te begeven die achter 't huis gelegen was. Ons gezelschap zou hierop waarschynlyk niet gelet hebben, wanneer niet Tine dien middag aan tafel gezegd had dat mevrouw Slotering zoo schuw was, en een soort van toezicht scheen uitteoefenen over ieder die 't erf betrad. Men zag den man die door den oppasser geroepen was, tot haar gaan, en 't scheen wel dat ze hem in een verhoor nam dat niet in zyn voordeel afliep. Althans hy wendde zyn schreden en liep naar-buiten terug.

— 't Spyt me wel, zei Tine. Dat was misschien iemand die kippen te-koop had, of groente. Ik heb nog niets in huis.

— Wel, laat dan daartoe maar iemand uitzenden, antwoordde Havelaar. Je weet dat inlandsche dames gaarne gezag oefenen. Haar man was vroeger de eerste persoon hier, en hoe

weinig een adsistent-resident eigenlyk beduidt, in zyn afdeeling is hy een kleine koning: zy is nog niet gewoon aan de onttrooning. Laat ons die arme vrouw dit klein genoegen niet ontnemen. Houd je maar alsof je 't niet bemerkte.

Dit nu viel Tine niet zwaar: *zy* hield niet van gezag.

Een uitweiding is hier noodig, en zelfs wil ik eens uitweiden over uitweidingen. Het valt een schryver soms niet gemakkelyk, juist doortezeilen tusschen de twee klippen van het te-veel of te-weinig, en deze moeielykheid wordt te grooter als men toestanden beschryft, die den lezer verplaatsen moeten op onbekenden bodem. Er is een te nauw verband tusschen plaatsen en gebeurtenissen, dan dat men de beschryving van die plaatsen geheel zou kunnen ontberen, en 't vermyden de beide klippen waarop ik doelde, wordt dubbel moeielyk voor iemand die Indie tot tooneel zyner vertelling gekozen heeft. Want waar een schryver die europesche toestanden behandelt, veel zaken als bekend kan veronderstellen, moet hy die zyn stuk in Indie spelen laat, zich gedurig vragen of de niet-Indische lezer deze of gene omstandigheid juist opvatten zal? Wanneer de europesche lezer zich mevrouw Slotering voorstelt als «logeerende» by de Havelaars, zooals dit zou plaats-vinden in Europa, moet het hem onbegrypelyk voorkomen dat ze niet tegenwoordig was by 't gezelschap dat de koffi gebruikte in de voorgalery. Wel heb ik reeds gezegd dat zy een afzonderlyk huis bewoonde, doch tot juist begrip hiervan en tevens van latere gebeurtenissen, is 't inderdaad noodig dat ik hem Havelaars huis en erf eenigszins doe kennen.

De beschuldiging die zoo vaak wordt ingebracht tegen den grooten meester die den *Waverley* schreef, dat hy dikwyls van 't geduld zyner lezers misbruik maakt door te veel bladzyden aan plaatsbeschryving te wyden, komt me ongegrond voor, en ik geloof dat men zich tot het beoordeelen van de juistheid eener zoodanige aanmerking, eenvoudig de vraag

hebbe voorteleggen: was deze beschryving noodig tot juist opvatten van den indruk dien de schryver u wilde meedeelen? Zoo ja, men duide dan hèm niet ten-kwade dat hy van u de moeite verwacht te *lezen* wat hy zich de moeite gaf te *schryven*. Zoo neen, dan werpe men 't boek weg. Want de schryver die ledig genoeg van hoofd is, om *zonder noodzaak* topografie te geven voor denkbeelden, zal zelden de moeite van 't lezen waard zyn, ook daar waar ten-laatste zyn plaatsbeschryving een eind neemt. Maar men vergete niet dat het oordeel van den lezer over 't al of niet noodzakelyke eener afwyking, dikwyls valsch is, omdat hy vóór de katastrofe niet weten kan wat al of niet vereischt wordt tot geleidelyke ontwikkeling der toestanden. En wanneer hy nà de katastroof 't boek weder opneemt — van boeken die men slechts éénmaal leest, spreek ik niet — en zelfs dan nog meent dat deze of gene afwyking wel had kunnen gemist worden zonder schade voor den indruk van 't geheel, blyft het altyd de vraag of hy van 't geheel denzelfden indruk zou verkregen hebben, wanneer niet de schryver op meer of min kunstige wyze hem daartoe gebracht had, juist door de afwykingen die den oppervlakkig oordeelenden lezer overtollig voorkomen.

Meent ge dat Amy Robsart's dood u zoo treffen zou, als ge vreemdeling waart geweest in de hallen van Kenilworth? En gelooft ge dat er geen verband is — verband door tegenstelling — tusschen de ryke kleeding waarin de onwaardige Leicester zich aan haar vertoonde, en de zwartheid zyner ziel? Gevoelt ge niet dat Lester — ieder weet dit, die den man kent uit andere bronnen dan uit den roman alleen — dat hy oneindig lager stond dan hy geschetst wordt in den *Kenilworth?* Maar de groote romanschryver die liever boeide door kunstige rangschikking van kleuren dan door grofheid van kleur, achtte het beneden zich zyn penseel te doopen in al het slyk en in al het bloed dat er kleefde aan den onwaardigen gunsteling van Elizabeth. Hy wilde slechts één stip aanwyzen in den poel van vuil, maar verstond het, zulke stippen te doen in 't oog vallen door de tinten die hy in zyn onsterfelyke ge-

schriften daarnáást legde. Wie nu al dat daarnaast gelegde als overtollig meent te kunnen verwerpen, verliest geheel uit het oog dat men dan, om effekt te-weeg te brengen, zou moeten overgaan tot de school die sedert 1830 zoolang in Frankryk gebloeid heeft, schoon ik ter-eere van dat land zeggen moet dat de schryvers die in dit opzicht het meest zondigden tegen den goeden smaak, juist in 't buitenland, en niet in Frankryk zelf, den grootsten opgang maakten. Die school — ik hoop en geloof dat ze uitgebloeid heeft — vond het gemakkelyk met volle hand te grypen in plassen van bloed, en daarmee groote kladden te werpen op de schildery, dat men die zien zou in de verte! Ze zyn dan ook met minder inspanning te schilderen, die ruwe strepen van rood en zwart, dan de fyne trekken te penseelen die er staan in den kelk eener lelie. Dáárom dan ook koos die school meestal koningen tot helden van haar verhalen, liefst uit den tyd toen de volkeren nog onmondig waren. Zie, de droefheid des konings vertaalt men op 't papier in volksgehuil... *zyn* toorn biedt den schryver gelegenheid tot het dooden van duizenden op 't slagveld... *zyn* fouten geven ruimte tot het schilderen van hongersnood en pest... dat alles geeft werk aan grove penseelen! Als ge niet getroffen zyt door de stomme akeligheid van een lyk dat daar ligt, er is plaats in myn verhaal voor een slachtoffer dat nog stuiptrekt en gilt! Hebt ge niet geweend by die moeder, vruchteloos zoekend naar haar kind... wèl, ik toon u een andere moeder die haar kind ziet vierendeelen! Bleeft ge ongevoelig by den marteldood van dien man... ik vermenigvuldig uw gevoel honderdmalen door negen-en-negentig andere mannen te laten martelen naast hem! Zyt ge verstokt genoeg om niet te yzen by 't zien van den soldaat die in een belegerde vesting uit honger zyn linkerarm verslindt...

Epikurist! Ik stel u voor, te kommandeeren: «rechts en links, formeert den kring! Ieder ete den linkerarm op van zyn rechternevenman... marsch!»

Ja, zóó gaat de kunst-akeligheid over in zotterny... wat

ik in 't voorbygaan bewyzen wilde. ([104])

En dáárin toch zou men vervallen door te spoedig een schryver te veroordeelen, die u geleidelyk wilde voorbereiden op zyn katastroof zònder zyn toevlucht te nemen tot die schreeuwende kleuren.

Het gevaar evenwel aan den anderen kant is nòg grooter. Ge veracht de pogingen der grove letterkunde die met zoo ruwe wapenen op uw gevoel meent te moeten instormen, maar...als de schryver in 't ander uiterste vervalt, als hy zondigt door *te veel* afwyking van de hoofdzaak, door *te veel* penseel-gemanierdheid, dan is uw toorn nog sterker, en terecht. Want dan heeft hy u verveeld, en dit is onvergeeflyk.

Wanneer wy tezamen wandelen, en ge wykt telkens af van den weg, en roept my in 't kreupelhout, alleen met het doel om de wandeling te rekken, vind ik dit onaangenaam, en neem me voor, in 't vervolg alleen te gaan. Maar als ge me daar een plant weet aantewyzen die ik niet kende, of waaraan voor my iets te zien valt dat vroeger myn aandacht ontsnapte...als ge my van-tyd tot-tyd een bloem toont, die ik gaarne pluk en meedraag in 't knoopsgat, dan vergeef ik u dat afwyken van den weg, ja, ik ben er dankbaar voor.

En, zelfs zonder bloem of plant, zoodra ge my ter-zyde roept om me door 't geboomte heen het pad te wyzen, dat we straks zullen betreden, doch dat nu nog verre voor ons ligt in de diepte, en als een nauw merkbaar streepje zich slingert door 't veld daar-beneden...ook dan neem ik u de afwyking niet euvel. Want als wy eindelyk zóó ver zullen gekomen zyn, zal ik weten hoe zich onze weg heeft gekronkeld door 't gebergte, wat de oorzaak is dat wy de zon die zoo-even dáár stond, nu links van ons hebben, wáárom die heuvel nu achter ons ligt, welks top we vroeger vóór ons zagen... zie, dan hebt ge my door die afwyking 't *begrypen* myner wandeling gemakkelyk gemaakt, en begrypen is genot.

Ik, lezer, heb u in myn verhaal dikwyls op den grooten weg gelaten, schoon 't my moeite kostte u niet meetevoeren in 't kreupelhout. Ik vreesde dat de wandeling u verdrieten zou, daar ik niet wist of ge vermaak zoudt scheppen in de bloemen of planten die ik u wyzen wilde. Maar omdat ik geloof dat het u later genoegen zal doen, het pad gezien te hebben dat we straks zullen betreden, voel ik me nu genoopt u iets te zeggen van Havelaars huis.

Men zou verkeerd doen, zich van een huis in Indie een voorstelling te maken naar europesche begrippen, en zich daarby een steenmassa te denken van op-elkander gestapelde kamers en kamertjes, met de straat er voor, rechts en links buren wier huisgoden tegen de onzen aanleunen, en een tuintje met drie bessenboompjes er achter. Op weinig uitzonderingen na, hebben de huizen in Indie geen verdieping. Dit komt den europeschen lezer vreemd voor, want het is een eigenaardigheid van beschaving — of van wat hiervoor doorgaat — alles vreemd te vinden wat natuurlyk is. De indische huizen zyn geheel anders dan de onzen, doch niet *zy* zyn vreemd, *onze* huizen zyn vreemd. Wie 't eerst zich de weelde kon veroorloven niet in één kamer te slapen met zyn koeien, heeft de tweede kamer van zyn huis niet *op*, maar *naast* de eerste gezet, want het bouwen gelykvloers is eenvoudiger en biedt ook meer gemak aan in 't bewonen. Onze hooge huizen zyn geboren uit gebrek aan ruimte: we zoeken in de lucht wat er op den grond ontbreekt, en zoo is eigenlyk elk dienstmeisje dat 's avends het venster sluit van 't dakkamertje waar ze slaapt, een levend protest tegen de overbevolking...al denkt zyzelf aan iets anders, wat ik wel gelooven wil.

In landen dus, waar beschaving en overbevolking nog niet door samenpersing beneden, 't menschdom naar-boven hebben opgeknepen, zyn de huizen zonder verdieping, en dat van Havelaar behoorde niet tot de weinige uitzonderingen op dezen regel. By 't binnentreden...doch neen, ik wil een bewys geven dat ik afstand doe van alle aanspraken op schilderach-

gastheer, die voorschryven aan zyn gasten de gelegenheid te laten of te verschaffen «zich te doen uitkomen.» Ik heb uit de vele bouwstoffen die voor me liggen, een paar grepen gedaan, en zou nog lang de tafelgesprekken hebben kunnen voortzetten, met minder moeite dan 't afbreken daarvan me gekost heeft. Ik hoop echter dat het meegedeelde voldoende wezen zal om eenigermate de beschryving te rechtvaardigen, die ik van Havelaars inborst en hoedanigheden gegeven heb, en dat de lezer niet geheel zonder belangstelling de lotgevallen zal gadeslaan, die hem en de zynen wachtten te *Rangkas-Betoeng*.

De kleine familie leefde stil voort. Havelaar was dikwyls over-dag uit, en bracht halve nachten op zyn bureau door. De verhouding tusschen hem en den kommandant van 't kleine garnizoen was alleraangenaamst, en ook in den huiselyken omgang met den kontroleur was geen spoor te ontdekken van 't rangverschil dat anders in Indie zoo vaak het verkeer styf en vervelend maakt, terwyl bovendien Havelaars zucht om hulp te verleenen waar hy maar eenigszins kon, dikwyls den Regent te-stade kwam, die dan ook zeer met zyn «ouderen broeder» was ingenomen. En ten-slotte bracht de lieftalligheid van mevrouw Havelaar veel toe tot het aangenaam verkeer met de weinige op de plaats aanwezige Europeanen en de Inlandsche Hoofden. De dienstkorrespondentie met den resident te *Serang* droeg blyken van wederzydsche welwillendheid, terwyl de bevelen van den resident, met heusheid gegeven, stipt werden opgevolgd.

Tine's huishouding was spoedig geregeld. Na lang wachten waren de meubels van *Batavia* aangekomen, en waren *ketimon's* in zout gelegd, en als Max aan-tafel iets verhaalde, geschiedde dit in 't vervolg niet meer uit gebrek aan eieren voor de omelet, hoewel toch altyd de levenswys van 't klein gezin duidelyke blyken droeg dat de voorgenomen spaarzaamheid zeer werd in acht genomen.

Mevrouw Slotering verliet zelden haar huis, en gebruikte slechts eenige malen de thee by de familie Havelaar in de voorgalery. Ze sprak weinig, en bleef altyd een wakend oog houden op ieder die hare of Havelaars woning naderde. Men was echter gewoon geraakt aan wat men haar *monomanie* begon te noemen, en lette daarop weldra niet meer.

Alles scheen kalmte te ademen, want voor Max en Tine was 't vergelykenderwyze een kleinigheid zich te schikken in ontberingen die op een niet aan den grooten weg gelegen binnenpost onvermydelyk zyn. Daar er op de plaats geen brood werd gebakken, at men geen brood. Men had het van *Serang* kunnen laten komen, maar de kosten op dat vervoer waren te hoog. Max wist zoo goed als ieder ander dat er veel middelen te vinden waren om zònder betaling brood naar *Rangkas-Betoeng* te laten brengen, maar *onbetaalde arbeid*, die Indische kanker, was hem een gruwel. Zoo was er veel te *Lebak*, dat wel door gezag te verkrygen was om-niet maar niet te-koop voor billyken prys, en onder zulke gegevens schikten zich Havelaar en zyn Tine gaarne in 't gemis. Ze hadden wel andere ontberingen beleefd! Had niet die arme vrouw maanden doorgebracht aan-boord van een Arabisch vaartuig, zonder andere legerstede dan 't scheepsdek, zonder andere beschutting tegen zonnehitte en westmoessonsbuien, dan een tafeltje tusschen welks pooten ze zich moèst vastklemmen? Had ze niet op dat schip zich moeten vergenoegen met een klein rantsoen droge ryst en vuil water? En was ze niet in die en vele andere omstandigheden altyd tevreden geweest, als ze maar mocht samen wezen met haar Max?

Eén omstandigheid echter was er te *Lebak*, die haar verdriet berokkende: kleine Max kon niet in den tuin spelen omdat daar zooveel slangen waren. Toen ze dit bemerkte en hierover zich by Havelaar beklaagde, loofde deze aan de bedienden een prys uit voor elke slang die ze vangen zouden, doch reeds de eerste dagen betaalde hy zóóveel aan premien dat hy zyn belofte moest intrekken voor 't vervolg, want ook

het hoofdgebouw gelegen. keuken of stallen te begeven, òf de bureaux òf de woning van mevrouw Slotering moest voorbygaan. Terzyde van 't hoofdgebouw en daarachter, lag de vry groote tuin die de vreugde van Tine had opgewekt door de vele bloemen die ze daar vond, en vooral omdat kleine Max daar zoo dikwyls spelen zou.

Havelaar had zich by mevrouw Slotering laten verontschuldigen dat hy haar nog geen bezoek had gebracht. Hy nam zich voor, den volgenden dag daarheen te gaan, maar Tine was er geweest en had kennis gemaakt. We vernamen reeds dat die dame een zoogenaamd «inlandsch kind» was, die geen andere dan de maleische taal sprak. Ze had haar verlangen te kennen gegeven haar eigen huishouding te blyven voeren, waarin Tine gaarne berustte. En niet uit ongastvryheid kwam deze berusting voort, doch voornamelyk uit de vrees dat zy, pas te *Lebak* aangekomen, en dus nog niet «op orde» mevrouw Slotering niet zoo goed zou kunnen ontvangen als wenschelyk gemaakt werd door de byzondere omstandigheden waarin deze dame verkeerde. Wel zou ze — geen hollandsch verstaande — niet «gedeerd» worden door de vertellingen van Max, zooals Tine 't genoemd had, maar zy begreep dat er meer noodig was dan de familie Slotering niet te *deren*, en de schrale keuken in-verband met de voorgenomen zuinigheid deden haar werkelyk 't voornemen van mevrouw Slotering zeer verstandig vinden. Of nu overigens, wanneer de omstandigheden anders waren geweest, de omgang met iemand die slechts één taal sprak, waarin niets gedrukt is dat den geest beschaaft, geleid zou hebben tot wederzydsch genoegen, blyft twyfelachtig. Tine zou haar zoo goed mogelijk gezelschap gehouden, en veel met haar gesproken hebben over keukenzaken, over *sambal-sambal* ([106]) over 't inmaken van *ketimon* — zonder Liebig, o goden! — maar zoo-iets blyft toch altyd een opoffering, en men vond het dus zeer goed dat de zaken door mevrouw Sloterings vrywillige afzondering geschikt waren op een wyze die aan beide partyen volkomen vryheid liet. Zonderling echter was het, dat

die dame niet alleen geweigerd had deeltenemen aan de gemeenschappelyke maaltyden, maar dat zy zelfs geen gebruik maakte van 't aanbod om haar spyzen te doen gereed maken in de keuken van Havelaars huis. «Deze bescheidenheid, zei Tine, was wat ver gedreven, want de keuken was ruim genoeg.»

---

waren voorzien. Maar zoodra eenmaal de grens van 't strikt wettige is overschreden, wordt het moeielyk een punt vasttestellen, waarop zoodanige overschryding zou overgaan in misdadige willekeur, en vooral wordt groote omzichtigheid noodig zoodra men weet dat de Hoofden alleen wachten op een slecht voorbeeld, om dat met verregaande uitbreiding natevolgen. De vertelling over zekeren koning die niet wilde dat men de betaling verzuimde van één korrel zout die hy by zyn eenvoudig maal gebruikt had, toen hy aan 't hoofd zyns legers het land doortrok — omdat, naar hy zeide, dit het begin was van een onrecht dat ten-laatste zyn geheel ryk zou vernietigen — hy moge dan *Timoerleng*, *Noereddien* of *Djengis-Khan* geheeten hebben, zeker is òf die fabel, òf als 't geen fabel is, het voorval zelf, van aziatischen oorsprong. En even als 't aanschouwen van zeedyken aan de mogelykheid van hoog water doet gelooven, mag men aannemen, dat er neiging bestaat tot *zulke* misbruiken in een land waar *zulke* lessen worden gegeven.

Het gering getal lieden nu waarover Havelaar wettig beschikken mocht, konden niet dan slechts een zeer klein gedeelte van zyn erf, in de onmiddellyke nabyheid der woning, van onkruid en kreupelhout vryhouden. Het overige was binnen weinig weken een volslagen wildernis. Havelaar schreef aan den resident over de middelen om hierin te voorzien, hetzy door een geldelyke toelage, hetzy door aan de Regeering voortestellen even als elders kettinggangers in de residentie *Bantam* te doen arbeiden. Hy ontving hierop een weigerend antwoord, met de opmerking dat hy immers 't recht had de personen die door hem by policievonnis waren veroordeeld tot «arbeid aan den publieken weg» op zyn erf te-werk te stellen. Dit wist Havelaar wel, of althans 't was hem meer dan voldoende bekend dat zoodanige beschikking over gekondemneerden overal de gewoonste zaak van de wereld was, maar nooit had hy, noch te *Rangkas-Betoeng* noch te *Amboina*, noch te *Menado*, noch te *Natal*, van dat vermeend recht willen gebruik maken. Het stuitte hem, zyn tuin te

laten onderhouden als boete voor kleine vergrypen, en meermalen had hy zich afgevraagd hoe de Regeering bepalingen kon laten bestaan, die den ambtenaar in verzoeking kunnen brengen kleine verschoonbare fouten te straffen, niet in evenredigheid met het vergryp, maar met den toestand of de uitgestrektheid van zyn erf? Het denkbeeld alleen dat de gestrafte, ook zelfs hy die rechtvaardig gestraft was, vermeenen zou dat er eigenbelang schuilde onder het geslagen vonnis, deed hem, waar hy straffen moest, altyd de voorkeur geven aan de anders zeer afkeurenswaardige opsluiting. ([117])

En vandaar kwam het dat kleine Max niet spelen mocht in den tuin, en dat ook Tine van de bloemen niet zooveel genoegen smaakte als ze zich had voorgesteld op den dag van haar aankomst te *Rangkas-Betoeng*.

Het spreekt vanzelf dat deze en dergelyke kleine verdrietelykheden geen invloed uitoefenden op de stemming van een gezin dat zooveel bouwstoffen bezat om zich een gelukkig huiselyk leven te verschaffen, en 't was dan ook niet toeteschryven aan zulke kleinigheden, wanneer Havelaar soms met een bewolkt voorhoofd binnentrad, by het terugkeeren van een uitstap, of na 't aanhooren van dezen en genen die verzocht hadden hem te spreken. We hebben uit zyn toespraak aan de Hoofden gehoord dat hy zyn plicht wilde doen, dat hy onrecht wilde te-keer gaan, en tevens hoop ik dat de lezer uit de gesprekken die ik meedeelde, hem heeft leeren kennen als iemand die wel in-staat was iets uittevinden en tot klaarheid te brengen, dat voor sommige anderen verborgen was of in 't duister lag. Er was dus te veronderstellen dat niet veel van wat er in *Lebak* omging zyn aandacht ontgaan zou. Ook zagen we dat hy vele jaren vroeger op die afdeeling gelet had, zoodat hy reeds den eersten dag, toen Verbrugge hem ontmoette in de *pendoppo* waar myn verhaal aanvangt, toonde in zyn nieuwen werkkring geen vreemdeling te zyn. Hy had door nasporing op de plaatsen zelf, veel bevestigd gevonden van wat hy vroeger vermoedde, en vooral uit het archief was

voorzichtig wezen met geloof-slaan aan deze beschuldigingen, omdat ze grootendeels uit den mond kwamen van *Jang di Pertoean*, en wel op een oogenblik toen deze zelf van veel zwaarder vergrypen was aangeklaagd, hetgeen hem misschien noopte zyn verdediging te zoeken in de fouten van zyn beschuldiger... wat meer gebeurt. Hoe dit zy, de gezaghebber van *Natal* omhelsde de party van zyn schoonvader tegen *Jang di Pertoean*, en dit te vuriger misschien omdat die kontroleur zeer bevriend was met zekeren *Soetan Salim*, een natalsch Hoofd dat ook zeer op den battakschen chef gebeten was. Sedert lang heerschte er een veete tusschen de familien dezer beide hoofden. Er waren huwelyksvoorstellen afgeslagen, er bestond yverzucht over invloed, trots aan den kant van *Jang di Pertoean* die van beter geboorte was, en meer andere oorzaken nog liepen samen om *Natal* en *Mandhéling* tegen elkander opgezet te houden.

Op-eenmaal verspreidde zich 't gerucht dat er in *Mandhéling* een komplot was ontdekt, waarin *Jang di Pertoean* zou betrokken wezen, en dat ten-doel had de heilige vaan des opstands uittesteken en alle Europeanen te vermoorden. De eerste ontdekking hiervan had te *Natal* plaats gehad, wat natuurlyk is, daar men in nabyliggende provincien altyd beter van den stand der zaken onderricht wordt dan op de plaats zelf, dewyl velen die te-huis door vrees voor een betrokken Hoofd zich laten weerhouden van de openbaring eener hun bekende omstandigheid, die vrees eenigermate overwinnen zoodra ze zich op een grondgebied bevinden waar dat Hoofd geen invloed heeft.

Dit is dan ook de reden, Verbrugge, waarom ik geen vreemdeling ben in de zaken van *Lebak*, en dat ik redelyk veel wist van wat hier omgaat, voor ik dacht hier ooit te zullen geplaatst worden. Ik was in 1846 in 't *Krawangsche*, en heb veel rondgedwaald in de *Preanger* waar ik reeds in 1840 *Lebaksche* uitgewekenen ontmoette. Ook ben ik bekend met sommige eigenaren van partikuliere landen in 't Buiten-

zorgsche en in de Bataviasche ommelanden, en ik weet hoe van-oudsher die landheeren verheugd zyn over den slechten toestand dezer Afdeeling, omdat dit hun landeryen bevolkt. (110)

Zóó ook zou dan te *Natal* de samenzwering ontdekt wezen, die — *als* ze bestaan heeft, wat ik niet weet — *Jang di Pertoean* deed kennen als verrader. Volgens door den kontroleur van *Natal* afgenomen verklaringen van getuigen, zou hy gezamenlyk met zyn broeder *Soetan Adam* de battaksche Hoofden hebben doen verzamelen in een heilig bosch, waarin zy zouden gezworen hebben niet te rusten voor 't gezag der «christenhonden» in *Mandhéling* vernietigd was. Het spreekt vanzelf, dat hy hiertoe een ingeving van den hemel had ontvangen. Ge weet, dat dit by zulke gelegenheden nooit uitblyft. (111)

Of nu inderdaad dit voornemen by *Jang di Pertoean* bestaan heeft, kan ik niet verzekeren. Ik heb de verklaringen der getuigen gelezen, doch ge zult terstond inzien waarom daaraan niet onvoorwaardelyk geloof mag worden geslagen. Zéker is 't dat de man, wat zyn islamsche dweepzucht aangaat, wel tot zoo-iets kan in-staat geweest zyn. Hy was, met de geheele battaksche bevolking, eerst kort te voren door de *Padries* overgehaald tot het ware geloof, en nieuwbekeerden zyn gewoonlyk fanatiek. (112)

Het gevolg van die ware of vermeende ontdekking was dat *Jang di Pertoean* door den adsistent-resident van *Mandhéling* werd gevangen genomen en naar *Natal* gezonden. Hier sloot de kontroleur hem voorloopig in 't fort op, en liet hy hem met de eerste geschikte scheepsgelegenheid gevankelyk naar *Padang* vervoeren. Het spreekt vanzelf dat men den Gouverneur al de stukken aanbood, waarin de zoo bezwarende getuigenissen waren opgenomen, en die de streng heid van de genomen maatregelen moesten wettigen. Onze *Jang di Pertoean* was dus van *Mandhéling* vertrokken als een *gevangene*. Te *Natal* was hy *gevangen*. Aan-boord van 't

oorlogsvaartuig dat hem overvoerde, was hy ook natuurlyk een *gevangene*. Hy verwachtte dus — schuldig of niet, dit doet niets tot de zaak, daar hy in wettigen vorm en door bevoegde autoriteit was beschuldigd van hoogverraad — ook te *Padang* als een gevangene te zullen aankomen. Wèl moet hy dus zeer verwonderd hebben gestaan, by de ontscheping te vernemen dat hy *vry* was niet alleen, maar dat de generaal, wiens rytuig hem by 't aan wal stappen opwachtte, het zich tot een eer rekenen zou hem by zich aan huis te ontvangen en te herbergen. Zeker is nooit een van hoogverraad beschuldigde aangenamer verrast geworden. Kort hierop werd de adsistent-resident van *Mandhéling* in zyn betrekking geschorst wegens allerlei vergrypen die ik hier niet beoordeel. *Jang di Pertoean* echter, na op *Padang* eenigen tyd ten-huize van den generaal te hebben vertoefd, en na door dezen met de meeste onderscheiding te zyn behandeld, keerde over *Natal* naar *Mandhéling* terug, niet met het zelfgevoel van den onschuldig-verklaarde, maar met den trots van iemand die zóó hoog staat dat hy geen verklaring van onschuld noodig heeft. Immers, *onderzocht* was de zaak niet! Aannemende dat men de tegen hem ingebrachte beschuldiging voor valsch hield, dan had reeds dit vermoeden een onderzoek vereischt, teneinde de valsche getuigen te straffen, en vooral hen die blyken zouden zoodanige valsheid te hebben uitgelokt. Het schynt dat de generaal zyn redenen had om dit onderzoek niet te doen plaats hebben. De tegen *Jang di Pertoean* ingebrachte aanklacht werd beschouwd als *non avenu*, en ik houd voor zeker dat de daarop doelende stukken nooit onder de oogen der Regeering te *Batavia* gebracht zyn.

Kort na *Jang di Pertoean's* terugkeer kwam ik te *Natal* aan om 't bestuur van die afdeeling overtenemen. Myn voorganger verhaalde me natuurlyk wat er kort geleden in 't Mandhélingsche was voorgevallen, en gaf my de noodige inlichting over de staatkundige verhouding tusschen die landstreek en myn Afdeeling. Het was hem niet euvel te duiden dat hy zich zeer beklaagde over de zyns inziens onrecht-

vaardige behandeling die zyn schoonvader ten-deel viel, en over de onbegrypelyke bescherming die *Jang di Pertoean* van den generaal bleek te genieten. Noch hy noch ik wisten op dàt oogenblik dat de opzending van *Jang di Pertoean* naar *Batavia*, een vuistslag in 't gelaat van dien generaal zou geweest zyn, en dat deze — persoonlyk voor de trouw van dat hoofd hebbende ingestaan — gegronde redenen had, wat het ook kosten mocht, hem te vrywaren tegen een beschuldiging van hoogverraad. Dit was voor den generaal des te belangryker, omdat inmiddels de zoo-even bedoelde Regeeringskommissaris zelf Gouverneur-generaal was geworden, en hem dus hoogstwaarschynlyk uit zyn gouvernement zou hebben teruggeroepen, uit verstoordheid over 't ongegrond vertrouwen op *Jang di Pertoean*, en over de hierop steunende hoofdigheid waarmee de generaal zich tegen 't ontruimen van de Oostkust verzet had.

«Doch, zei myn voorganger, wat ook den generaal moge bewegen al de beschuldigingen tegen myn schoonvader voetstoots aantenemen, en de veel zwaarder grieven tegen *Jang di Pertoean* niet eens een onderzoek waardig te keuren, de zaak is niet uit! En als men te *Padang*, zooals ik gis, de afgelegde getuigenissen vernietigd heeft, ziehier iets anders dat niet vernietigd worden *kan*.»

En hy toonde my een vonnis van den *Rappat*-raad te Natal ([113]) waarvan hy voorzitter was, houdende: veroordeeling van zekeren *Si Pamaga* tot de straf van geeseling en brandmerk, en — ik meen — twintigjarigen dwangarbeid, wegens poging tot moord op den Toeankoe van Natal.

«Lees eens het proces-verbaal van de terechtzitting, zei myn voorganger, en beoordeel dan of myn schoonvader niet zal geloofd worden te *Batavia*, als hy dáár *Jang di Pertoean* aanklaagt van hoogverraad!

Ik las de stukken. Volgens verklaringen van getuigen en «*de bekentenis van den beklaagde*» was *Si Pamaga* omgekocht om te *Natal* den *Toeankoe*, diens pleegvader *Soetan Salim* en den gezaghebbenden kontroleur te vermoorden. Hy had zich, om dit opzet uittevoeren, naar de woning van den *Toeankoe* begeven, en daar met de bedienden die op den trap der buitengalery zaten, een gesprek aangeknoopt over een *Sewah* (114) met het doel zyn tegenwoordigheid te rekken tot hy den *Toeankoe* zou gewaar worden, die zich dan ook weldra, omgeven van eenige verwanten en bedienden, vertoonde. *Pamaga* was met zyn *Sewah* op den *Toeankoe* losgegaan, doch had uit onbekende oorzaken zyn moorddadig opzet niet kunnen volvoeren. De *Toeankoe* was verschrikt uit het venster gesprongen, en *Pamaga* nam de vlucht. Hy verschool zich in 't bosch, en werd eenige dagen later door de natalsche policie opgevat.

«Aan den beschuldigde gevraagd: *wat hem tot dezen aanslag en den voorgenomen moord op* Soetan Salim *en den kontroleur van Natal had bewogen?*» antwoordt hy: «daartoe te zyn omgekocht door Soetan Adam, uit naam van diens broeder Jang di Pertoean van Mandhéling.»

«Is dit duidelyk of niet? vroeg myn voorganger. Het vonnis is na *fiat exekutie* van den resident, ten-uitvoer gelegd wat de geeseling en 't brandmerk aangaat, en *Si Pamaga* is op weg naar *Padang*, om vandaar als kettingganger naar Java te worden gezonden. Gelyk met hem komen de processtukken van de zaak te *Batavia*, en dan kan men dáár zien wie de man is, op wiens aanklacht myn schoonvader gesuspendeerd werd! Dat vonnis kan de generaal niet vernietigen, al wilde hy.»

Ik nam het bestuur der natalsche afdeeling over, en myn voorganger vertrok. Na eenigen tyd ontving ik bericht dat de generaal met een oorlogsstoomboot in de Noord komen, en ook *Natal* bezoeken zou. Hy stapte met veel gevolg ten-

mynen huize af, en verlangde oogenblikkelyk de oorspronkelyke processtukken te zien van: «den armen man dien men zoo vreeselyk mishandeld had.»

«Zyzelf hadden een geeseling en een brandmerk verdiend!» voegde hy er by.

Ik begreep er niets van. Want de oorzaken van den stryd over *Jang di Pertoean* waren my toen nog onbekend, en 't kon dus niet in myn gedachten opkomen, evenmin dat myn voorganger willens en wetens een onschuldige zou veroordeeld hebben tot zóó zware straf, als dat de generaal een misdadiger zou in bescherming nemen tegen een rechtvaardig vonnis. Ik ontving den last, *Soetan Salim* en den *Toeankoe* te doen gevangen nemen. Daar de jonge *Toeankoe* by de bevolking zeer bemind was, en we slechts weinig garnizoen in 't fort hadden, verzocht ik den generaal hem op vrye voeten te mogen laten, hetgeen me werd toegestaan. Doch voor *Soetan Salim*, den byzonderen vyand van *Jang di Pertoean*, was geen genade. De bevolking was in groote spanning. De Natallers vermoedden dat de generaal zich verlaagde tot een werktuig van mandhélingschen haat, en 't was in *die* omstandigheden dat ik van-tyd tot-tyd iets doen kon, wat hy «kordaat» vond, vooral daar hy de weinige macht die er uit het fort kon gemist worden, en het detachement mariniers dat hy van boord had meegebracht, niet aan *my* afstond ter bedekking als ik naar de plekken reed waar men samenschoolde. Ik heb by die gelegenheid opgemerkt dat de generaal Vandamme zeer goed zorgde voor zyn eigen veiligheid, en 't is dáárom dat ik zyn roem van dapperheid niet onderschryven mag voor ik er meer van gezien heb, of iets anders.

Hy vormde in groote overhaasting een Raad, dien ik *ad hoc* zou kunnen noemen. Daarin waren leden: een paar adjudanten, andere officieren, de officier van Justitie of fiskaal, dien hy van Padang had meegenomen, en ik. Deze Raad zou een onderzoek instellen naar de wyze waarop onder myn voorganger

't proces tegen *Si Pamaga* was gevoerd geworden. Ik moest een tal van getuigen laten oproepen, wier verklaringen daartoe noodig waren. De generaal, die natuurlyk vóórzat, ondervroeg en de proces-verbalen werden geschreven door den fiskaal. Daar evenwel deze beambte weinig maleisch verstond — en volstrekt niet het maleisch dat in de Noord van Sumatra wordt gesproken — was 't dikwyls noodig hem de antwoorden der getuigen te vertolken, hetgeen meestal de generaal zelf deed. Uit de zittingen van dien Raad zyn stukken voortgekomen, die tenduidelykste schynen te bewyzen: dat *Si Pamaga* nooit het voornemen gekoesterd had iemand, wien het ook zy, te vermoorden. Dat hy noch *Soetan Adam*, noch *Jang di Pertoean* ooit had gezien of gekend. Dat hy *niet* op den *Toeankoe* van *Natal* was toegesprongen. Dat deze *niet* uit het venster gevlucht was...en zoo voort! Verder: dat het vonnis tegen den ongelukkigen *Si Pamaga* was geslagen onder de pressie van den voorzitter — myn voorganger — en van 't Raadslid *Soetan Salim*, welke personen de voorgewende misdaad van *Si Pamaga* hadden verzonnen om aan den gesuspendeerden adsistent-resident van *Mandhéling* een wapen ter zyner verdediging in de hand te stellen, en om lucht te geven aan hun haat jegens *Jang di Pertoean*.

De wyze nu waarop de generaal by die gelegenheid ondervroeg, deed denken aan de whistparty van zekeren keizer van Marokko die zyn partner toevoegde: «speel harten, of ik sny je den hals af.» Ook de vertalingen, zooals hy die den fiskaal in den pen gaf, lieten veel te wenschen over.

Of nu *Soetan Salim* en myn voorganger pressie hebben uitgeoefend op den natalschen Rechtsraad om *Si Pamaga* schuldig te verklaren, is my onbekend. Maar wel weet ik dat de generaal Vandamme pressie heeft uitgeoefend op de verklaringen die 's mans onschuld moesten bewyzen. Zonder op dat oogenblik nog de strekking daarvan te begrypen, heb ik me tegen die...onnauwkeurigheid verzet, hetgeen zóó ver gegaan is dat ik heb moeten weigeren eenige

verbalen mede te onderteekenen, en ziedaar nu de zaak waarin ik den generaal zoo «gekontrarieerd» had. Ge begrypt nu ook waarop de woorden doelen, waarmee ik de beantwoording sloot van de aanmerkingen die er op myn geldelyk beheer gemaakt waren, de woorden waarin ik verzocht van alle welwillende konsideratien verschoond te blyven.

— Het was inderdaad zeer sterk voor iemand van uw jaren, zei Duclari. ([115])

— Ik vond het natuurlyk. Doch zeker is 't, dat de generaal Vandamme niet aan zoo-iets gewoon was. Ik heb dan ook onder de gevolgen van die zaak veel geleden. O neen, Verbrugge, ik zie wat je zeggen wilt, *berouwd* heeft het me nooit. Zelfs moet ik hierby voegen dat ik me niet zou bepaald hebben tot eenvoudig protesteeren tegen de wys waarop de generaal de getuigen ondervroeg, noch tot het weigeren myner handteekening op enkele verbalen, indien ik toen had kunnen gissen wat ik eerst later te weten kwam, dat alles voortsproot uit een vooraf vastgestelden toeleg om myn voorganger te bezwaren. Ik meende dat de generaal, overtuigd van *Si Pamaga*'s onschuld, zich liet meesleepen door de achtenswaardige zucht om een onschuldig slachtoffer te redden van de gevolgen eener rechtsdwaling, voor-zoo-ver dit na de geeseling en 't brandmerk nog mogelyk was. Deze meening deed my wel in verzet komen tegen valsheid, maar ik was daarover niet zóó verontwaardigd als ik zou geweest zyn indien ik geweten had dat het hier geenszins te doen was om een onschuldige te redden, maar dat deze valsheid de strekking had om ten-koste van de eer en 't welzyn myns voorgangers, de bewyzen te vernietigen die de politiek van den generaal in den weg stonden.

— En hoe ging 't verder met uw voorganger? vroeg Verbrugge.

— Gelukkig voor hem was hy reeds naar Java vertrokken voor de generaal te *Padang* terugkeerde. Hy schynt zich by de Regeering te *Batavia* te hebben kunnen verantwoorden, althans hy is in dienst gebleven. De resident van *Ayer-*

Bangie die op 't vonnis *fiat exekutie* verleend had, werd...

— Gesuspendeerd?

— Natuurlyk! Ge ziet dat ik niet zoo heel onrecht had, in myn puntdicht te zeggen dat de Gouverneur ons schorsend regeerde.

— En wat is er geworden van al die gesuspendeerde ambtenaren?

— O, er waren er nog veel meer! Allen, de een voor, de ander na, zyn in hun betrekkingen hersteld. Enkelen van hen hebben later zeer aanzienlyke ambten bekleed. ([116])

— En *Soetan Salim*?

— De generaal voerde hem gevankelyk mede naar *Padang*, en vandaar werd hy als balling naar Java gezonden. Hy is thans nog te *Tjanjor* in de Preanger regentschappen. Toen ik in 1846 daar was, heb ik hem een bezoek gebracht. Weet je nog wat ik te *Tjanjor* kwam doen, Tine?

— Neen, Max, dat is me glad ontgaan.

— Wie kan ook alles onthouden? Ik ben daar getrouwd, heeren!

— Maar, vroeg Duclari, daar ge nu toch aan 't vertellen zyt, mag ik vragen of 't waar is dat ge te *Padang* zoo dikwyls geduelleerd hebt?

— Ja, zeer dikwyls, en daartoe was aanleiding. Ik heb u reeds gezegd dat de gunst van den Gouverneur op zoodanigen buitenpost de maatstaf is, waarnaar velen hun welwillendheid afmeten. De meesten waren dus voor my zeer *on*welwillend, en vaak ging dit over in grofheid. Ik van myn kant was prikkelbaar. Een niet beantwoorde groet, een schimpscheut op de «zotterny van iemand die 't wil opnemen tegen den generaal» een toespeling op myn armoede, op myn hongerlyden, op 't «slechte voedsel dat er scheen te liggen in zedelyke onafhankelykheid...dit alles, begrypt ge, maakte my bitter. Velen, vooral onder de officieren, wisten dat de generaal niet ongaarne zag dat er geduelleerd werd, en vooral met iemand die zoo in ongenade was als ik. Misschien wekte men dus myn gevoeligheid met voordacht op. Ook duelleerde ik wel eens voor een ander dien ik voor verongelykt hield.

Hoe dit zy, het duel was daar in dien tyd aan de orde van den dag, en meer dan eens is 't gebeurd dat ik twee samenkomsten had op een ochtend. O, er is iets zeer aantrekkelyks in het duel, vooral met de sabel, of «op» de sabel, zooals ze 't noemen...ik weet niet waarom. Ge begrypt echter dat ik nu zoo-iets niet meer doen zou, ook al ware daartoe zooveel aanleiding als in die dagen...kom eens hier, Max — neen, vang dat beestje niet — kom hier? Hoor eens, je moet nooit kapellen vangen. Dat arme dier heeft eerst langen tyd als rups op een boom rondgekropen, dat was geen vroolyk leven! Nu heeft het pas vleugeltjes gekregen, en wil wat rondvliegen in de lucht, en zich vermaken, en 't zoekt voedsel in de bloemen, en doet niemand leed...kyk, is 't niet veel aardiger het daar zoo te zien rondfladderen?

Zoo kwam 't gesprek van de duellen op de vlinders, op de ontferming des rechtvaardigen over zyn vee, op het dierenplagen, op de *loi Grammont*, op de Nationale Vergadering waarin die wet werd aangenomen, op de republiek, en op wat niet al!

Eindelyk stond Havelaar op. Hy verontschuldigde zich by zyn gasten, wyl hy bezigheden had. Toen de kontroleur hem den volgenden morgen op zyn kantoor bezocht, wist hy niet dat de nieuwe adsistent-resident den vorigen dag na de gesprekken in de voorgalery, was uitgereden naar *Parang-Koedjang* — het distrikt der «*verregaande* misbruiken» — en eerst dien ochtend vroeg van daar was teruggekeerd.

Ik verzoek den lezer te gelooven dat Havelaar te wellevend was om aan zyn eigen tafel zooveel te spreken als ik in de laatste hoofdstukken heb opgegeven, en waardoor ik op hem den schyn laad alsof hy zich meester zou hebben gemaakt van 't gesprek, met verwaarloozing der plichten van een

— 's War ein *Klapper* der da fiel. [28]

— Thut das dem Klapper weh?

— Ich glaube nicht,
Man sagt, die Frucht, der Stein, hat kein Gefühl.

— Doch eine Blume, fühlt die auch nicht?

— Nein,
Man sagt, sie fühle nicht.

— Warum denn, Mutter,
Als gestern ich die *Pukul ampat* brach [125]
Hast du gesagt: es thut der Blume weh?

— Mein Kind, die *Pukul ampat* war so schön
Du zogst die zarten Blättchen roh entzwei,
Das that mir für die arme Blume leid.
Wenn gleich die Blume selbst es nicht gefühlt,
Ich fühlt' es für die Blume, weil sie schön war.

— Doch, Mutter, bist du auch schön?

— Nein, mein Kind,
Ich glaube nicht.

— Allein *du* hast Gefühl?

— Ja, Menschen haben's...doch nicht allen gleich.

— Und kann *dir* etwas weh thun? Thut dir's weh,
Wenn dir im Schooss so schwer mein Köpfchen ruht?

— Nein, *das* thut mir nicht weh!

— Und, Mutter, ich...
Hab' *ich* Gefühl?

— Gewis! Erinn're dich
Wie du, gestrauchelt einst, an einem Stein
Dein Händchen hast verwundet, und geweint.

Auch weintest du, als *Saudien* dir erzählte (126)
Dass auf den Hügeln dort, ein Schäflein tief
In eine Schlucht hinunter fiel, und starb.
Da hast du lang geweint...das war Gefühl.

— Doch, Mutter, ist Gefühl denn Schmerz?

— Ja, oft!
Doch...immer nicht, bisweilen nicht! Du weisst,
Wenn's Schwesterlein dir in die Haare greift,
Und krähend dir 's Gesichtchen nahe drückt,
Dann lachst du freudig, das ist auch Gefühl.

— Und dann mein Schwesterlein...es weint so oft,
Ist das vor Schmerz? Hat sie denn auch Gefühl?

— Vielleicht, mein Kind, wir wissen's aber nicht,
Weil sie, so klein, es noch nicht sagen kann.

— Doch, Mutter...höre, was war das?

— Ein Hirsch
Der sich verspätet im Gebüsch, und jetzt
Mit Eile heimwärts kehrt, und Ruhe sucht
Bei andren Hirschen die ihm lieb sind.

— Mutter,
Hat solch ein Hirsch ein Schwesterlein wie ich?
Und eine Mutter auch?

— Ich weiss nicht, Kind.

— Das würde traurig sein, wenn's nicht so wäre!
Doch, Mutter, seh'...was schimmert dort im Strauch?
Seh' wie es hüpft und tanzt...ist das ein Funk?

— 's Ist eine Feuerfliege.

— Darf ich 's fangen?

— Du darfst es, doch das Flieglein ist so zart,
Du wirst gewiss es weh thun, und sobald

Du 's mit den Fingern all zu roh berührst,
Ist 's Thierchen krank, und stirbt, und glänzt nicht mehr.

— Das wäre Schade! Nein, ich fang' es nicht!
Seh', da verschwand es...nein, es kommt hierher...
Ich fang' es doch nicht! Wieder fliegt es fort,
Und freut sich dass ich's nicht gefangen habe!
Da fliegt es...hoch! Hoch, oben...was ist *das*,
Sind das auch Feuerfliegleìn dort?

— Das sind
Die Sterne.

— Ein, und zehn, und tausend!
Wieviel sind denn wohl da?

— Ich weiss es nicht,
Der Sterne Zahl hat Niemand noch gezählt.

— Sag', Mutter, zählt auch *Er* die Sterne nicht?

— Nein, liebes Kind, auch *Er* nicht.

— Is das weit,
Dort oben wo die Sterne sind?

— Sehr weit!

— Doch haben diese Sterne auch Gefühl?
Und würden sie, wenn ich sie mit der Hand
Berührte, gleich erkranken, und den Glanz
Verlieren, wie das Flieglein? — Seh', noch schwebt es! —
Sag', würd' es auch den Sternen weh thun?

— Nein,
Weh thut's den Sternen nicht! Doch 's ist zu weit
Für deine kleine Hand: du reichst so hoch nicht.

— Kann *Er* die Sterne fangen mit der Hand?

— Auch *Er* nicht: das kann Niemand!

— Das ist Schade!

Ich gäb so gern dir einen! Wenn ich gross bin,
Dann will *ich so dich lieben das ich 's kann.*

Das Kind schlief ein. Ihm träumte von Gefühl,
Von Sternen die es fasste mit der Hand......
Die Mutter schlief nog lange nicht! Doch träumte
Auch sie, und dacht' an den der fern war...

Ja, op 't gevaar af van bont te schynen, heb ik aan die regels hier plaats gegeven. Ik wensch geen gelegenheid te verzuimen om den man te doen kennen die de hoofdrol vervult in myn verhaal, opdat hy den lezer eenig belang inboezeme wanneer later donkere wolken zich samentrekken over zyn hoofd.

VYFTIENDE HOOFDSTUK

Havelaars voorganger, die wel het goede wilde doch tevens de hooge ongenade van de Regeering eenigszins scheen gevreesd te hebben — de man had veel kinderen, en geen vermogen — had alzoo liever met den resident *gesproken* over wat hyzelf *verregaande* misbruiken noemde, dan die ronduit te noemen in een officieel bericht. Hy wist dat een resident niet gaarne een schriftelyk rapport ontvangt, dat in zyn archief blyft liggen en later kan gelden als bewys dat hy tydig was opmerkzaam gemaakt op deze of gene verkeerdheid, terwyl een mondelinge mededeeling hem zonder gevaar de keus laat tusschen 't al of niet gevolg geven aan een klacht. Zulke mondelinge mededeelingen hadden gewoonlyk een onderhoud ten-gevolge met den Regent, die natuurlyk alles ontkende en op bewyzen aandrong. Dan werden de lieden opgeroepen die de stoutheid hadden gehad zich te beklagen, en kruipende voor de voeten van den *Adhipatti*, baden zy om verschooning. «Neen, die buffel was hun niet afgenomen om-niet, ze geloofden wel dat daarvoor een dubbelen prys zou betaald worden.» «Neen, ze waren niet afgeroepen van hun velden om zonder betaling te arbeiden in de *Sawahs* van den Regent, ze wisten zeer goed dat de *Adhipatti* hen later ruim zou beloond hebben.» «Ze hadden hun aanklacht ingebracht in een oogenblik van ongegronden wrevel...ze waren waanzinnig

geweest, en smeekten dat men hen straffen mocht voor zulke verregaande oneerbiedigheid!»

Dan wist de resident wel wat hy over die intrekking der aanklacht te denken had, maar dat intrekken gaf hem niettemin een schoone gelegenheid om den Regent te handhaven in ambt en eer, en hemzelf was de onaangename taak bespaard de Regeering te «bemoeielyken» met een ongunstig bericht. De roekelooze aanklagers werden met rottingslagen gestraft, de Regent had gezegepraald, en de resident keerde naar de hoofdplaats terug, met het aangenaam bewustzyn die zaak alweer zoo goed «geschipperd» te hebben.

Maar wat moest nu de adsistent-resident doen, als den volgenden dag weer andere klagers zich by hem aanmeldden? Of — en dit geschiedde dikwyls — als dezelfde klagers terugkeerden en hun intrekking introkken? Moest hy *weder* die zaak op zyn nota schryven, om *weder* daarover te spreken met den resident, om *weder* dezelfde komedie te zien spelen, alles op 't gevaar af van in het eind doortegaan voor iemand die — dom en boosaardig dan — telkens beschuldigingen voorbracht welke gedurig moesten worden afgewezen als ongegrond? Wat moest er worden van de zoo noodige vriendschappelyke verhouding tusschen 't voornaamst Inlandsch Hoofd en den eersten europeschen ambtenaar, als deze gedurig scheen gehoor te geven aan valsche aanklachten tegen dat Hoofd? En vooral, wat werd er van die arme klagers nadat ze waren weergekeerd in hun dorp, onder de macht van het distrikts- of dorpshoofd dat ze hadden aangeklaagd als uitvoerder van des Regents willekeur?

Wat er van die klagers werd? Wie vluchten kon, vluchtte. Dáárom zwierven er zooveel Bantammers in de naburige provincien! Dáárom waren er zooveel bewoners van *Lebak* onder de opstandelingen in de *Lampongsche* distrikten! Dáárom had Havelaar in zyn toespraak aan de Hoofden gevraagd: «wat is dit, dat er zooveel huizen ledig staan in de dorpen, en

waarom verkiezen velen de schaduw der bosschen elders, boven de koelte der Wouden van *Bantan Kidoel?*»

Doch niet ieder *kon* vluchten. De man wiens lyk 's morgens de rivier afdreef, nadat hy den vorigen avend, in 't geheim, schoorvoetend, angstig, verzocht had om gehoor by den adsistent-resident... hy had geen behoefte meer aan vlucht. (127) Misschien ware het als menschlievendheid te achten, hem door oogenblikkelyken dood te onttrekken aan nog eenigen tyd levens. Hem bleef de mishandeling gespaard die hem wachtte by terugkeer in zyn dorp, en de rottingslagen die de straffe zyn voor al wie een oogenblik meenen kon geen beest te wezen, geen onbezield stuk hout of steen. De straffe van wie in een aanval van dwaasheid geloofd had dat er *Recht* in 't land was, en dat de adsistent-resident den wil had, en de macht, om dat Recht te handhaven...

Was 't niet inderdaad beter dien man te beletten den volgenden dag by den adsistent-resident terugtekeeren — zooals deze hem 's avends zeggen liet — en zyn klachte te smoren in 't gele water van den *Tjioedjoeng*, dat hem zachtkens zou afvoeren naar hare monding, gewoon als ze was overbrengster te wezen van die broederlyke groetgeschenken der haaien in 't binnenland aan de haaien in zee?

En Havelaar wist dit alles! Gevoelt de lezer wat er in zyn gemoed omging by 't bedenken dat hy tot recht-doen geroepen, en daarvoor verantwoordelyk was aan een hoogere macht dan de macht van een Regeering die wel dat recht voorschreef in haar wetten, maar niet altyd even gaarne daarvan de toepassing zag? Gevoelt men hoe hy werd geslingerd door twyfel, niet aan wàt hem te doen stond, maar aan de *wyse waarop* hy te handelen had? (128)

Hy had aangevangen met zachtheid. Hy had tot den *Adhipatti* gesproken als: «ouder broeder» en wie meenen mocht dat ik, ingenomen met den held myner geschiedenis, de

wyze waarop hy sprak, tracht te verheffen boven maat, hoore hoe eens na zoodanig onderhoud, de Regent zyn *Patteh* tot hem zond om voor de welwillendheid zyner woorden dank te zeggen, en hoe nog lang daarna die *Patteh*, sprekende met den kontroleur Verbrugge — nadat Havelaar had opgehouden adsistent-resident van *Lebak* te zyn, nadat er dus van hem niets meer te hopen of te vreezen was — hoe die *Patteh* by de herinnering aan zyn woorden getroffen uitriep: «nog nòoit heeft eenig heer gesproken als hy!» (129)

Ja, hy wilde helpen, terechtbrengen, redden, niet verderven! Hy had medelyden met den Regent. Hy, die wist hoe geldgebrek kan drukken, vooral waar het leidt tot vernedering en smaad, zocht naar gronden van verschooning. De Regent was oud, en 't Hoofd van een geslacht dat op grooten voet leefde in naburige provincien, waar veel koffi geoogst en dus veel emolument genoten werd. Was 't niet grievend voor hem, in levenswys zoo ver te moeten achterstaan by zyn jongere verwanten? Bovendien meende de man, door dweepzucht beheerscht, by 't klimmen zyner jaren het heil van zyn ziel voor bezoldigde bedevaarten naar Mekka en voor aalmoezen aan gebedzingende leegloopers te kunnen inkoopen. De ambtenaren die Havelaar in *Lebak* waren voorafgegaan, hadden niet altyd goede voorbeelden gegeven. En eindelyk maakte de uitgebreidheid der *Lebaksche* familie van den Regent, die geheel ten-zynen laste leefde, hem het terugkeeren tot den goeden weg moeielyk.

Zóó zocht Havelaar naar gronden om alle strengheid uittestellen, en nog-eens en nòg-eens te beproeven wat er kon bereikt worden met zachtheid.

En hy ging verder nog dan zachtheid. Met een edelmoedigheid die aan de fouten herinnerde waardoor hy zoo arm gemaakt was, schoot hy den Regent gedurig op eigen verantwoordelykheid geld voor, opdat niet behoefte al te sterk zou dringen tot vergryp, en hy vergat als gewoonlyk zich-

zelf zóó ver dat hy aanbood zich en de zynen tot het strikt noodige te bekrimpen, om den Regent ter-hulpe te komen met het weinige dat hy nog van zyn inkomsten zou kunnen uitsparen.

Indien 't nog noodig schynen mocht, de zachtmoedigheid te bewyzen waarmee Havelaar zyn moeielyken plicht vervulde, zou dit bewys kunnen gevonden worden in een mondelinge boodschap die hy den kontroleur opdroeg, toén deze eens naar *Serang* zou vertrekken: «zeg den resident, dat hy, hoorende van de misbruiken die hier plaats vinden, niet geloove dat ik daaromtrent onverschillig ben. Ik maak daarvan niet terstond officieele melding omdat ik den Regent, met wien ik medelyden heb, wensch te bewaren voor te groote strengheid, daar ik eerst beproeven wil hem door zachtheid tot zyn plicht te brengen.» ([130])

Havelaar bleef dikwyls dagen achtereen uit. Als hy te-huis was, vond men hem meestal in de kamer die wy op onzen platten grond vinden voorgesteld door 't zevende vak. Daar zat hy gewoonlyk te schryven, en ontving de personen die om gehoor lieten vragen. Hy had die plek gekozen omdat hy daar in de nabyheid was van zyn Tine die zich gewoonlyk in de kamer daarnaast ophield. Want zóó innig waren zy verbonden dat Max, ook als hy bezig was met eenigen arbeid die aandacht en inspanning vorderde, gedurig behoefte voelde haar te zien of te hooren. Het was dikwyls koddig hoe hy op-eenmaal tot haar een woord richtte dat in zyn gedachten over de onderwerpen die hem bezig-hielden opkwam, en hoe snel zy, zonder te weten wat hy behandelde, den zin van zyn meening wist te vatten, die hy haar dan ook gewoonlyk niet toelichtte, als sprak het vanzelf dat zy wel weten zou wat hy bedoelde. Dikwyls ook, als hy ontevreden was over eigen arbeid of pas ontvangen verdrietig bericht, sprong hy op en zeide iets onvriendelyks tot haar...die toch geen schuld had aan zyn ontevredenheid! Maar dit hoorde zy gaarne omdat het een bewys te meer was hoe Max haar

verwarde met zichzelf. En nooit ook was er spraak van berouw over zoodanige schynbare hardheid, of van vergiffenis aan de andere zyde. Dit zou hun geweest zyn, als hadde iemand vergeving gevraagd aan zichzelf, omdat hy in wrevel zich had geslagen voor zyn eigen hoofd.

Zy kende hem dan ook zoo goed, dat ze juist wist wanneer ze dáár moest zyn om hem een oogenblik verpoozing te verschaffen...juist, wanneer hy behoefte had aan haren raad, en niet minder juist, wanneer ze hem alleen moest laten.

In die kamer zat Havelaar op zekeren morgen toen de kontroleur by hem binnentrad, met een zoo-even ontvangen brief in de hand.

— Dat is een moeielyke zaak, m'nheer Havelaar, zeide hy onder 't binnentreden. Zeer moeielyk!

Wanneer ik nu zeg dat die brief eenvoudig Havelaars last inhield, om optehelderen waarom er een verandering was gekomen in de pryzen van houtwerken en arbeidsloon, zal de lezer vinden dat de kontroleur Verbrugge al zeer spoedig iets moeielyk vond. Ik haast me dus hierby te voegen dat veel anderen evenzeer moeielykheid zouden gevonden hebben in 't beantwoorden van die eenvoudige vraag.

Voor eenige jaren was er te *Rangkas-Betoeng* een gevangenis gebouwd. Nu is 't van algemeene bekendheid dat de beambten in de binnenlanden van Java de kunst verstaan gebouwen opterichten die duizenden waard zyn, zonder meer dan even zooveel honderden daarvoor uittegeven. Men verkrygt daardoor den roep van bekwaamheid en yver voor 's lands dienst. Het verschil tusschen de uitgegeven gelden en de waarde van het daarvoor verkregene, wordt aangevuld door onbetaalde levering of onbetaalden arbeid. Sedert eenige jaren bestaan er voorschriften die dit verbieden. Of ze worden nagekomen, is hier de vraag niet. Evenmin of de Regeering zelf *wil* dat ze nagekomen worden met een stiptheid die bezwarend

Ik voor my zou den moed niet hebben dien moed te missen. Want, afgescheiden van de ontevredenheid met zichzelf die een gevolg is van plichtverzuim of lauwheid, baart het zoeken naar gemakkelyker omwegen, de zucht om altyd en overal botsing te ontgaan, de begeerte om te «schipperen» meer zorg, en inderdaad meer gevaar, dan men op den rechten weg ontmoeten zal.

Gedurende den loop eener zeer belangryke zaak, die thans by 't Gouvernement in overweging is, en waarin gy eigenlyk ambtshalve behoorde betrokken te zyn, heb ik u stilzwygend als het ware neutraal gelaten, en slechts lachend van-tyd tot-tyd daarop gezinspeeld.

Toen, by-voorbeeld, onlangs uw rapport over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking by my was ingekomen, en ik daarop schreef: «*dit alles moge de waarheid zyn*, *het is niet* al *de waarheid*, *noch de* voornaamste *waarheid. De hoofdoorzaak zit dieper*» stemde gy dit volmondig toe, en ik maakte geen gebruik van myn *recht*, te eischen dat ge dan ook die hoofdwaarheid *noemen* zoudt.

Ik had tot myn inschikkelykheid vele redenen, en onder anderen deze, dat ik 't onbillyk vond op-eenmaal iets van *U* te vorderen, wat vele anderen in uw plaats evenmin zouden presteeren, *U* te dwingen zoo op-eenmaal de routine van achterhoudendheid en menschenvrees vaarwel te zeggen, die niet zoozeer *uw* schuld is als wel die der leiding welke u te beurt viel. Ik wilde eindelyk eerst u een voorbeeld geven hoeveel eenvoudiger en gemakkelyker het is, zyn plicht *geheel* te doen dan *half*.

Thans echter, nu ik de eer heb u weder zooveel dagen langer onder myn bevelen te zien, en nadat ik u herhaaldelyk in de gelegenheid stelde, principes te leeren kennen die — tenzy ik dwaal — ten-laatste zullen zegevieren ([131]) wenschte ik dat ge die aannaamt, dat gy u de niet ontbrekende, maar in onbruik geraakte kracht eigen maakte die er noodig schynt om altyd naar uw beste weten ronduit te zeggen wat er te zeggen valt, en dat ge dus geheel-en-al varen liet dien onmannelyken schroom om flink voor een zaak uittekomen.

Ik verwacht dus nu een eenvoudige maar *volledige* opgave van wat u voorkomt de oorzaak te wezen van 't prysverschil tusschen *nu* en 1853 of 1854.

Ik hoop ernstig dat gy geen enkele zinsnede van dezen brief zult opnemen, als geschreven met de bedoeling om u te krenken. Ik vertrouw dat ge my genoeg hebt leeren kennen om te weten dat ik niet meer of minder zeg dan ik meen, en bovendien geef ik u nog ten-overvloede de verzekering dat myn opmerkingen eigenlyk minder *U* betreffen, dan de school waarin ge tot Indisch ambtenaar gevormd zyt.

Deze *circonstance atténuante* zou echter vervallen wanneer ge, langer met my omgaande en 't Gouvernement onder myn leiding dienende, voortgingt den slender te volgen waartegen ik my verzet.

Ge hebt opgemerkt dat ik my van het «*Uweledelgestrenge*» heb ontslagen: 't verveelde my. Doe het ook, en laat onze «weledelheid» en waar 't noodig is onze «gestrengheid» elders en vooral ànders blyken, dan uit die vervelende, zinstorende titulatuur.

De Adsistent-resident van Lebak

MAX HAVELAAR.»

Het antwoord op dezen brief bezwaarde sommigen van Havelaars voorgangers, en bewees dat hy niet zoo onrecht had, toen hy de «*slechte voorbeelden van vroegeren tyd*» mede opnam onder de redenen die pleiten konden ter verschooning van den Regent.

Ik ben in 't meedeelen van dezen brief den tyd vooruitgeloopen, om reeds nu te doen in 't oog vallen, hoe weinig hulp Havelaar van den kontroleur te verwachten had, zoodra geheel andere, meer belangryke, zaken zouden moeten genoemd worden by den rechten naam, wanneer reeds deze ambtenaar die zonder twyfel een braaf mensch was, zóó moest worden toegespoken om de waarheid te zeggen waar het

slechts de opgaven der pryzen van hout, steen, kalk en arbeidsloon gold. Men beseft alzoo dat hy niet alleen te stryden had met de macht der personen die voordeel genoten van misdryf, maar tevens met de beschroomdheid dergenen die — hoezeer dat misdryf evenzeer afkeurende als hy — zich niet geroepen of geschikt achtten daartegen met den vereischten moed optetreden.

Misschien ook zal men na 't lezen van dien brief, eenigszins terugkomen van de minachting voor de slaafsche onderworpenheid van den Javaan die in tegenwoordigheid van zyn Hoofd de ingebrachte beschuldiging, hoe gegrond ook, lafhartig terugtrekt. Want, als men bedenkt dat er zooveel oorzaak was tot vreeze, zelfs voor den europeschen beambte, die dan toch geacht kon worden iets minder bloottestaan aan wraak, wat wachtte dan den armen landbewoner, die in een dorp ver van de hoofdplaats geheel-en-al in de macht zyner aangeklaagde onderdrukkers verviel? Is 't wonder dat die arme menschen, verschrikt over de gevolgen van hun stoutheid, die gevolgen zochten te ontwyken of te verzachten door deemoedige onderwerping?

En 't was niet alleen de kontroleur Verbrugge, die zyn plicht deed met een schuwheid als voegen zou aan plichtverzuim. Ook de *Djaksa*, 't Inlandsch Hoofd dat by den Landraad het ambt van publieke aanklager vervult, trad liefst 's avends, ongezien en zonder gevolg, in Havelaars woning. Hy, die diefstal moest tegengaan, dien 't was opgedragen den sluipenden dief te betrappen, hy sloop, als ware hyzelf de dief die betrapping vreesde, met zachten tred het huis aan de achterzyde in, na zich eerst te hebben overtuigd dat geen gezelschap daar was, dat later hem zou kunnen verraden als schuldig aan plichtsbetrachting.

Was 't wonder dat Havelaars ziel bedroefd was, en dat Tine meer dan ooit noodig had zyn kamer binnentetreden om hem optebeuren, als ze zag hoe hy daar zat met de hand onder 't hoofd?

En toch was voor hem 't grootst bezwaar niet gelegen in de schroomvalligheid van wie hem ter-zyde stonden, noch in de medeplichtige lafhartigheid van wie zyn hulp hadden ingeroepen. Neen, geheel alleen des-noods zou hy recht doen, met of zonder hulp van anderen dan, ja, *tegen* allen, al ware 't ook tegen henzelf die behoefte hadden aan dat recht! Want hy wist hoe hy invloed had op het Volk, en hoe — als eenmaal de arme onderdrukten, opgeroepen om luide en voor 't gerecht te herhalen wat ze hem 's avends en 's nachts hadden toegefluisterd in eenzaamheid — hy wist hoe hy de macht had op hun gemoederen te werken, en hoe de kracht zyner woorden sterker zyn zou dan de angst voor wraak van Distriktshoofd of Regent. De vrees dat zyn beschermelingen zouden afvallen van hun eigen zaak weerhield hem dus niet. Maar 't kostte hem zooveel dien ouden *Adhipatti* aanteklagen: dàt was de reden van zyn tweestryd! Want ook aan den anderen kant mocht hy niet toegeven in dezen weerzin, daar de geheele bevolking, afgescheiden nog haar goed recht, evenzeer aanspraak had op medelyden.

Vrees voor eigen leed had geen deel in zyn twyfel. Want al wist hy hoe ongaarne in 't algemeen de Regeering een Regent ziet aanklagen, en hoeveel gemakkelyker 't sommigen valt den europeschen beambte broodeloos te maken dan een Inlandsch Hoofd te straffen, hy had een byzondere reden om te gelooven dat er juist op dit oogenblik by de beoordeeling van zulke zaak andere grondstellingen dan de gewone zouden voorheerschen. Het is waar dat hy, ook zonder deze meening, evenzeer zyn plicht zou gedaan hebben, te liever zelfs als hy 't gevaar voor zich en de zynen grooter had geacht dan ooit. We zeiden reeds dat moeielykheid hem aantrok, en hoe hy dorstte naar opoffering. Doch hy meende dat de aanlokkelykheid van een zelfoffer hier niet bestond, en vreesde — als hy in 't eind zou moeten overgaan tot ernstigen stryd tegen 't onrecht — zich te moeten spenen van 't ridderlyk genoegen dien stryd te hebben aangevangen als de zwakste.

Ja, dit *vreesde* hy. Hy meende dat er aan 't hoofd van de Regeering een Gouverneur-generaal stond die zyn bondgenoot wezen zou, en 't was een eigenaardigheid te meer in zyn karakter, dat deze meening hem van strenge maatregelen terughield, langer juist dan iets anders hem zou weerhouden hebben, omdat het hem stuitte het Onrecht aantegrypen op een oogenblik dat hy 't Recht voor sterker hield dan gewoonlyk. Ik zeide immers reeds in de proeve der beschryving van zyn inborst, dat hy naïf was by al zyn scherpte?

Laat ons trachten optehelderen hoe Havelaar tot die meening gekomen was.

Zeer weinig europesche lezers kunnen zich een juist denkbeeld vormen van de hoogte waarop een Gouverneur-generaal staan moet als mensch, om niet beneden de hoogte zyner bediening te blyven, en 't gelde dan ook niet als een te streng oordeel wanneer ik de meening aankleef dat zeer weinigen, geenen misschien, aan zóó zwaren eisch hebben kunnen beantwoorden. Om nu niet al de hoedanigheden van hoofd en hart te noemen die daartoe noodig zyn, vestige men slechts 't oog op de duizelingwekkende hoogte waarop zoo eensklaps de man wordt geplaatst, die — gisteren nog eenvoudig burger — heden macht heeft over millioenen onderdanen. Hy die voor weinig tyds nog verscholen was onder zyn omgeving, zonder daarboven uittesteken in rang of gezag, voelt zich op-eenmaal, onverwachts meestal, opgeheven boven een menigte, oneindig grooter dan de kleine kring die hem vroeger toch geheel voor 't oog verborg, en ik geloof dat ik niet ten-onrechte de hoogte duizelingwekkend noemde, die inderdaad herinnert aan de duizeling van iemand die onverwachts een afgrond voor zich ziet, of aan de blindheid die ons treft wanneer we met snelheid worden overgebracht van diepe duisternis in scherp licht. Tegen zulke overgangen zyn de zenuwen van gezicht of hersenen niet bestand, ook al waren zy overigens van buitengewone sterkte.

Indien alzoo reeds in zichzelf de benoeming tot Gouverneur-generaal veelal de oorzaken van bederf meedraagt, ook van denzulken die uitstekend was in verstand en gemoed, wat is er dan te verwachten van personen die reeds vóór die benoeming leden aan veel gebreken? En al stellen we voor een oogenblik dat de Koning altyd goed is voorgelicht, als hy zyn hoogen naam teekent onder de akte waarin hy zegt overtuigd te wezen van de «*goede trouw*, *den yver en de bekwaamheden*» des benoemden Stedehouders, al nemen wy aan dat de nieuwe Onderkoning yverig, trouw en bekwaam *is*, dan nog blyft het de vraag of die yver, en vooral of die *bekwaamheid*, by hem bestaat in eene *maat*, hoog genoeg verheven boven *middelmatigheid*, om aan de eischen van zyn roeping te voldoen.

Want de vraag kan niet zyn of de man die te 's Gravenhage voor 't eerst als Gouverneur-generaal het kabinet des Konings verlaat, op dàt oogenblik de bekwaamheid bezit die noodig zal wezen voor zyn nieuw ambt... dit is *onmogelyk!* Met de betuiging van vertrouwen op zyn bekwaamheid kan slechts de meening bedoeld zyn dat hy in een geheel nieuwen werkkring, op een gegeven oogenblik, by ingeving als 't ware, weten zal wat hy te 's Gravenhage niet kan geleerd hebben. Met andere woorden: dat hy een genie is, een genie dat op eenmaal kennen moet en kunnen, wat het kende noch kon. Zulke genien zyn zeldzaam, zelfs onder personen die in gunste staan by koningen. (132)

Daar ik van genien spreek, gevoelt men dat ik wil overslaan wat er zou te zeggen vallen van zoo menigen Landvoogd. Ook zou 't me stuiten in myn boek bladzyden intevoegen die 't ernstig doel van dit werk zouden blootstellen aan de verdenking van jacht op schandaal. Ik ga dus nu de byzonderheden die bepaalde personen zouden raken voorby, maar als *algemeene* ziektegeschiedenis van de Gouverneurs-generaal, meen ik te mogen opgeven: *eerste stadium*. Duizeling. Wierook-dronkenschap. Eigenwaan. Onmatig zelfvertrou-

wen. Minachting van anderen, vooral van «oudgasten.» *Tweede stadium*. Afmatting. Vrees. Moedeloosheid. Neiging tot slaap en rust. Bovenmatig vertrouwen op den Raad van Indie. Afhankelykheid van de Algemeene Sekretarie. Heimwee naar een hollandsche buitenplaats.

Tusschen deze beide stadien in, en als overgang — misschien zelfs als oorzaak van dien overgang — liggen dyssenterische buikaandoeningen.

Ik vertrouw dat velen in Indie me dankbaar zullen wezen voor deze diagnose. Ze is nuttig toetepassen, want men kan voor zeker houden dat de zieke, die door overspanning in de eerste periode stikken zou aan een mug, later — na de buikziekte! — zonder bezwaar kemels zal verdragen. Of, om duidelyker te spreken, dat een beambte die «geschenken aanneemt, *niet met het doel zich te verryken*» — by-voorbeeld een bos *pisang* ter-waarde van eenige duiten — met smaad en schande zal worden weggejaagd in de *eerste* periode der ziekte, maar dat iemand die 't geduld heeft het *laatste* tydperk aftewachten, zeer gerust en zonder eenige vrees voor straf, zich zal kunnen meester maken van den tuin waar de *pisang* groeide, met de tuinen die daarnaast liggen er by... van de huizen die in den omtrek staan...van wat er in die huizen is...en van nog een-en-ander meer, *ad libitum*. ([133])

Ieder doe met deze pathologisch-wysgeerige opmerking zyn voordeel, en houde myn raad geheim, ter voorkoming van te groote mededinging...

Vervloekt, dat verontwaardiging en droefheid zoo vaak zich moeten kleeden in 't lappenpak van de satire! Vervloekt, dat een traan, om begrepen te worden, moet verzeld gaan van gegryns! Of is 't de schuld myner onbedrevenheid, dat ik geen woorden vind om de diepte te peilen van de wonde die er kankert aan ons staatsbestuur, zonder myn styl te zoeken by *Figaro* of *Polichinel*?

Styl...ja! Daar liggen stukken voor my, waarin styl is Styl die aantoonde dat er een *mensch* in de buurt was, een *mensch* wien het de moeite waard geweest ware, de hand te reiken! En wat heeft die styl den armen Havelaar gebaat? *Hy* vertaalde zyn tranen niet in gegryns, *hy* spotte niet, *hy* zocht niet te treffen door bontheid van kleur of door de grappen van den uitroeper voor de kermistent...wat heeft het hem gebaat?

Kon ik schryven zooals hy, ik zou ànders schryven dan hy.

Styl? Hebt ge gehoord hoe hy sprak tot de Hoofden? Wat heeft het hem gebaat?

Kon ik spreken zooals hy, ik zou ànders spreken dan hy.

Weg met gemoedelyke taal, weg met zachtheid, rondborstigheid, duidelykheid, eenvoud, gevoel! Weg met al wat herinnert aan Horatius' *justum ac tenacem!* Trompetten hier, en scherp gekletter van bekkenslag, en gesis van vuurpylen, en gekras van valsche snaren, en hier-en-daar een waar woord, dat het mee insluipe als verboden waar, onder bedekking van zooveel getrommel en zooveel gefluit?

Styl? *Hy* had styl! Hy had te veel ziel om zyn gedachten te verdrinken in de «ik heb de eers» en de «edelgestrengheden» en de «eerbiedig-in-overweging-gevingen» die den wellust uitmaken van de kleine wereld waarin hy zich bewoog. Als hy schreef, doordrong u iets by 't lezen, dat u begrypen deed hoe er wolken dreven by dat onweder, en dat ge niet het gerammel hoorde van een blikken tooneeldonder. Als hy vuur sloeg uit zyn denkbeelden, voelde men de hitte van dat vuur, tenzy men geboren kommies was, of Gouverneur-generaal, of schryver van 't walgelykst verslag over «rustige rust.» En wat heeft het hem gebaat?

Als ik dus wil worden gehoord — en verstaan vooral! —

dorpen, dat de *toewan* die gezag had te *Rangkas-Betoeng*, recht wilde doen, en al hadden dus zyn woorden de kracht gemist om terugtehouden van misdaad, ze hadden toch aan de slachtoffers daarvan den moed gegeven zich te beklagen, al geschiedde dit dan ook slechts schoorvoetend en in 't geheim.

Ze kropen 's avends door den ravyn, en als Tine in haar kamer zat, werd ze meermalen opgeschrikt door onverwacht geruisch, en ze zag door 't open venster donkere gedaanten die voorby slopen met schuwen tred. Weldra schrikte ze niet meer, want ze wist wat het beduidde als die gestalten zoo spookachtig om 't huis waarden en bescherming zochten by haren Max! Dan wenkte zy dezen, en hy stond op om de klagers tot zich te roepen. De meesten kwamen uit het distrikt *Parang-Koedjang*, waar des Regents schoonzoon Hoofd was, en hoewel dat Hoofd gewis niet verzuimde zyn aandeel van 't afgeperste te nemen, was het toch voor niemand een geheim dat hy meestal roofde uit naam en ten-behoeve van den Regent. Het was aandoenlyk hoe die arme lieden op Havelaars ridderlykheid vertrouwden en overtuigd waren dat hy hen niet roepen zou om den volgenden dag in 't openbaar te herhalen wat ze des nachts of den vorigen avend in zyn kamer gezegd hadden. Dit toch ware mishandeling geweest voor allen, en voor velen de dood! Havelaar teekende aan wat ze zeiden, en daarna gelastte hy de klagers naar hun dorp terugtekeeren. Hy beloofde dat er recht zou geschieden, mits zy zich niet verzetten, en niet uitweken zooals 't voornemen was van de meesten. Meestal was hy kort daarna op de plaats waar 't onrecht geschiedde, ja, vaak was hy reeds daar geweest en had — gewoonlyk des-nachts — de zaak onderzocht, voor nog de klager zelf in zyn woonstede was teruggekeerd. Zoo bezocht hy in die uitgestrekte afdeeling, dorpen die twintig uren verwyderd waren van *Rangkas-Betoeng*, zonder dat noch de Regent noch zelfs de kontroleur Verbrugge wisten dat hy afwezig was van de hoofdplaats. Zyn bedoeling hiermede was, 't gevaar der wraak van de klagers aftewenden en tevens den Regent de schaamte te bespa-

ren van een openlyk onderzoek dat gewis onder hèm niet als vroeger met een intrekking van de klacht zou afgeloopen zyn. Zoo hoopte hy nog altyd dat de Hoofden zouden terugkeeren van den gevaarlyken weg dien zy reeds zoolang betraden, en hy zou in dat geval zich vergenoegd hebben met het vorderen van schadeloosstelling aan de beroofden. . . voorzoo-ver 't vergoeden der geleden schade mogelyk wezen zou.

Maar telkens nadat hy op-nieuw met den Regent had gesproken, deed hy de overtuiging op dat de beloften van beterschap ydel waren, en hy was bitter bedroefd over 't mislukken van zyn pogingen.

We zullen hem nu eenigen tyd aan die droefheid en zyn moeielyken arbeid overlaten, om den lezer de geschiedenis te verhalen van den Javaan *Saïdjah* in de dessah *Badoer*. Ik kies de namen van dat dorp en dien Javaan uit de aanteekeningen van Havelaar. ([134]) Er zal daarin spraak zyn van afspersing en roof, en wanneer men — wat de hoofdstrekking aangaat — bewyskracht mocht willen ontzeggen aan een verdichtsel, geef ik de verzekering dat ik in-staat ben de namen optegeven van *twee-en-dertig personen* in het distrikt *Parang-Koedjang* alleen, aan welke in één maand tyds *zes-en-dertig buffels* zyn afgenomen ten-behoeve van den Regent. Of, juister nog, dat ik de namen kan noemen van de twee-en-dertig personen uit dat distrikt, die zich in één maand *hebben durven beklagen*, en wier klacht door Havelaar *onderzocht en gegrond bevonden is.*

Er zyn *vyf* zoodanige distrikten in de afdeeling *Lebak*. . .

Wanneer men nu verkiest aantenemen dat het getal geroofde buffels minder hoog was in de streken die niet de eer hadden bestuurd te worden door een schoonzoon van den *Adhipatti*, wil ik dit wel toegeven, hoezeer het de vraag blyft of niet de onbeschaamdheid van andere Hoofden op even vaste gronden rustte als hooge verwantschap? Het distriktshoofd, by-voor-

beeld, van *Tjilang-kahan* aan de Zuidkust kon, by-gebreke van een gevreesden schoonvader, steunen op de moeielykheid van 't inbrengen eener klacht, voor arme lieden die *veertig* tot *zestig* palen hadden afteleggen voor zy 's avends zich konden verbergen in den ravyn naast Havelaars huis. En als men hierby acht geeft op de velen die op weg gingen om nooit dat huis te bereiken...op de velen die niet eenmaal vertrokken uit hun dorp, afgeschrikt als ze waren door eigen ondervinding of door 't aanschouwen van het lot dat anderen klagers tebeurt viel, dan geloof ik dat men onrecht hebben zou in de meening dat de vermenigvuldiging met *vyf* van 't getal gestolen buffels uit één distrikt, een te hoogen maatstaf opleverde voor wie naar de statistiek vraagt van 't getal runderen dat elke maand geroofd werd in *vyf* distrikten, om te voorzien in de behoeften der hofhouding des Regents van *Lebak*.

En 't waren niet buffels alleen die gestolen werden, noch zelfs was buffelroof 't voornaamste. Er is — in Indie vooral, waar nog altyd *heeredienst* wettelyk bestaat — een geringer maat van onbeschaamdheid noodig om de bevolking onwettig opteroepen tot onbetaald werk, dan er vereischt wordt tot het wegnemen van eigendom. Het is gemakkelyker de bevolking diets te maken dat de Regeering behoefte heeft aan haren arbeid zonder dien te willen betalen, dan dat ze haar buffels eischen zou om-niet. En al *durfde* de vreesachtige Javaan nasporen of de zoogenaamde *heeredienst* dien men van hem vordert, overeenstemt met de bepalingen daaromtrent, dan nog zou hem dit onmogelyk wezen daar de een niet weet van den ander, en hy dus niet berekenen kan of 't vastgesteld getal personen tien- ja vyftigvoud overschreden is? Waar dus 't meer gevaarlyke, het lichter te ontdekken feit wordt uitgevoerd met zulke stoutheid, wat is er dan te denken van de misbruiken die gemakkelyker zyn aantewenden en minder gevaar loopen van ontdekking? ([135])

Ik zeide, te zullen overgaan tot de geschiedenis van den

Javaan *Saïdjah.* Vooraf echter ben ik genoodzaakt tot een der afwykingen die zoo moeielyk kunnen vermeden worden by 't beschryven van toestanden welke den lezer geheel vreemd zyn. Ik zal tevens daaruit aanleiding nemen tot het wyzen op een der beletselen die 't juist beoordeelen van indische zaken aan niet-indische personen zoo byzonder moeielyk maken.

Herhaaldelyk heb ik van Javanen gesproken, en hoe natuurlyk dit den europeschen lezer moge toeschynen, toch zal deze benaming als een fout hebben geklonken in de ooren van wien op Java bekend is. De westelyke residentien *Bantam*, *Batavia*, *Preanger*, *Krawang* en een gedeelte van *Cheribon* — tezamen genomen: *Soendahlanden* genaamd — worden geacht niet tot eigenlyk Java te behooren, en om nu niet van de over zee gekomen vreemdelingen in die gewesten te spreken, de oorspronkelyke bevolking is inderdaad een geheel andere dan op midden-Java en in den zoogenaamden Oosthoek. Kleeding, volksaard en taal zyn zoo geheel anders dan meer oostwaarts, dat de *Soendanees* of *Orang Goenoeng* (136) van den eigenlyk gezegden Javaan meer verschilt dan een Engelschman van den Hollander. Dusdanige verschillen geven dikwyls aanleiding tot oneenigheid in 't oordeel over indische zaken. Immers wanneer men nagaat dat Java alleen reeds zoo scherp is afgedeeld in twee ongelyksoortige deelen, zonder nog te letten op de vele onderdeelen van die splitsing, kan men berekenen hoe groot het onderscheid moet wezen tusschen volkstammen die verder van elkander wonen en zelfs door de zee gescheiden zyn. Wie nederlandsch Indie alleen kent van Java, kan zich evenmin een juist denkbeeld vormen van den *Maleier*, den *Amboinees*, den *Battah*, den *Alfoer*, den *Timorees*, den *Dajak*, den *Boegie*, of den *Makassaar*, alsof hy nooit Europa verlaten had, en 't is voor iemand die in de gelegenheid was 't onderscheid tusschen deze volkeren waartenemen, dikwyls vermakelyk om de gesprekken aantehooren — grappig en bedroevend tevens, de redevoeringen te lezen! — van personen die hun kennis der indische zaken opdeden te *Batavia* of te *Buitenzorg*. Meermalen heb

ik me verwonderd over den moed waarmee, by-voorbeeld een gewezen Gouverneur-generaal, in de Kamer der Volksvertegenwoordiging, gewicht tracht bytezetten aan zyn woorden door voorgewende aanspraak op plaatselyke kennis en ondervinding. Ik stel hoogen prys op wetenschap die door ernstige studie in 't boekvertrek verkregen is, en vaak stond ik verbaasd over de uitgebreidheid der kennis van indische zaken, die sommigen toonen te bezitten zonder ooit indischen grond betreden te hebben. Zoodra nu een gewezen Gouverneur-generaal blyken geeft zich zulke kennis te hebben eigen gemaakt op *die* wyze, behoort men voor hem den eerbied te gevoelen die 't rechtmatig loon is van veeljarigen nauwgezetten vruchtbaren arbeid. Grooter nog zy die eerbied voor hem dan voor den geleerde die minder moeielykheden te overwinnen had omdat hy, op verren afstand *zonder* aanschouwing, minder gevaar liep te vervallen in de dwalingen die 't gevolg zyn eener *gebrekkige* aanschouwing zooals onmisbaar ten-deel viel aan den gewezen Gouverneur-generaal.

Ik zeide dat ik verwonderd was over den moed dien sommigen by de behandeling van indische zaken ten-toon spreiden. Zy weten immers dat hun woorden ook door anderen worden gehoord, dan wie meenen mochten dat het genoeg is een paar jaren te *Buitenzorg* te hebben doorgebracht om Indie te kennen. Het moet hun toch bekend zyn dat die woorden ook gelezen worden door de personen die in Indie zelf getuigen waren van hun onbedrevenheid, en die evenzeer als ik verbaasd staan over de stoutheid waarmee iemand die nog zoo kort geleden vergeefs trachtte zyn onbekwaamheid wegtesteken onder den hoogen rang dien hem de Koning gaf, nu zoo op-eenmaal spreekt alsof hy werkelyk kennis droeg van de zaken die hy behandelt.

Telkens hoort men dan ook klachten over onbevoegde inmenging. Telkens wordt deze of gene richting in de koloniale staatkunde bestreden door 't loochenen der bevoegdheid van hem die zulke richting vertegenwoordigt, en misschien ware

het niet onbelangryk een gezet onderzoek intestellen naar de eigenschappen die iemand bevoegd maken om...bevoegdheid te beoordeelen. Meestal wordt een belangryke vraag getoetst, niet aan de zaak waarover ze handelt, maar aan de waarde welke men toekent aan de meening van den man die daarover 't woord voert, en daar dit meestal de persoon is die doorgaat voor een *Specialiteit*, by-voorkeur iemand «die in Indie een zoo gewichtige betrekking heeft bekleed» volgt hieruit dat de slotsom eener stemming meestal de kleur draagt van de dwalingen die nu eenmaal schynen te kleven aan «die gewichtige betrekkingen.» Indien dit reeds geldt waar de invloed van zoodanige specialiteit slechts wordt uitgeoefend door een lid der Volksvertegenwoordiging, hoe groot wordt dan niet de voorbeschikking tot verkeerd oordeelen, als zulke invloed gepaard gaat met het vertrouwen des Konings die zich dwingen liet zulk een specialiteit aan 't hoofd van zyn Ministerie van Kolonien te plaatsen.

Het is een eigenaardig verschynsel — wellicht voortspruitende uit een soort van traagheid die de moeite van 't zelf oordeelen schuwt — hoe licht men vertrouwen schenkt aan personen die zich den schyn weten te geven van meerder kennis, zoodra slechts die kennis kan geput wezen uit bronnen die niet voor ieder toegankelyk zyn. De oorzaak ligt misschien hierin, dat de eigenliefde minder gekwetst wordt door 't erkennen van zoodanig overwicht, dan 't geval wezen zou wanneer men van dezelfde hulpmiddelen had kunnen gebruik maken, waardoor iets als wedyver ontstaan zou. Het valt den Volksvertegenwoordiger gemakkelyk zyn gevoelen optegeven, zoodra 't bestreden wordt door iemand die geacht kan worden een juister oordeel te vellen dan het zyne, wanneer slechts zulke veronderstelde meerdere juistheid niet behoeft te worden toegeschreven aan persoonlyke meerderheid — waarvan de erkenning moeielyker vallen zou — doch alleen aan de byzondere omstandigheden waarin zoodanige tegenstander verkeerd heeft.

En zonder te spreken van hen «die zulke *hooge betrekkingen*

val? Of geeft ze toe in wat droefheid dat zooveel inspanning ydel was? Maar ze verliest den moed niet. Weder grypt ze haren last, en weder sleept zy dien naar-boven, om straks nògeens, en nògeens, neertevallen in de diepte.

Zóó eentonig is myn verhaal. Maar ik zal niet spreken van mieren, welker vreugde of leed door de grofheid onzer zintuigen aan onze waarneming ontsnapt. Ik zal verhalen van menschen, van wezens die gelyke beweging hebben als wy. 't Is waar, wie aandoening schuwt en vermoeiend mede-lyden ontgaan wil, zal zeggen dat die menschen geel zyn, of bruin — velen noemen ze zwart — en voor dezulken is 't verschil van kleur beweegreden genoeg om hun oog aftekeeren van die ellende, of ten-minste àls zy er op neerzien, daarop neertezien zonder aandoening.

Myn vertelling is dus alleen gericht aan hen die in-staat zyn tot het moeielyk geloof dat er harten kloppen onder die donkere opperhuid, en dat, wie gezegend is met blankheid en de daarmee samengaande beschaving, edelmoedigheid, handels- en Godskennis, deugd...zyn blanke hoedanigheden zou kunnen aanwenden op àndere wyze dan tot nog toe ondervonden werd door wie minder gezegend zyn in huidskleur en zielevoortreffelykheid.

Myn vertrouwen op medegevoel met de Javanen gaat echter niet zóó ver, dat ik by de beschryving hoe men den laatsten buffel rooft uit den *kendang* ([138]) by-dag, zonder schroom, onder bescherming van 't nederlandsch gezag...als ik 't weggevoerd rund laat volgen door den eigenaar en zyn schreiende kinderen...als ik hem laat neerzitten op den trap van 't huis des roovers, sprakeloos en wezenloos en verzonken in smart...als ik hem van daar laat wegjagen met hoon en smaad, met bedreiging van rottingslag en blokgevangenis... zie, ik eisch niet — noch verwacht, o Nederlanders! — dat ge daardoor zult aangegrepen zyn in gelyke maat als wanneer ik u het lot schetste van een boer wien men zyn

koe ontnam. Ik vraag geen traan by de tranen die er vloeien op zoo donkere gezichten, noch edelen toorn als ik zal spreken van de vertwyfeling der beroofden. Evenmin verwacht ik dat ge zult opstaan, en met myn boek in de hand tot den Koning gaan, en zeggen: «zie, o Koning, dat geschiedt in *uw* Ryk, in uw schoon ryk van Insulinde!»

Neen, neen, neen, dat alles verwacht ik niet! Te veel leeds in de nabyheid maakt zich meester van uw gevoel, om u zóó veel gevoels overtelaten voor wat zoo ver is! Worden niet al uw zenuwen in spanning gehouden door de akeligheid der keus van een nieuw Kamerlid? Dobbert niet uw verscheurde ziel tusschen de wereldberoemde verdiensten van Nietigheid A en Onbeduidendheid B? En hebt ge niet uw dure tranen noodig voor ernstiger zaken dan...maar wat hoef ik méér te zeggen! Was er niet gister slapte op de beurs, en dreigde niet ietwat overvoer de koffimarkt met daling?

«Schryf toch zulke zinnelooze dingen niet aan je papa, Stern!» heb ik gezegd, en misschien zei ik 't wat driftig, want ik kan geen onwaarheid lyden, dit is altyd een vast principe van me geweest. Ik heb dien avend terstond aan den ouden Stern geschreven dat hy haast moest maken met zyn orders, en vooral zich in-acht nemen tegen valsche berichten, want de koffi staat heel goed.

De lezer gevoelt wat ik by 't aanhooren van die laatste hoofdstukken weer heb uitgestaan. Ik heb in de kinderkamer een solitairspelletje gevonden, en dàt neem ik voortaan mee

Och, lezer dat alles treft me diep. En men zou, by zúlk lyden, zich kunnen vermaken met het aanhooren van vertelsels over buffels en Javanen? Wat is een buffel in vergelyk met de zaligheid van Frits? Wat gaan my de zaken aan van die menschen in de verte, als ik vreezen moet dat Frits door zyn ongeloof myn eigen zaken zal bederven, en dat hy nooit een flink makelaar worden zal? Want Wawelaar zelf heeft gezegd, dat God alles zóó bestiert, dat rechtzinnigheid tot rykdom voert. «Zie maar, zeide hy, is er niet veel rykdom in Nederland? Dat komt door 't geloof. Is niet in Frankryk telkens moord en doodslag? Dat is omdat ze daar katholiek zyn. Zyn niet de Javanen arm? 't Zyn heidenen. Hoe langer de Hollanders met de Javanen omgaan, hoe meer rykdom er zal komen hier, en hoe meer armoede daarginder. Dat is Gods wil zoo!»

Ik sta verbaasd over Wawelaars doorzicht in zaken. Want het is de waarheid dat ik, die stipt op de godsdienst ben, myn zaken zie vooruitgaan van-jaar tot-jaar, en Busselinck & Waterman, die om God noch gebod geven, zullen knoeiers blyven hun leven lang. Ook de Rosemeyers, die in suiker doen en een roomsche meid houden, hebben onlangs weer 27% moeten aannemen uit de massa van een jood die fout was. Hoe meer ik nadenk, hoe verder ik kom in 't doorgronden van Gods onnaspeurlyke wegen. Onlangs is gebleken dat er weer dertig millioen zuiver gewonnen is op den verkoop van produkten die door de heidenen geleverd zyn, en daarby is niet eens gerekend wat ik daarop verdiend heb, en de vele anderen die van deze zaken leven. Is dit nu niet alsof de Heer zeide: «ziedaar dertig millioen ter belooning van uw geloof?» Is dit niet duidelyk de vinger Gods, die den booze laat arbeiden om den rechtvaardige te behouden? Is dit niet een wenk om voorttegaan op den goeden weg? Om ginds veel te laten voortbrengen, en hier te volharden in 't ware geloof? Heet het niet daarom: «bidt en werkt» opdat *wy* zouden bidden, en 't werk laten doen door 't zwarte goedje dat geen «Onze Vader» kent?

schynt — uit dat pak van Sjaalman alweer! — een neuswyzigheid gehaald te hebben, dat den gemoedelyken Wawelaar dol maakt. Het is aandoenlyk hoe de waardige man, die dikwyls koffi by ons drinkt, by Frits op 't gevoel tracht te werken, en hoe de kwajongen telkens nieuwe vragen gereed heeft, die de weerbarstigheid van zyn gemoed aantoonen...'t komt alles uit dat vervloekte pak van Sjaalman! Met tranen van gevoel op de wangen, tracht de yverige dienaar des Evangeliums hem te bewegen, aftezien van de wysheid naar den mensch, om te worden ingeleid in de geheimenissen der wysheid Gods. Met zachtheid en teederheid smeekt hy hem, toch niet te verwerpen het brood des eeuwigen levens, en dusdoende te vervallen in de klauwen van Satan, die met zyn engelen het vuur bewoont, dat hem bereid is tot in eeuwigheid. «O, zeide hy gisteren — Wawelaar meen ik — o, jonge vriend, open toch de oogen en de ooren, en hoor en zie wat de Heer u geeft te zien en te hooren door myn mond. Let op de getuigenissen der heiligen die gestorven zyn voor 't ware geloof! Zie Stefanus, als hy nederzinkt onder de keien die hem verpletteren! Zie, hoe nog zyn blik ten hemel is gericht, en hoe nog zyn tong psalmzingt...

«Ik had liever weerom gegooid!» zei Frits daarop. Lezer, wat moet ik met dien jongen aanvangen?

Een oogenblik later begon Wawelaar op-nieuw, want hy is een yverig dienstknecht, en laat niet af van den arbeid. «O, zeide hy, jonge vriend open toch...de aanhef was als zooeven. «Maar, ging hy voort, kunt gy ongevoelig blyven by 't bedenken wat er van u worden zal, als gy eenmaal zult gerekend worden tot de bokken aan de linkerzyde...

Daar berstte de deugniet uit in gelach — Frits meen ik — en ook Marie begon te lachen. Zelfs meende ik iets wat naar lachen geleek, te bespeuren op 't gelaat van myn vrouw. Maar toen ben ik Wawelaar te-hulp gekomen, ik heb Frits gestraft met een boete uit zyn spaarpot, aan 't zendelinggenootschap. [139]

aan myn beoordeeling van dat uitstapje naar den Ganges. Dat jonge meisjes zoo-iets aardig vinden, kan ik wel begrypen, maar 't is my onverklaarbaar dat mannen van jaren zulke zotheden zonder walg aanhooren. Ik ben zeker, dat ik op den aanstaanden krans den triolet vind van myn solitairspel.

Ik zal beproeven niets van dien *Saïdjah* te hooren, en hoop dat de man gauw trouwt, als *hy* ten-minste de held is van de liefdehistorie. 't Is nog al wèl van Stern, dat hy vooraf gewaarschuwd heeft, dat het een eentonige geschiedenis wezen zal. Zoodra hy dan later aan wat anders begint, zal ik weer toeluisteren. Maar dat afkeuren van 't Bestuur, verveelt me byna evenzeer als liefdegeschiedenissen. Men ziet uit alles, dat Stern jong is en weinig ondervinding heeft. Om de zaken goed te beoordeelen, moet men alles van naby zien. Toen ik trouwde, ben ik zelf in den Haag geweest, en heb met myn vrouw 't Mauritshuis bezocht. Ik ben daar in aanraking gekomen met alle standen van de maatschappy, want ik heb den Minister van Financien zien voorbyryden, en we hebben samen flanel gekocht in de Veenestraat — ik en myn vrouw, meen ik — en nergens heb ik 't minste blyk bespeurd van ontevredenheid met de Regeering. Die juffrouw in den winkel zag er welvarend en tevreden uit, en toen dus in 1848 sommigen ons trachtten wys te maken dat in den Haag niet alles was zoo als 't behoorde, heb ik op den krans over die ontevredenheid het myne gezegd. Ik vond geloof, want ieder wist dat ik by ondervinding sprak. Ook op de terugreis met de diligence heeft de kondukteur «schep vreugd» geblazen, en dat zou de man toch niet gedaan hebben, als er zooveel verkeerds was. Zóó heb ik op alles gelet, en wist dus terstond wat ik te denken had van al dat morren in 1848.

Tegenover ons woont een juffrouw, wier neef een *toko* doet in de Oost, zooals ze daar een winkel noemen. Wanneer dus alles zoo slecht ging als Stern zegt, zou zy er ook wel wat van weten, en 't schynt toch dat het mensch zeer tevreden is met de zaken, want ik hoor haar nooit klagen. Integen-

deel, ze zegt dat haar neef daar op een buiten woont, en dat hy lid is van den kerkeraad, en dat hy haar een pauweveeren sigaarkoker heeft gezonden, dien hy zelf gemaakt had van bamboe. Dit alles toont toch duidelyk, hoe ongegrond dat geklaag is over slecht bestuur. Ook ziet men daaruit, dat er voor iemand die wil oppassen, in dat land nog wel wat te verdienen valt, en dat dus die Sjaalman ook dáár al lui, pedant en ziekelyk geweest is, anders zou hy niet zoo arm zyn thuisgekomen, en hier rondloopen zonder winterjas. En de neef van die juffrouw tegenover ons, is de eenige niet, die in de Oost fortuin heeft gemaakt. In «Polen» ([2]) zie ik velen die daar geweest zyn, en waarlyk heel knap in de kleeren steken. Maar dit begrypt zich, op de zaken moet men passen, ginder zoo goed als hier. Op Java zullen de gebraden duiven niemand in den mond vliegen: er moet gewerkt worden! En wie dàt niet wil, is arm en blyft arm, dat spreekt vanzelf.

nomen door het distriktshoofd van *Parang-Koedjang*.

Saïdjah's vader, die zeer arm was, verkocht nu aan een Chinees twee zilveren *klamboe*-haken, *poesaka* van de ouders zyner vrouw, voor achttien gulden. En voor dat geld kocht hy een nieuwen buffel.

Maar *Saïdjah* was bedroefd. Want hy wist van *Adinda*'s broertjes, dat de vorige buffel was heengedreven naar de hoofdplaats, en hy had zyn vader gevraagd of deze dat dier niet gezien had toen hy dáár was om de *klamboe*-haken te verkoopen? Op welke vraag *Saïdjah*'s vader niet had willen antwoorden. Daarom vreesde hy dat zyn buffel geslacht was, zooals de andere buffels die het distriktshoofd afnam aan de bevolking.

En *Saïdjah* schreide veel als hy dacht aan den armen buffel waarmede hy twee jaren zoo innig had omgegaan. En hy kon niet eten, langen tyd, want zyn keel was te nauw als hy slikte.

Men bedenke dat *Saïdjah* een kind was.

De nieuwe buffel leerde *Saïdjah* kennen, en nam in de genegenheid van 't kind zeer spoedig de plaats in van zyn voorganger...al te spoedig eigenlyk. Want, helaas, de wasindrukken van ons hart worden zoo licht gladgestreken, om plaats te maken voor later schrift. Hoe dit zy, de nieuwe buffel was wel niet zoo sterk als de vorige...wel was 't oude juk te ruim voor zyn schoft...maar 't arme dier was gewillig als zyn voorganger die geslacht was, en al kon dan *Saïdjah* niet meer roemen op de kracht van zyn buffel by 't ontmoeten van *Adinda's* broertjes aan de grens, hy beweerde toch dat geen ander den zynen overtrof in goeden wil. En wanneer de vore niet zoo rechtlynig liep als voorheen, of als er aardklonten ondoorgesneden waren omgegaan, werkte hy dat gaarne by met zyn *patjol*, zooveel hy kon. Bovendien, geen buffel had een *oeser-oeseran* als de zyne. De *penghoeloe*

zelf had gezegd dat er *ontong* was in den loop van die haarwervels op de achterschoften.

Eens, in 't veld, riep *Saïdjah* te-vergeefs zyn buffel toe, wat spoed te maken. Het dier stond pal. *Saïdjah*, verstoord over zoo groote en vooral zoo ongewone weerspannigheid, kon zich niet weerhouden een beleediging te uiten. Hy riep: *a. s.* Ieder die in Indie geweest is, zal my verstaan. En wie me niet verstaat, wint er by dat ik hem de uitlegging spaar van een grove uitdrukking.

Saïdjah bedoelde evenwel niets kwaads daarmede. Hy zei 't maar omdat hy 't zoo dikwyls had hooren zeggen door anderen, als ze ontevreden waren over hun buffels. Maar hy had het niet behoeven te zeggen, want het baatte niets: zyn buffel deed geen stap verder. Hy schudde den kop als om 't juk aftewerpen. .men zag den adem uit zyn neusgaten...hy blaasde, sidderde, rilde...er was angst in zyn blauw oog, en de bovenlip was opgetrokken zoodat het tandvleesch bloot lag...

«Vlucht, vlucht, riepen op-eenmaal *Adinda*'s broertjes, *Saïdjah*, vlucht! Daar is een tyger!»

En allen ontdeden hun buffels van de ploegjukken, en slingerden zich op de breede ruggen, en galoppeerden weg door *sawahs*, over *galangans*, door modder, door kreupelhout en bosch en *allang-allang*, langs velden en wegen. En toen ze hygend en zweetend binnenrenden in het dorp *Badoer*, was *Saïdjah* niet by hen.

Want toen deze zyn buffel, bevryd van het juk, had bestegen als de anderen om te vluchten als zy, had een onverwachtte sprong van het dier hem 't evenwicht benomen en ter-aarde geworpen. De tyger was zeer na...

Saïdjah's buffel, voortgedreven door eigen vaart, schoot

hem gezegd dat er te *Batavia* zooveel heeren waren die in [illegible] reden, en dat er dus misschien voor hem een dienst zou te vinden zyn als *bendie*-jongen, waartoe men gewoonlyk iemand kiest, die nog jong is en onvolwassen, om niet door te veel zwaarte achter op het tweewielig rytuig, 't evenwicht te breken. Er was, had men hem verzekerd, by goed gedrag veel te winnen in zoodanige bediening. Misschien zelfs zou hy op deze wyze binnen drie jaren geld kunnen oversparen, genoeg om twee buffels te koopen. Dit vooruitzicht lachte hem toe. Met [illegible] tred, zooals iemand gaat die groote zaken [illegible] trad hy na 't vertrek zyns vaders by *Adinda* binnen, en [illegible] haar zyn plan mede.

[illegible] als ik wederkom zullen wy oud [illegible] en we zullen twee buffels hebben!

[illegible] Ik wil gaarne met je trouwen [illegible] en *sarongs* en *slendangs* [illegible] tyd.

[illegible] als ik je getrouwd vind?

[illegible] dat ik met niemand trouwen [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

volgt, aankomen onder den *ketapan*. Beloof je, dáár te zyn?

— Ja, *Saïdjah!* Ik zal onder den *ketapan* by het djatibosch wezen als je terugkomt.

Nu scheurde *Saïdjah* een strook van zyn blauwen hoofddoek, die zeer versleten was, en hy gaf dat stukje lynwaad aan *Adinda*, dat ze 't bewaren zou als een pand. En toen verliet hy haar en *Badoer*.

Hy liep vele dagen voort. Hy ging *Rangkas-Betoeng* voorby, dat nog niet de hoofdplaats was van *Lebak*, en *Waroeng-Goenoeng* waar toen de adsistent-resident woonde, en den volgenden dag zag hy *Pandeglang* dat daar ligt als in een tuin. Weder een dag later kwam hy te *Serang* aan, en stond verbaasd over de pracht van zulke groote plaats met vele huizen, gebouwd van steen, en gedekt met roode pannen. *Saïdjah* had nooit zoo-iets gezien. Hy bleef daar een dag omdat hy vermoeid was, maar 's nachts in de koelte ging hy verder, en kwam tot *Tangerang*, den volgenden dag, voor nog de schaduw gedaald was tot zyn lippen, hoewel hy den grooten *toedoeng* droeg dien zyn vader hem had achtergelaten.

Te *Tangerang* baadde hy zich in de rivier naby de overvaart, en hy rustte uit in 't huis van een bekende zyns vaders, die hem wees hoe men strooхoeden vlecht, even als die van *Manilla* komen. ([144]) Hy bleef daar een dag om dit te leeren, omdat hy bedacht hiermee later iets te kunnen verdienen, in-geval hy niet slagen mocht te *Batavia*. Den volgenden dag tegen den avend toen 't koel werd, bedankte hy zyn gastheer zeer, en ging verder. Zoodra 't geheel donker was, opdat niemand het zien zou, haalde hy het blad tevoorschyn, waarin hy de *melatti* bewaarde, die *Adinda* hem gegeven had onder den *ketapan*-boom. Want hy was bedroefd geworden omdat hy haar niet zien zou in zóó langen tyd. Den eersten dag, en ook den tweeden, had hy minder sterk gevoeld hoe alléén hy was, omdat zyn ziel geheel was inge-

nomen door 't groote denkbeeld geld te verdienen tot het koopen van twee buffels, daar zyn vader zelf nooit meer bezeten had dan één, en zyn gedachten richtten zich te veel op 't weerzien van *Adinda*, om plaats te bieden aan veel droefheids over 't afscheid. Hy had dat afscheid genomen in overspannen hoop, en in zyn gedachten het vastgeknoopt aan 't eindelyk terugzien onder den *ketapan*. Want zóó groote rol speelde het uitzicht op dat weerzien in zyn hart, dat hy, by 't verlaten van *Badoer* dien boom voorbygaande, iets vroolyks voelde, als waren ze reeds voorby, de zes-en-dertig manen die hem scheidden van dat oogenblik. Het was hem voorgekomen dat hy slechts omtekeeren had alsof hy reeds terugkwam van de reis, om *Adinda* te zien, hem wachtende onder dien boom.

Maar hoe verder hy zich verwyderde van *Badoer*, en hoe meer hy lette op den vreeselyken duur van één dag, hoe meer hy de zes-en-dertig manen die voor hem lagen, begon lang te vinden. Er was iets in zyn ziel, dat hem minder snel deed voortstappen. Hy voelde droefheid in zyn knieen, en al was 't geen moedeloosheid die hem overviel, het was toch weemoed die niet ver is van moedeloosheid. Hy dacht er aan, terugtekeeren, maar wat zou *Adinda* zeggen van zóó weinig hart?

Daarom liep hy door, al ging hy minder snel dan den eersten dag. Hy had de *melatti* in de hand, en drukte die dikwyls tegen zyn borst. Hy was veel ouder geworden sedert drie dagen, en begreep niet meer hoe hy vroeger zoo kalm geleefd had, daar toch *Adinda* zoo naby hem was en hy haar zien kon telkens en zoo lang hy wilde. Want nù zou hy niet kalm wezen als hy verwachten kon dat ze straks voor hem staan zou. En ook begreep hy niet dat hy na 't afscheid niet nogeens was teruggekeerd om haar nog éénmaal aantezien. Ook kwam hem voor den geest hoe hy nog kort geleden met haar getwist had over de koord die ze spon voor den *lalayang* van haar broertjes, en die gebroken was

omdat er, naar hy meende, een fout was in haar spinsel, waardoor een weddingschap was verloren gegaan tegen de kinderen uit *Tjipoeroet.* «Hoe was 't mogelyk, dacht hy, hierover boos te worden op *Adinda?* Want al hàd zy een fout gesponnen in de koord, en al ware de weddingschap van *Badoer* tegen *Tjipoeroet* verloren dáárdoor, en niet door de glasscherf — zoo ondeugend en handig dan geworpen door den kleinen *Djamien* die zich verschool achter den *pagger* — had ik zelfs dàn zoo hard mogen wezen tegen haar, en haar noemen met onbehoorlyke namen? Wat zal 't zyn, als ik sterf te *Batavia* zonder haar vergeving te hebben gevraagd voor zóó groote ruwheid? Zal 't niet wezen alsof ik een slecht mensch ben die scheldwoorden werpt op een meisje? En zal niet, als men hoort dat ik gestorven ben in een vreemd land, ieder te *Badoer* zeggen: het is goed dat *Saïdjah* stierf, want hy heeft een grooten mond gehad tegen *Adinda?*»

Zoo namen zyn gedachten een loop die veel verschilde van de vorige overspanning, en onwillekeurig uitten ze zich, eerst in halve woorden binnen'smonds, weldra in een alleenspraak, en eindelyk in den weemoedigen zang waarvan ik hier de vertaling laat volgen. Eerst was myn voornemen wat maat en rym te brengen in die overzetting, doch evenals Havelaar vind ik beter dat keurslyf wegtelaten.

«Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb de groote zee gezien aan de Zuidkust, toen ik daar was met myn vader om zout te maken.
Als ik sterf op de zee, en men werpt myn lichaam in het diepe water, zullen er haaien komen.
Ze zullen rondzwemmen om myn lyk, en vragen: «wie van ons zal het lichaam verslinden dat daar daalt in het water?»

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb het huis zien branden van *Pa-ansoe*, dat hyzelf had aangestoken omdat hy *mata-glap* was.

Als ik sterf in een brandend huis, zullen er gloeiende stukken hout neervallen op myn lyk.
En buiten het huis zal een groot geroep zyn van menschen die water werpen om het vuur te dooden.

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb den kleinen *Si-oenah* zien vallen uit den *klappa*-boom, toen hy een *klappa* plukte voor zyne moeder.
Als ik val uit een *klappa*-boom, zal ik dood nederliggen aan den voet, in de struiken, als *Si-oenah*.
Dan zal myne moeder niet schreien, want zy is dood. Maar anderen zullen roepen: «zie, daar ligt *Saïdjah!* met harde stem.

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb het lyk gezien van *Pa-lisoe*, die gestorven was van hoogen ouderdom, want zyne haren waren wit.
Als ik sterf van ouderdom, met witte haren, zullen de klaagvrouwen om myn lyk staan.
En zy zullen misbaar maken als de klaagvrouwen by *Pa-lisoe*'s lyk.
En ook de kleinkinderen zullen schreien, zeer luid.

Ik zal 't niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb velen gezien te *Badoer*, die gestorven waren. Men kleedde hen in een wit kleed, en begroef hen in den grond.
Als ik sterf te *Badoer*, en men begraaft my buiten de *dessah*, oostwaarts tegen den heuvel, waar 't gras hoog is,
Dan zal *Adinda* daar voorbygaan, en de rand van haar *sarong* zal zachtkens voortschuiven langs het gras...

Ik zal het hooren.»

Saïdjah kwam te *Batavia* aan. Hy verzocht een heer hem in dienst te nemen, hetgeen die heer terstond deed omdat hy *Saïdjah* niet verstond. Want te *Batavia* heeft men gaarne

bedienden die nog geen maleisch spreken en dus nog niet zoo bedorven zyn als anderen die langer in aanraking waren met europesche beschaving. *Saïdjah* leerde spoedig maleisch, maar paste braaf op want hy dacht altyd aan de twee buffels die hy koopen wilde, en aan *Adinda.* Hy werd groot en sterk omdat hy alle dagen at, wat te *Badoer* niet altyd wezen kon. Hy was bemind in den stal, en zou zeker niet afgewezen zyn als hy de dochter van den koetsier ten-huwelyk gevraagd had. Zyn heer zelf hield zooveel van *Saïdjah*, dat deze spoedig werd verheven tot huisbediende. Men verhoogde zyn loon, en gaf hem bovendien gedurig geschenken, omdat men zoo byzonder tevreden was over zyn diensten. Mevrouw had den roman van *Sue* gelezen die zooveel kort gerucht maakte, en dacht altyd aan prins *Djalma* wanneer ze *Saïdjah* zag. Ook de jonge meisjes begrepen beter dan vroeger hoe de javaansche schilder *Radhen Saleh* zoo grooten opgang had gemaakt te Parys.

Maar men vond *Saïdjah* ondankbaar toen hy, na byna drie jaren dienst, zyn ontslag vroeg en om een bewys verzocht dat hy zich goed gedragen had. Men kon hem dit echter niet weigeren, en *Saïdjah* ging met een vroolyk hart op reis.

Hy ging voorby *Pising*, waar eens Havelaar woonde, lang geleden. Maar dit wist *Saïdjah* niet. En al had hy 't geweten, hy droeg heel iets anders in de ziel dat hem bezig hield. Hy telde de schatten die hy t'huisbracht. In een bamboezen rol had hy zyn pas en 't getuigschrift van goed gedrag. In een koker die aan een lederen riem bevestigd was, scheen iets zwaars gedurig te slingeren tegen zyn schouder, maar hy voelde dit gaarne...ik geloof 't wèl! Dáárin waren dertig *spaansche-matten*, genoeg om drie buffels te koopen. Wat zou *Adinda* zeggen! En dit was nog niet alles. Op zyn rug zag men de met zilver beslagen scheede van een kris dien hy in den gordel droeg. Het gevest was zeker van fyn uitgesneden *kamoening*, want hy had het met veel zorg gewikkeld in een zyden omhulsel. En hy bezat nog meer schatten. In

de wrong van den *kahin* om zyn lendenen bewaarde hy een buikband van breede zilveren schakels, met gouden *ikat-pendieng*. Het is waar dat de band kort was: maar ze was zoo slank... *Adinda!*

En aan een koordjen om den hals, onder zyn voor-*baadjoe* droeg hy een zyden zakje, waarin eenige verdroogde *melatti*.

Was 't wonder dat hy te *Tangerang* zich niet langer ophield dan noodig was tot het bezoeken van den bekende zyns vaders, die zoo fyne stroohoeden vlocht? Was 't wonder dat hy weinig zeide tot de meisjes op zyn weg, die hem vroegen: «waarheen, vanwaar?» zooals de groet is in die streken? Was 't wonder dat hy *Serang* niet meer zoo voornaam vond, hy die *Batavia* had leeren kennen? Dat hy niet meer wegkroop in de *pagger*, zooals hy deed voor drie jaren, toen de resident kwam voorbyryden, hy die den veel grooteren heer had gezien, die te *Buitenzorg* woont en de grootvader is van den *Soesoehoenan* van *Solo*? Was 't wonder dat hy weinig acht sloeg op de vertellingen van wie een eind wegs met hem gingen en spraken van al 't nieuws in *Bantan-Kidoel*? Dat hy nauwelyks luisterde toen men hem verhaalde dat de koffikultuur na veel onbeloonde moeite geheel was ingetrokken? Dat het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* wegens roof op den publieken weg was veroordeeld tot veertien dagen arrest ten-huize van zyn schoonvader? Dat de hoofdplaats was verlegd naar *Rangkas-Betoeng*? Dat er een nieuwe adsistent-resident gekomen was, omdat de vorige was gestorven, eenige maanden geleden? Hoe die nieuwe beambte gesproken had op de eerste *sebah*-vergadering? Hoe er sedert eenigen tyd niemand was gestraft wegens klachte, en hoe men onder de bevolking hoopte dat al 't gestolene zou worden weergegeven of vergoed?

Neen, schooner beelden vertoonden zich voor 't oog zyner ziel. Hy zocht den *ketapan*-boom in de wolken, te vèr nog als hy was om dien te zoeken by *Badoer*. Hy greep naar

de lucht die hem omgaf, als wilde hy de gestalte omvatten die hem wachten zou onder dien boom. Hy teekende zich *Adinda*'s gelaat, haar hoofd, haar schouder... hy zag den zwaren *kondeh*, zoo glinsterend zwart, gevangen in eigen strik, afhangend in haar hals...hy zag haar groot oog, schitterend in donkeren weerschyn... de neusvleugels die ze zoo fier optrok als kind, wanneer hy — hoe was 't mogelyk! — haar plaagde, en den hoek van haar lippen waarin zy een glimlach bewaarde. Hy zag hare borst, die nu zwellen zou onder de *kabaai*... hy zag hoe de *sarong*, die zyzelf geweven had, haar heupen nauw omsloot, en, de dy volgend in gebogen lyn, langs de knie neerviel in heerlyke golving op den kleinen voet...

Neen, hy hoorde weinig van wat men hem zeide. Hy hoorde geheel andere tonen. Hy hoorde hoe *Adinda* zeggen zou: «zy wèl gekomen, *Saïdjah!* Ik heb aan u gedacht by spinnen en by weven, en by 't stampen van de ryst in het blok dat driemaal twaalf kerven draagt van myne hand. Hier ben ik onder den *ketapan*, den eersten dag der nieuwe maan. Zy wèl gekomen, *Saïdjah:* ik wil uw vrouw zyn!»

Dàt was de muziek die in zyn ooren weerklonk, en hem belette te luisteren naar al 't nieuws dat men hem vehaalde op zyn weg.

Eindelyk zag hy den *ketapan*. Of liever hy zag een donkere plek die veel sterren bedekte voor zyn oog. Dat moest het *Djati*-bosch wezen, by den boom waar hy *Adinda* zou weerzien, den volgenden dag na 't opgaan van de zon. Hy zocht in het duister, en betastte vele stammen. Weldra vond hy een bekende oneffenheid aan de zuidzyde van een boom, en hy legde den vinger in een gleuf die *Si-Panteh* daarin gehakt had met zyn *parang*, om den *pontianak* te bezweren die schuld had aan de tandpyn van *Panteh*'s moeder, kort voor de geboorte van zyn broertje. Dàt was de *ketapan* dien hy zocht.

Ja, wèl was dit de plek waar hy voor 't eerst *Adinda* anders had aangezien dan zyn overige speelnootjes, omdat ze daar voor 't eerst geweigerd had deeltenemen aan een spel dat ze toch had meegespeeld met alle kinderen, knapen en meisjes, nog kort te voren. Dáár had ze hem de melatti gegeven.

Hy zette zich neder aan den voet van den boom, en zag op naar de sterren. En als er een verschoot, nam hy dit aan als een groet by zyn wederkomst te *Badoer*. En hy dacht er aan, of *Adinda* nu slapen zou? En of ze wel goed de manen had ingesneden in haar rystblok? Het zou hem zoo smarten wanneer zy een maan had overgeslagen, alsof 't niet genoeg ware...zes-en-dertig! En of ze schoone *sarongs* en *slendangs* zou *gebatikt* hebben? En ook vroeg hy zich, wie er toch wel wonen zou in zyns vaders huis? En zyn jeugd kwam hem voor den geest, en zyne moeder, en hoe die buffel hem had gered van den tyger, en hy bepeinsde wat er toch zou geworden zyn van *Adinda* als die buffel minder trouw ware geweest?

Hy lette zeer op het dalen van de sterren in 't westen, en by elke ster die aan de kim verdween, berekende hy hoe de zon weer iets nader was aan haren opgang in het oosten, en hoeveel nader hyzelf aan 't weerzien van *Adinda*.

Want zeker zou ze komen by den eersten straal, ja, by 't schemeren reeds zou ze daar zyn...ach, waarom was ze niet reeds gekomen den vorigen dag?

Het bedroefde hem dat ze 't niet was vooruitgeloopen, het schoone oogenblik dat hem drie jaren lang de ziel had voorgelicht met onbeschryfelyken glans. En, onbillyk als hy was in de zelfzucht zyner liefde, scheen 't hem toe dat *Adinda* had moeten dáár zyn, wachtende op hèm, hy die zich nu beklaagde — vóór den tyd reeds! — dat hy te wachten had op háár.

Maar hy beklaagde zich ten-onrechte. Want nog was de zon niet opgegaan, nog had het oog van den dag geen blik geworpen op de vlakte. Wel verbleekten de sterren daar omhoog, beschaamd dat er spoedig een eind komen zou aan haar heerschappy...wel vloeiden er vreemde kleuren over de toppen der bergen, die donkerder schenen naarmate ze scherper afstaken op lichteren grond...wel vloog er hier-en-daar door de wolken in het oosten iets gloeiends — pylen van goud en van vuur die heen-en-weer werden geschoten, evenwydig aan de kim — maar ze verdwenen weer en schenen neertevallen achter de ondoordringbare gordyn die nog altyd den dag bleef verbergen voor de oogen van *Saïdjah.*

Toch werd het allengs lichter en lichter om hem heen. Hy zag reeds het landschap, en reeds kon hy de kuif onderscheiden van het *klappa*-boschje waarin *Badoer* verscholen ligt... daar sliep *Adinda!*

Neen, ze sliep niet meer! Hoe zou ze kunnen slapen? Wist ze niet dat *Saïdjah* haar wachten zou? Gewis, ze had niet geslapen den ganschen nacht! Zeker had de dorpswacht geklopt aan hare deur, om te vragen waarom de *pelitah* voortbrandde in haar huisjen, en met lieven lach had ze gezegd dat een gelofte haar wakker hield om den *slendang* afteweven waaraan ze bezig was, en die gereed moest zyn voor den eersten dag der nieuwe maan...

Of ze had den nacht doorgebracht in 't donker, zittend op haar rystblok, en tellende met begeerigen vinger dat er wel waarlyk daarin zes-en-dertig diepe strepen stonden gekorven naast elkander. En ze had zich vermaakt met kunstigen schrik of ze zich misschien verrekende, of er wellicht nog eene ontbrak, om nogeens, en nogeens, en telkens weder te genieten van de heerlyke zekerheid dat er wel degelyk driemaal twaalf manen waren voorbygegaan sedert *Saïdjah* haar zag voor het laatst.

Ook *zy* zou thans, nu 't al zoo licht werd, haar oogen inspannen met vruchtelooze vermoeienis om de blikken te buigen òver de kim, opdat ze de zon zouden ontmoeten, de trage zon, die wegbleef...wegbleef...

Daar kwam een streep van blauwig rood die zich vastklemde aan de wolken, en de randen werden licht en gloeiend, en 't begon te bliksemen, en weer schoten er pylen van vuur door het luchtruim, maar ze vielen niet neder ditmaal, ze hechtten zich vast op den donkeren grond, en deelden hun gloed mede in grooter en grootere kringen, en ontmoetten elkander, kruisend, slingerend, wendend, dwalend, en ze vereenigden zich tot vuurbundels, en weerlichtten in gouden glans op een grond van paarlemoer, en er was rood, en blauw, en geel, en zilver, en purper, en azuur in dat alles...o God, dat was de dageraad: dat was het weerzien van *Adinda!*

Saïdjah had niet geleerd te bidden, en 't ware ook jammer geweest hem dat te leeren, want heiliger gebed en vuriger dank dan er lag in de sprakelooze opgetogenheid zyner ziel, was niet te vatten in menschelyke taal.

Hy wilde niet naar *Badoer* gaan. Het weerzien zelf van *Adinda* kwam hem minder schoon voor, dan de zekerheid haar straks te *zullen* weerzien. Hy zette zich aan den voet van den *ketapan*, en liet zyn oogen dwalen over de landstreek. De natuur lachte hem toe en scheen hem welkom te heeten als een moeder haar teruggekeerd kind. En even als deze haar vreugde schildert door eigenwillige herinnering aan de voorbygegane smart, by 't vertoonen van wat ze bewaarde als aandenken gedurende het afzyn, liet ook *Saïdjah* zich vermaken door 't weerzien van zoovele plekken die getuigen waren van zyn kort leven. Maar hoe ook zyn oogen of zyn gedachten ronddwaalden, telkens viel zyn blik en zyn verlangen terug op het pad dat van *Badoer* leidt naar den *ketapan*. Alles wat zyn zinnen waarnamen, heette *Adinda*. Hy zag den afgrond links, waar de aarde zoo geel is, waar eens

een jonge buffel verzonk in de diepte: daar hadden de dorpelingen zich verzameld om het dier te redden — want het is geen geringe zaak een jongen buffel te verliezen — en ze hadden zich neergelaten aan sterke *rottan*-koorden. *Adinda*'s vader was de moedigste geweest...o, hoe zy in de handen klapte, *Adinda!*

En daarginds, aan de andere zyde, waar 't kokosboschje wuift over de hutten van het dorp, daar ergens was *Si-Oenah* uit een boom gevallen, en gestorven. Hoe schreide zyn moeder: «omdat *Si-Oenah* nog zoo klein was» jammerde zy... alsof ze minder bedroefd zou geweest zyn als *Si-Oenah* grooter geweest ware. Maar klein was hy, dàt is waar, want hy was kleiner en zwakker nog dan *Adinda*...

Niemand betrad het wegje dat van *Badoer* leidde naar den boom. Straks zou ze komen: o, zeker... 't was nog zoo vroeg!

Saïdjah zag een *badjing* die met dartele vlugheid heen-en-weersprong tegen den stam van een *klappa*-boom. Het diertje — de ergernis van den eigenaar des booms, maar lief toch in gedaante en beweging — klauterde onvermoeid op-en-neder. *Saïdjah* zag het, en dwong zich er naar te blyven zien, wyl dit aan zyn gedachten rust gaf van den zwaren arbeid dien ze verrichtten sedert het opgaan der zon...rust na 't afmattend wachten. Welhaast uitten zich zyn indrukken in woorden, en hy zong wat er omging in zyn ziel. Het ware my liever u zyn lied te kunnen *voorlezen* in 't maleisch, dat italiaansch van het Oosten ([145]) doch ziehier de vertaling:

«Zie hoe de *badjing* zyn levensonderhoud zoekt
Op den *klappa*-boom. Hy stygt, daalt, dartelt links en rechts,
Hy draait om den boom, springt, valt, klimt, en valt weder:
Hy heeft geen vleugels, en is toch zoo vlug als een vogel.

Veel geluk, myn *badjing*, ik wensch u heil!
Ge zult gewis vinden het levensonderhoud dat ge zoekt...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bosch,
Wachtende op levensonderhoud van myn hart.

Reeds lang is het buikje van myn *badjing* verzadigd...
Reeds lang is hy teruggekeerd in zyn nestje...
Maar nog altyd is myn ziel
En myn hart bitter bedroefd... *Adinda!*»

Nog was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den *ketapan*.

Saïdjah's oog viel op een kapel die zich scheen te verheugen omdat het begon warm te worden.

«Zie hoe de vlinder daar rondfladdert.
Zyn vlerkjes schitteren als een veelkleurige bloem.
Zyn hartjen is verliefd op den bloesem der *kenari*:
Zeker zoekt hy zyn welriekende geliefde.

Veel geluk, myn vlinder, ik wensch u heil!
Ge zult gewis vinden wat gy zoekt...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bosch,
Wachtende op wat myn hart liefheeft.

Reeds lang heeft de vlinder gekust
Den kenari-bloesem die hy zoozeer bemint...
Maar nog altyd is myn ziel
En myn hart bitter bedroefd... *Adinda!*»

En er was niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den boom.

De zon begon reeds hoog te staan... er was al hitte in de lucht.

«Zie, hoe de zon schittert daar omhoog,
Hoog boven den *waringi*-heuvel!
Ze voelt zich te warm, en wenscht neertedalen,
Om te slapen in zee, als in de armen van een gade.

Veel geluk, o zon, ik wensch u heil!
Wat gy zoekt, zult ge gewis vinden...
Maar ik zit alleen by het *djati*-bosch,
Wachtende op rust voor myn hart.

Reeds lang zal de zon ondergegaan wezen,
En slapen in de zee, als alles duister is...
En nog altyd zal myn ziel
En myn hart bitter bedroefd zyn... *Adinda!*

Nog was er niemand op den weg die er leidt van *Badoer* naar den *ketapan.*

«Als er niet langer vlinders zullen rondfladderen,
Als de sterren niet meer zullen schitteren,
Als de *melatti* niet meer welriekend zal wezen,
Als er niet langer bedroefde harten zyn,
Noch wild gedierte in het woud...
Als de zon verkeerd zal loopen,
En de maan vergeten wat oost en west is...
Als dàn *Adinda* nog niet gekomen is,
Dan zal een engel met blinkende vleugelen
Neerdalen op aarde, om te zoeken wat daar achterbleef.
Dan zal myn lyk hier liggen onder den *ketapan*...
Myn ziel is bitter bedroefd... *Adinda!*»

Nog was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den *ketapan.*

«Dan zal myn lyk door den engel gezien worden.
Hy zal het zyn broederen aanwyzen met den vinger:

«Ziet, daar is een gestorven mensch vergeten,
Zyn verstyfde mond kust een *melatti*-bloem.
Komt, dat wy hem opnemen en ten-hemel dragen,
Hem, die op *Adinda* gewacht heeft tot hy dood was.
Gewis, *hy* mag niet daar achterblyven,
Wiens hart de kracht had zóó te beminnen!»

Dan zal nog ééns myn verstyfde mond zich openen
Om *Adinda* te roepen, die myn hart lief heeft...
Nog éénmaal zal ik de *melatti* kussen
Die *zy* me gaf... *Adinda*... *Adinda!*»

En nog altyd was er niemand op het pad dat van *Badoer* leidde naar den boom.

O, ze was gewis tegen den morgenstond in slaap gevallen, vermoeid van 't waken gedurende den nacht, van 't waken vele lange nachten door! Zeker had ze niet geslapen sedert weken: zóó was het!

Zou hy opstaan en naar *Badoer* gaan? Neen! Mocht het schynen alsof er twyfel was aan haar komst?

Als hy den man riep die daarginds zyn buffel naar 't veld dreef? Die man was te ver. En bovendien, *Saïdjah* wilde niet spreken *over Adinda*, niet vragen *naar Adinda*...hy wilde haar *weerzien*, háár alleen, háár het eerst! O zeker, zéker zou ze nu spoedig komen!

Hy zou wachten, wachten...

Maar als ze ziek was, of...dood?

Als een aangeschoten hert vloog *Saïdjah* 't pad op, dat van den *ketapan* leidt naar het dorp waar *Adinda* woonde. Hy zag niets en hoorde niets, en toch had hy iets kunnen hooren, want er stonden menschen op den weg by den ingang van het dorp, die riepen: «*Saïdjah*, *Saïdjah!*»

Maar...was 't zyn haast, zyn drift, die hem belette *Adinda*'s huis te vinden? Hy was reeds voortgevlogen tot aan 't einde van den weg waar het dorp ophoudt, en als dolzinnig keerde hy terug, en sloeg zich voor 't hoofd omdat hy háár huis had kunnen voorbygaan zonder het te zien. Maar weer was hy aan den ingang, en — myn God, was 't een droom? — weer had hy *Adinda*'s huis niet gevonden! Nogeens vloog hy terug, en op-eenmaal bleef hy staan, greep met beide handen zyn hoofd, als om daaruit den waanzin wegtepersen die hem beving, en riep luide: «dronken, dronken, ik ben dronken!»

En de vrouwen van *Badoer* kwamen uit hare huizen, en zagen met deernis den armen *Saïdjah* daar staan, want zy

herkenden hem, en begrepen dat hy *Adinda*'s huis zocht, en wisten dat er geen huis van *Adinda* was in het dorp *Badoer*.

Want, toen het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* den buffel van *Adinda*'s vader had weggenomen...

Ik heb u gezegd, lezer, dat myn verhaal eentonig is.

...toen was *Adinda*'s moeder gestorven van verdriet. En haar jongste zusje was gestorven omdat het geen moeder had die 't zoogde. En *Adinda*'s vader, die vreesde voor de straf als hy zyn landrenten niet betaalde...

Ik weet het wel, ik weet het wel, dat myn verhaal eentonig is!

...*Adinda*'s vader was heengegaan uit het land. Hy had *Adinda* meegenomen, met hare broeders. Maar hy had vernomen hoe de vader van *Saïdjah* te *Buitenzorg* was gestraft met rottingslagen omdat hy *Badoer* verlaten had zonder pas. En daarom was *Adinda*'s vader niet gegaan naar *Buitenzorg*, noch naar *Krawang*, noch naar de *Preanger*, noch naar de *Bataviasche Ommelanden*.. hy was gegaan naar *Tjilang-kahan*, het distrikt van *Lebak*, dat aan de zee grenst. Daar had hy zich verscholen in de bosschen, en gewacht op de komst van *Pa-Ento*, *Pa-Lontah*, *Si-Oeniah*, *Pa-Ansioe*, *Abdoel-Isma* en nog eenige anderen die door het distriktshoofd van *Parang-Koedjang* beroofd waren van hun buffels, en die allen vreesden voor straf als ze hun landrenten niet betaalden. Daar hadden ze zich by-nacht meester gemaakt van een visschersprauw, en waren in zee gestoken. Ze hadden westelyk gestuurd, en hielden het land rechts van zich, tot aan *Java-punt*. Vanhier waren zy noordwaarts gestevend tot ze *Tanah-itam* voor zich zagen, dat de europesche zeelieden *Prinsen-eiland* noemen. Zy waren dat eiland omgezeild aan de oostzyde, en hadden toen aangehouden op de *Keizersbaai*,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] men game

Struikelend over halfvergane bamboe en over stukken van 't neergevallen dak, baande hy zich een weg naar 't heiligdom dat hy zocht. En, waarlyk, hy vond nog iets terug van den opstaanden *pagger* waarnaast *Adinda's baleh-baleh* gestaan had, en zelfs stak in dien *pagger* nog de bamboezen pin, waaraan ze haar kleed hing als ze zich te slapen legde...

Maar de *baleh-baleh* was ingestort als het huis, en byna vergaan tot stof. Hy nam een handvol daarvan, drukte het aan zyn geopende lippen, en ademde zeer diep...

Den volgenden dag vroeg hy aan de oude vrouw die hem verpleegd had, waar 't rystblok was dat er gestaan had op het erf van *Adinda*'s huis? De vrouw was verheugd dat ze hem hoorde spreken, en liep het dorp rond om dat blok te zoeken. Toen zy den nieuwen eigenaar aan *Saïdjah* kon aanwyzen, volgde deze haar zwygend, en by 't rystblok gebracht, telde hy daarop twee en dertig ingekorven strepen...

Toen gaf hy die vrouw zooveel *Spaansche-matten* als noodig was tot het koopen van een buffel, en verliet *Badoer*. Te *Tjilang-Kahan* kocht hy een visschersprauw, en kwam daarmede na eenige dagen zeilens in de *Lampongs* aan, waar de opstandelingen zich verzetten tegen het nederlandsch gezag. Hy sloot zich aan by een bende Bantammers, niet om te stryden zoozeer als om *Adinda* te zoeken. Want hy was zacht van aard, en meer ontvankelyk voor droefenis dan voor bitterheid.

Op zekeren dag dat de opstandelingen op-nieuw waren geslagen, doolde hy rond in een dorp dat pas veroverd was door het nederlandsche leger, en dus in brand stond. ([146]) *Saïdjah* wist dat de bende die daar vernietigd was geworden, grootendeels uit Bantammers had bestaan. Als een spook waarde hy rond in de huizen die nog niet geheel verbrand waren, en vond het lyk van *Adinda*'s vader met een *klewang*-bajonetwonde in de borst. Naast hem zag *Saïdjah* de drie

ketapan, als schrikte ik terug voor de treurige ontknooping, en hoe ik over deze ben heengegleden met afkeer. En toch was dit myn voornemen niet, toen ik begon over *Saïdjah* te spreken. Want aanvankelyk vreesde ik, sterker kleuren noodig te hebben om den lezer te treffen by 't beschryven van zoo vreemde toestanden. Gaande-weg echter gevoelde ik dat het een beleediging voor myn publiek wezen zou, te gelooven dat ik meer bloed had moeten brengen in myn schildery. ([148])

Toch had ik dit kùnnen doen, want ik heb stukken voor my liggen...doch neen: liever een bekentenis.

Ja, een bekentenis, lezer! Ik weet niet of *Saïdjah Adinda* liefhad. Niet of hy naar *Batavia* ging. Niet of hy in de *Lampongs* werd vermoord met nederlandsche bajonetten. Ik weet niet of zyn vader bezweek ten-gevolge van de rottingslagen die hem werden gegeven omdat hy *Badoer* had verlaten zonder pas. Ik weet niet of *Adinda* de manen telde door kerven in haar rystblok...

Dit alles weet ik *niet!*

Maar ik weet *meer* dan dat alles. Ik weet *en kan bewyzen* dat er *veel* Adinda's waren en *veel* Saïdjah's, en dat, *wat verdichtsel is in 't byzonder*, *waarheid wordt in 't algemeen.* Ik zeide reeds dat ik de namen kan opgeven van personen die, zooals de ouders van *Saïdjah* en *Adinda*, door onderdrukking werden verdreven uit hun land. Het is myn doel niet, in dit werk mededeelingen te geven als voegen zouden voor een vierschaar die uitspraak te doen had over de wyze waarop 't nederlandsch gezag in Indie wordt uitgeoefend, mededeelingen die slechts kracht van bewys zouden hebben voor wien het geduld had die met aandacht en belangstelling doortelezen, zooals niet verwacht kan worden van een publiek dat verstroojing zoekt in zyn lektunr. Daarom heb ik, in-plaats van dorre namen van personen en plaatsen, met de dagteeke-

[illegible] verzadigd…
[illegible]…

[illegible] van *Badoer* leidde [illegible]

[illegible] te verheugen [illegible]

[illegible]

ACHTTIENDE HOOFDSTUK

’t Was namiddag. Havelaar trad uit de kamer, en vond zyn Tine in de voorgalery, hem wachtende met de thee. Mevrouw Slotering trad haar huis uit en scheen zich naar de Havelaars te willen begeven, maar eensklaps wendde zy zich naar ’t hek, en wees daar met vry hevige gebaren een man terug die even te-voren was binnengetreden. Ze bleef staan tot zy zich verzekerd had dat hy naar-buiten was teruggegaan, en keerde daarop langs het grasveld naar Havelaars huis terug.

«Ik wil toch eindelyk eens weten wat dit beduidt!» zei Havelaar, en toen de begroeting voorby was, vroeg hy op schertsenden toon, om haar niet te doen meenen dat hy haar een weinigje gezag misgunde, op een erf dat vroeger ’t hare was:

— Wel, mevrouw, zeg me toch eens waarom u de menschen die ’t erf betreden, zoo terugzendt? Als die man van zoo-even nu eens iemand was die kippen te-koop had, of iets anders wat noodig kon zyn voor de keuken?

Er vertoonde zich op ’t gelaat van mevrouw Slotering een pynlyke trek die niet ontsnapte aan Havelaars blik.

— Ach, zeide zy, er is zooveel slecht volk!

— Zeker, dat is er overal. Maar als men 't de menschen zoo moeielyk maakt, zullen de goeden ook wegblyven. Kom-aan, mevrouw, vertel me toch eens ronduit waarom ge zoo streng opzicht houdt over 't erf?

Havelaar zag haar aan, en trachtte vergeefs het antwoord te lezen in haar vochtig oog. Hy drong iets sterker op verklaring aan...de weduw berstte in tranen uit, en zei dat haar man ten-huize van het distriktshoofd te *Parang-Koedjang* vergiftigd was.

— Hy wilde rechtvaardig zyn, m'nheer Havelaar, ging de arme vrouw voort, hy wilde een eind maken aan de mishandeling waaronder de bevolking zucht. Hy vermaande en dreigde de Hoofden, in vergaderingen en schriftelyk...ge moet zyn brieven gevonden hebben in 't archief?

Dit was zoo. Havelaar had die brieven gelezen, *waarvan afschriften voor my liggen.* (149)

— Hy sprak telkens met den resident, vervolgde de weduw, maar altyd vergeefs. Want daar 't van algemeene bekendheid was dat de knevelary plaats had ten-behoeve en onder bescherming van den Regent, wien de resident niet by de Regeering wilde aanklagen, leidden al die gesprekken tot niets dan tot mishandeling van de klagers. Daarom had myn arme man gezegd dat hy, als er geen verbetering kwam vóór 't einde des jaars, zich rechtstreeks wenden zou tot den Gouverneur-generaal. Dat was in November. Hy ging kort daarna op een inspektiereis, gebruikte het middagmaal ten huize van den *Dhemang* van *Parang-Koedjang*, en werd kort daarop in deerniswaarden toestand te-huis gebracht. Hy riep, op de maag wyzende: «vuur, vuur!» en weinige uren later was hy dood, hy die altyd een voorbeeld was geweest van goede gezondheid.

— Hebt ge den dokter van *Serang* laten roepen? vroeg Havelaar.

zal 't wezen. daarby

zyn omzichtigheid te doen opmerken die hem geen woord deed uiten over de pas gedane ontdekking om niet het stellige zyner aanklacht te verzwakken door onzekerheid omtrent een wel belangryke, maar nog onbewezen beschuldiging. Zyn voornemen was, 't lyk van zyn voorganger te doen opgraven en wetenschappelyk onderzoeken, zoodra de Regent zou verwyderd zyn en diens aanhang onschadelyk gemaakt. Maar men heeft hem hiertoe de gelegenheid niet gelaten. ([152])

In de afschriften van officieele stukken — afschriften die overigens letterlyk overeenstemmmen met het oorspronkelyke — geloof ik de dwaze titulatuur te mogen vervangen door eenvoudige voornaamwoorden. Van den goeden smaak myner lezers verwacht ik dat zy in deze verandering genoegen nemen.

«N° 88. *Geheim.* *Rangkas-Betoeng*, 24 Februari 1856.
Spoed.

Aan den Resident van Bantam.

Sedert ik voor een maand myn betrekking alhier aanvaardde, heb ik my hoofdzakelyk beziggehouden met het onderzoek naar de wyze waarop de Inlandsche Hoofden zich kwyten van hun verplichtingen jegens de bevolking op het stuk van *heerediensten*, *poendoetan* en dergelyke. ([153])

Zeer spoedig ontdekte ik dat de Regent op eigen autoriteit, en ten zynen-behoeve, menschen liet opkomen, vèr boven het hem wettig toekomend aantal *pantjens* en *kemits*. ([154])

Ik weifelde tusschen de keus om terstond officieel te rapporteeren, en de zucht om door zachtheid, of later zelfs door bedreigingen, dien Inlandschen Hoofdambtenaar daarvan terug te brengen, ten-einde het tweeledig doel te bereiken om dat misbruik te doen ophouden en te-gelyker-tyd dien ouden dienaar van het Gouvernement niet terstond al te streng te behandelen, vooral uit aanmerking van de slechte voor-

beelden die, naar ik geloof, hem dikwyls gegeven zyn, en in-verband met de byzondere omstandigheid dat hy bezoek verwachtte van twee verwanten, de Regenten van *Bandoeng* en van *Tjanjor*, althans van den laatsten — die, naar ik meen, reeds met groot gevolg op weg is — en hy dus meer dan anders in de verzoeking was — en met het oog op den benarden staat zyner geldmiddelen, als-het-ware in de *noodzakelykheid* — om door onwettige middelen te voorzien in de noodige toebereidselen voor dat bezoek.

Dit alles leidde my tot zachtheid omtrent hetgeen reeds geschied *was*, doch geenszins tot toegevendheid voor den vervolge.

Ik drong aan op dadelyke staking van elke onwettigheid.

Van die voorloopige proeve om den Regent door zachtheid tot zyn plicht te brengen, heb ik u onder'shands doen kennis dragen. ([155])

My is echter gebleken dat hy met brutale onbeschaamdheid alles in den wind slaat, en ik gevoel my krachtens myn ambtseed verplicht u meetedeelen:

> *dat ik den Regent van* Lebak, Radhen Adhipatti Karta Nattâ Nagara, b e s c h u l d i g *van misbruik van gezag, door het onwettig beschikken over den arbeid zyner onderhoorigen, en* v e r d e n k *van knevelary, door het vorderen van opbrengsten* in naturâ, *zonder, of tegen willekeurig vastgestelde, onvoldoende, betaling;*
>
> *dat ik voorts den Dhemang van* Parang-Koedjang — *zyn schoonzoon — verdenk van medeplichtigheid aan de genoemde feiten.*

Om beide zaken behoorlyk te kunnen instrueeren, neem ik de vryheid u voortestellen, my te gelasten:

1° *den Regent van* Lebak *voornoemd, met den meesten spoed naar* Serang *optezenden, en zorgtedragen dat hy noch voor zyn vertrek, noch gedurende de reize in de gelegenheid zy, door omkooping of op andere*

wyze te influenceeren op de getuigenissen die ik zal moeten inwinnen;

2⁰ *den Dhemang van* Parang-Koedjang *voorloopig in arrest te nemen;*

3⁰ *gelyken maatregel toetepassen op zoodanige personen van minderen rang, als, behoorende tot de familie van den Regent, geacht kunnen worden invloed uitteoefenen op de zuiverheid van het intestellen onderzoek;*

4⁰ *dat onderzoek terstond te doen plaats hebben, en van den uitslag te dienen van omstandig bericht.*

Ik neem de vryheid u voorts in overweging te geven, de komst des Regents van *Tjanjor* te kontramandeeren.

Ten-slotte heb ik de eer — ten-overvloede voor u, die de Afdeeling Lebak beter kent dan my nog mogelyk is — de verzekering te geven dat uit een *politiek* oogpunt de streng rechtvaardige behandeling dezer zaak geen het minste bezwaar heeft, en dat ik eer voor gevaar zou beducht zyn als ze *niet* tot klaarheid gebracht werd. Want ik ben geïnformeerd dat de geringe man die, naar een getuige my zeide, *poessing* is van de vexatie, reeds lang naar redding uitziet. ([156])

Ik heb de kracht tot den moeielyken plicht dien ik door het schryven van dezen brief volbreng, gedeeltelyk geput uit de hoop dat het my vergund zal wezen ter-zyner-tyd een en ander bytebrengen ter verschooning van den ouden Regent, met wiens pozitie, hoezeer door eigen schuld veroorzaakt, ik evenwel diep medelyden gevoel.

De Adsistent-resident van Lebak,

MAX HAVELAAR.»

Den volgenden dag antwoordde hem...de *resident van Bantam?* O neen, de heer Slymering, *partikulier!*

Dit antwoord is eene kostbare bydrage tot de kennis van de wyze waarop het bestuur in Nederlandsch-Indie wordt

uitgeoefend. De heer Slymering beklaagde zich «dat Havelaar hem van de zaak die voorkwam in den brief N° 88, niet eerst mondeling had kennis gegeven.» Natuurlyk omdat er dan meer kans ware geweest op «*schipperen*.» En voorts: «dat Havelaar *hem stoorde in zyn drukke bezigheden!*»

De man was zeker bezig met een jaarverslag over rustige rust! Ik heb dien brief voor my liggen ([119]) en vertrouw myn oogen niet. Ik herlees den brief van den adsistent-resident van *Lebak*...ik plaats hèm en den resident van *Bantam*, Havelaar en Slymering naast elkander. . . . .
. . . .

Die Sjaalman is een gemeene schooier! Ge moet weten, lezer, dat Bastiaans weer dikwyls niet op 't kantoor komt, omdat hy de jicht heeft. Daar ik nu een gewetenszaak maak van het wegwerpen der fondsen van de firma — *Last* & *C°* — want in principes ben ik onwrikbaar, kwam ik eergister op 't denkbeeld dat Sjaalman toch een tamelyk goede hand schryft, en daar hy er zoo armoedig uitziet, en dus voor matig loon wel zou te krygen zyn, begreep ik aan de firma verplicht te wezen, op de goedkoopste wys in de vervanging van Bastiaans te voorzien. Ik ging dus naar de Lange-leidsche-dwarsstraat. De vrouw van den winkel was voor, doch scheen me niet te herkennen, schoon ik haar onlangs heel duidelyk had gezegd dat ik m'nheer *Droogstoppel* was, *Makelaar in koffi*, *van de Lauriergracht*. Er is altyd iets stuitends in dat niet herkennen, maar omdat het nu wat minder koud is, en ik den vorigen keer myn jas met bont aanhad, schryf ik het dáároan toe, en trek 't my niet aan...de beleediging, meen ik. Ik zei dus nogeens, dat ik m'nheer *Droogstoppel* was, *Makelaar in Koffi* van de *Lauriergracht*, en verzocht haar te gaan zien of die Sjaalman thuis was, omdat ik niet weer zooals onlangs wilde te doen hebben met zyn vrouw, die altyd ontevreden is. Maar die uitdraagster weigerde naar-boven te gaan. «Ze

kon niet den heelen dag trappen klimmen voor dat bedelvolk, zeide zy, ik moest maar zelf gaan zien.» En daar volgde weer een beschryving van de trappen en portalen, die ik volstrekt niet noodig had, want ik herken altyd een plaats waar ik eens geweest ben, omdat ik altyd zoo op alles acht geef. Dit heb ik my aangewend in de zaken. Ik klom dus de trappen op, en klopte aan de bekende deur, die terugweek. Ik trad binnen, en daar ik niemand in de kamer vond, zag ik eens rond. Nu, veel te zien was er niet. Er hing een half broekje met geborduurde strook over een stoel...wat hoeven zulke menschen geborduurde broekjes te dragen? In een hoek stond een niet zeer zware reiskoffer, dien ik in gedachte aan het hengsel vatte, en op den schoorsteenmantel lagen eenige boeken die ik eens inzag. Een wonderlyke verzameling! Een paar deelen van *Byron*, *Horatius*, *Bastiat*, *Béranger*, en...raad eens? Een bybel, een kompleete bybel, met de apokriefe boeken er in! Dàt had ik by Sjaalman niet verwacht. En er scheen in gelezen te zyn ook, want ik vond veel aanteekeningen op losse stukken papier, die betrekking hadden op de Schrift — hy zegt dat Eva tweemaal ter-wereld kwam...de man is gek! — nu, alles was van dezelfde hand als de stukken in dat verwenschte pak. Vooral 't boek van Job scheen hy yverig bestudeerd te hebben, want daar gaapten de bladen. Ik denk dat hy de hand des Heeren begint te voelen, en daarom door lektuur in de heilige boeken zich wil verzoenen met God. Ik heb er niets tegen. Maar, zoo al wachtende, viel myn oog op een dames-werkdoosje, dat op tafel stond. Zonder erg bezag ik dat. Er waren een paar half-afgewerkte kinderkousjes in, en een tal van zotte verzen. Ook een brief aan Sjaalmans vrouw, zooals uit het opschrift bleek. De brief was geopend, en zag er uit alsof men hem in drift had saamgeknepen. Nu is myn vast principe, nooit iets te lezen dat niet aan my gericht is, omdat ik dit niet fatsoenlyk vind. Ik doe het dan ook nooit als ik er geen belang by heb. Maar nu kreeg ik een ingeving dat het myn plicht was, dien brief eens intezien, omdat de inhoud my misschien zou voorlichten omtrent de menschlievende bedoeling die me tot Sjaal-

was te groot om de buitenplaats te bezien, die prachtig moet wezen in den zomer, maar in 't huis zelf verlangde men daar niets meer, want er was vol-op van alles wat vermaak geeft: een biliardzaal, een bibliotheekzaal, een overdekte steenen glasgalery als broeikast, en de *kakatoea* zat op een stok van zilver. (157) Ik had nooit zoo-iets gezien, en maakte terstond de opmerking, hoe toch altyd goed gedrag beloond wordt. Die man had terdeeg op zyn zaken gepast, want hy had wel drie ridderorden. Hy bezat een heerlyke buitenplaats, en bovendien een huis te Amsterdam. Aan 't souper was alles getruffeld, en ook de bedienden aan tafel hadden roode vesten aan, net als de koetsier.

Daar ik veel belang stel in indische zaken — om de koffi — bracht ik daarop het gesprek, en zag al heel spoedig waaraan ik me te houden had. Die resident heeft me gezegd, dat hy 't in den Oost altyd heel goed heeft gehad, en dat er dus geen woord waar is aan al die vertellingen over ontevredenheid onder de bevolking. Ik bracht het gesprek op Sjaalman. Hy kende hem, en wel van een zeer ongunstige zyde. Hy verzekerde my, dat men zeer goed had gedaan dien man wegtejagen, want hy was een zeer ontevreden persoon, die altyd op alles aanmerking maakte, terwyl er bovendien veel viel aftekeuren in zyn eigen gedrag. Hy schaakte namelyk telkens meisjes, en bracht die dan by zyn eigen vrouw, en hy betaalde zyn schulden niet, wat toch zeer onfatsoenlyk is. Daar ik nu uit den brief dien ik gelezen had, zoo juist wist hoe gegrond al die beschuldigingen waren, deed het me groot genoegen, te zien dat ik de zaken zoo goed beoordeeld had, en was ik zeer tevreden met myzelf. Ik ben hiervoor dan ook bekend by myn pilaar...dat ik altyd zoo juist oordeel, meen ik.

Die resident en zyn vrouw waren lieve, gulle menschen. Ze verhaalden ons veel van hun levenswys in den Oost. Het moet daar toch wel aangenaam wezen. Zy zeiden dat hun buitenplaats by Driebergen niet half zoo groot was als hun

«erf», zooals ze dat noemden, in de binnenlanden van Java, en dat daartoe wel honderd menschen noodig waren tot onderhoud. Maar — en dit is wel een bewys hoe bemind ze waren — dat deden die menschen geheel om-niet, en alleen uit genegenheid. Ook verhaalden zy, dat by hun vertrek de verkoop hunner meubelen wel tienmaal meer dan de waarde had opgebracht, omdat de Inlandsche Hoofden zoo graag een aandenken koopen van een resident die goed voor hen geweest is. Ik zei dit later aan Stern, die beweerde dat het door dwang geschiedde, en dat hy dit uit Sjaalmans pak bewyzen kon. ([158]) Maar ik heb hem gezegd, dat die Sjaalman een lasteraar is, dat hy meisjes heeft geschaakt — even als die jonge Duitscher by Busselinck & Waterman — en dat ik volstrekt geen waarde hecht aan zyn oordeel, want dat ik nu van een resident zelf had gehoord hoe de zaken stonden, en dus van m'nheer Sjaalman niets te leeren had.

Er waren daar nog meer menschen uit den Oost, onder anderen een heer die heel ryk was, en nog altyd veel geld verdiende aan thee, die de Javanen voor hem moeten maken voor weinig geld, en die de Regeering van hem koopt voor hoogen prys, om de werkzaamheid van die Javanen aantemoedigen. Ook die heer was zeer boos op al de ontevreden menschen, die gedurig spreken en schryven tegen de Regeering. Hy kon 't bestuur van de kolonien niet genoeg roemen, want hy zei overtuigd te wezen dat er veel verloren werd op de thee die men van hem kocht, en dat het dus een ware edelmoedigheid was, by voortduring een zoo hoogen prys te betalen voor een artikel dat eigenlyk weinig waarde heeft, en dat hyzelf dan ook niet lustte, want hy dronk altyd chinesche thee. Ook zeide hy dat de Gouverneur-generaal die de zoogenaamde theekontrakten had verlengd, in weerwil van de berekening dat er door 't Land zooveel verloren wordt op die zaken, zulk een bekwaam braaf mensch was, en vooral zulk een trouw vriend voor wie hem vroeger gekend hadden. Want die Gouverneur-generaal had zich volstrekt niet gestoord aan de praatjes over 't verlies op de

thee, en hem, toen er spraak was van de intrekking dier kontrakten, ik geloof in 1846, een grooten dienst gedaan door te bepalen dat men maar altyd zou voortgaan met het koopen van zyn thee. «Ja, riep hy uit, het hart bloedt me als ik zulke edele menschen hoor lasteren! Als *hy* er niet geweest was, liep ik nu te-voet met vrouw en kinderen.» (159) Toen liet hy zyn *barouchet* voorkomen, en die zag er zóó keurig uit, en de paarden staken zóó goed in 't vleesch, dat ik best begrypen kan, hoe men gloeit van dankbaarheid voor zulk een Gouverneur-generaal. Het doet in de ziel goed, het oog te vestigen op zoo liefelyke aandoeningen, vooral wanneer men die vergelykt met dat verwenschte morren en klagen van wezens als zoo'n Sjaalman.

Den volgenden dag bracht die resident ons een bezoek terug, en ook die heer voor wien de Javanen thee maken. 't Zyn beste menschen, en toch deftig van belang! Beiden tegelyk vroegen zy met welken trein we dachten aantekomen te Amsterdam? Wy begrepen niet wat dit beteekenen moest, maar later werd het ons duidelyk, want toen we maandagmorgen daar aankwamen, waren er aan de station twee bedienden, één met een rood vest, en één met een geel vest, die tegelyk ons zeiden met den telegraaf last te hebben bekomen, ons aftehalen met rytuig. Myn vrouw was konfuus, en ik dacht er aan, wat Busselinck en Waterman zouden gezegd hebben, als ze dat gezien hadden...dat er twee rytuigen tegelyk voor ons waren, meen ik. Maar 't was niet gemakkelyk een keus te doen, want ik kon niet besluiten een der partyen te krenken, door 't afwyzen van een zoo lieve attentie. Goede raad was duur. Maar ik heb my uit die hoogstmoeielyke omstandigheid alweer gered. Ik heb myn vrouw en Marie in 't roode rytuig gezet — in den wagen van 't rooie vest, meen ik — en ik ben in 't gele gaan zitten... in 't gele rytuig, meen ik.

Wat die paarden liepen! Op de Weesperstraat, waar 't altyd zoo vuil is, vloog de modder rechts en links huizen

hoog, en, alsof weer 't spel sprak, daar liep die schooierige Sjaalman, in gebogen houding, met gebukt hoofd, en ik zag hoe hy met de mouw van zyn kaal jasje, zyn bleek gelaat trachtte te reinigen van de spatten. Ik ben zelden prettiger uit geweest, en myn vrouw vond het ook.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK

In 't partikulier briefje dat de heer Slymering aan Havelaar zond, deelde hy dezen mede dat hy in weerwil zyner «drukke bezigheden» den volgenden dag te *Rangkas-Betoeng* zou komen om te overleggen wat er moest gedaan worden. Havelaar, die maar al te goed wist wat zulke overlegging te beteekenen had — zyn voorganger had zoo dikwyls «geaboucheerd» met den resident van *Bantam!* — schreef den volgenden brief, dien hy den resident te-gemoet zond opdat deze dien zou gelezen hebben voor hy op de Lebaksche hoofdplaats aankwam. Kommentaar op dit stuk is overbodig.

«N⁰ 91. *Geheim.* *Rangkas-Betoeng*, 25 *Februari* 1856,
Spoed. *des avends te* 11 *ure.*

Gisteren middag te 12 ure had ik de eer tot u aftezenden myn spoedmissive N⁰ 88, houdende in substantie:

dat ik na lang onderzoek, en na vergeefs getracht te hebben den betrokkene door zachtheid terugtebrengen van zyn verkeerdheid, my krachtens myn ambtseed verplicht gevoelde den Regent van Lebak *te* beschuldigen *van*

misbruik van gezag, *en dat ik hem* verdacht *hield van knevelary.*

Ik was zoo vry in dien brief u voortestellen dat Inlandsch Hoofd naar *Serang* opteroepen, ten-einde *na zyn vertrek* en *na neutralisatie van den bedervenden invloed zyner uitgestrekte familie* ([160]) een onderzoek te doen instellen naar de gegrondheid myner beschuldiging en van myn vermoeden.

Lang, of juister gezegd *veel*, had ik nagedacht voor ik daartoe besloot.

Het was u door myn zorg bekend dat ik getracht heb door vermaningen en bedreigingen den ouden Regent voor ongeluk en schande te bewaren ([155]) en myzelf voor de diepe grieve, daarvan — zy 't dan ook alleen de onmiddelyk voorafgaande — oorzaak te zyn.

Doch ik zag aan den anderen kant de *sedert jaren uitgezogene*, *diep gedrukte* bevolking, ik dacht aan de noodzakelykheid van een voorbeeld — want *vele andere vexatien* zal ik u te rapporteeren hebben, als niet ten-minste *deze* zaak door terugwerking daaraan een eind maakt — en, ik herhaal het, *na ryp beraad* heb ik gedaàn wat ik voor plicht hield.

Op dit oogenblik ontvang ik uwe vriendelyke en geachte partikuliere letteren, houdende mededeeling dat gy morgen hier zult komen, en tevens een wenk dat ik deze zaak liever vooraf partikulier had moeten behandelen.

Morgen dus zal ik de eer hebben u te zien, en het is juist hierom dat ik vryheid neem u dezen te-gemoet te zenden, om vóór die ontmoeting het volgende te konstateeren.

Alles wat ik omtrent de handelingen van den Regent onderzocht, was diep geheim. Alleen *hyzelf* en de *Patteh* wisten het, want ik had hem loyaal gewaarschuwd. Zelfs de kontroleur weet nu nog maar ten-deele den uitslag van myn onderzoekingen. ([161]) Deze geheimhouding had een tweeledig doel. Eerst, toen ik nog hoopte den Regent van zyn weg terugtebrengen, was het om, àls ik slaagde, hem niet te kompromitteeren. De *Patteh* heeft my namens hem — het was op den 12den dezer — expresselyk voor die diskretie bedankt. ([162])

Doch later toen ik begon te wanhopen aan den goeden uitslag myner pogingen, of beter, toen de maat myner verontwaardiging d o o r e e n p a s g e h o o r d v o o r v a l overliep ([163]) toen langer zwygen *medeplichtigheid* worden zou, toen moest die geheimhouding strekken ten-*mynen*-behoeve, want ook omtrent myzelf en de mynen heb ik plichten te vervullen.

Immers na 't schryven der missive van gister, zou ik onwaardig zyn het Gouvernement te dienen, indien het daarin voorkomende, ydel, ongegrond, uit de lucht gegrepen was. En zoude of zal het my mogelyk wezen te bewyzen dat ik gedaan heb: «*wat een goed Adsistent-resident behoort te doen*» ([164]) te bewyzen dat ik niet beneden de betrekking sta die my gegeven is, te bewyzen dat ik niet loszinnig en ligtvaardig zeventien moeielyke dienstjaren op 't spel zet, en wat meer zegt, het belang van vrouw en kind...zal 't my mogelyk zyn dat alles te *bewyzen*, wanneer niet een diep geheim myn nasporingen verbergt, en den schuldige belet zich, zooals men 't noemt, *te dekken?* ([165])

By de minste verdenking zendt de Regent een expresse naar zyn neef die op-weg is, en die belang heeft by zyn *maintien*. Hy vraagt, ten-koste van wat ook, geld, deelt het met kwistige hand uit aan ieder dien hy in den laatsten tyd heeft te-kort gedaan, en 't gevolg zou wezen — ik hoop, niet te moeten zeggen: *zal* wezen — dat *ik* een ligtvaardig oordeel heb geveld, en kortaf: een onbruikbaar ambtenaar ben, om niet erger te zeggen.

Om my tegen deze eventualiteit te verzekeren, dient dit schryven. Ik heb de meeste hoogachting voor u, maar ik ken den geest dien men «de geest der Oost-Indische ambtenaren» zou kunnen noemen ([166]) en ik bezit dien geest *niet!*

Uw wenk dat de zaak vooraf beter *partikulier* ware behandeld geworden, doet me vreezen voor een abouchement. Wat ik in myn brief van gisteren gezegd heb, is *waar*. Doch misschien zou het onwaar *schynen*, wanneer de zaak werd behandeld op een wyze als zou kunnen strekken tot openbaarmaking van myne beschuldiging en van myn vermoeden,

vóór de Regent van hier verwyderd is.

Ik mag u niet ontveinzen dat zelfs uw onverwachte komst, in verband met de gister door my naar *Serang* gezonden expresse, my doet vreezen dat de schuldige die vroeger niet wilde toegeven aan myn vermaningen, *nu* vóór den tyd zal wakker worden en trachten, zoo mogelyk, zich *tant soit peu* te diskulpeeren. ([167])

Ik heb de eer my thans nog letterlyk te gedragen aan myne missive van gister, doch neem de vryheid daarby optemerken dat die missive óók het voorstel inhield: *om vóór het onderzoek den Regent te verwyderen, en zyn afhangelingen voorloopig onschadelyk te maken.* Ik vermeen niet verder verantwoordelyk te zyn voor wat ik avanceerde, dan voor-zoover gy mocht gelieven intestemmen met myn voorstel betreffende de *wyze* zan onderzoek, dat is: onpartydig, openlyk, en vooral *vry.*

Die vryheid bestaat *niet* voor de Regent verwyderd is, en naar myn bescheiden meening ligt hierin niets gevaarlyks. Hem kan immers gezegd worden dat *ik* hem beschuldig en verdenk, dat *ik* gevaar loop, en niet *hy*, wanneer hy onschuldig is. Want ikzelf ben van oordeel dat ik uit de dienst behoor ontslagen te worden, als er blyken zal dàt ik ligtvaardig, of zelfs maar voorbarig heb gehandeld. ([168])

Voorbarig! Na *jaren*, *jaren*, misbruik!

Voorbarig! Als een eerlyk man slapen kon, en leven en genieten, zoo lang zy voor wier welzyn hy geroepen is te waken, zy die in den hoogsten zin zyn *naasten* zyn, worden gekneveld en uitgezogen!

Het is waar, ik ben hier kort, doch ik hoop dat de vraag eenmaal wezen zal: *wat* men gedaan heeft, of men het *goed* gedaan heeft, niet of men het in *te korten tyd* heeft gedaan. Voor my is elke tyd te lang die gekenmerkt wordt door afpersing en onderdrukking, en zwaar weegt my de sekonde die door *myn* nalatigheid, door *myn* plichtverzuim, door *myn* «geest van schipperen» in ellende zou doorgebracht zyn.

Ik heb berouw over de dagen die ik heb laten verloo voor ik u officieel rapporteerde, en ik vraag verschoo

te hebben getracht hem hiertoe te bewegen, zei de resident dat hem niets overbleef dan een onderzoek intestellen naar de gegrondheid van de gedane klachten, en dat hy dus Havelaar verzoeken moest de getuigen te doen oproepen die zyn beschuldigingen konden staven.

Arme lieden die u gewond hadt aan de doornstruiken in den ravyn, hoe angstig zouden uw harten geklopt hebben als ge dezen eisch hadt kunnen hooren!

Arme Verbrugge! Gy, eerste getuige, hoofdgetuige, getuige *ex officio*, getuige uit kracht van ambt en eed! Getuige, die reeds getuigd hàdt op schrift! Op schrift dat dáár lag, op de tafel, onder Havelaars hand...

Havelaar antwoordde:

«Resident, *ik* ben adsistent-resident van *Lebak*, *ik* heb beloofd de bevolking te beschermen tegen afpersing en geweldenary, *ik* klaag den Regent aan, en zyn schoonzoon van *Parang-Koedjang*, *ik* zal de gegrondheid myner aanklacht bewyzen zoodra me daartoe de gelegenheid wordt gegeven die ik voorstelde in myn brieven, *ik* ben schuldig aan laster, als myn aanklacht valsch is!»

Hoe ruim Verbrugge ademde!

En hoe vreemd de resident Havelaars woorden vond!

Het onderhoud duurde lang. Met beleefdheid — want beleefd en welopgevoed wàs de heer Slymering — trachtte hy Havelaar te bewegen van zoo verkeerde grondbeginselen aftezien. Maar met even groote beleefdheid bleef deze onverzettelyk. Het slot was dat de resident moest toegeven, en als bedreiging zei, wat voor Havelaar een zegepraal was: *dat hy zich dan genoodzaakt vond de bedoelde brieven te brengen onder de aandacht van de Regeering.*

De zitting werd opgeheven. De resident bezocht den *Adhipatti* — we zagen reeds wat hy daar te verrichten had! — en gebruikte daarna 't middagmaal aan den schralen disch der Havelaars. Terstond daarop keerde hy terug naar *Serang*, met grooten spoed: Omdat. Hy. Het. Zoo. Byzonder. Druk. Had.

Den volgenden dag ontving Havelaar een brief van den resident van *Bantam*, welks inhoud blykt uit het antwoord dat ik hier afschryf:

«N⁰ 93. *Geheim.* *Rangkas-Betoeng*, 28 *Februari* 1856.

Ik heb de eer gehad te ontvangen uwe spoedmissive van 26 dezer La O, *geheim*, houdende hoofdzakelyk mededeeling:

dat gy gronden hadt, niet te treden in de voorstellen, gedaan by myne ambtsbrieven van 24 *en* 25 *dezer*, N^is 88 *en* 91;

dat gy vooraf vertrouwelyke mededeeling hadt gewenscht;

dat gy niet goedkeurt myne verrichtingen in die beide brieven omschreven;

en ten-slotte van eenige bevelen.

Ik heb thans de eer, gelyk trouwens reeds in de konferentie van eergister mondeling geschiedde, nogmaals en tenovervloede te verzekeren:

dat ik volkomen eerbiedig de wettigheid van uw gezag, waar het geldt de keuze, al of niet te treden in myn voorstellen;

dat de ontvangen bevelen met stiptheid en des-noods met zelfverloochening, zullen worden nagekomen, als waart gy tegenwoordig by al wat ik doe en zeg, of juister: by al wat ik niet doe en niet zeg.

Ik weet dat gy op myn loyauteit ten deze vert
Doch ik neem de vryheid ten plechtigste te

tegen den minsten zweem van afkeuring omtrent éénige handeling, éénig woord, éénige zinsnede, door my in deze zaak verricht, gesproken of geschreven.

Ik heb de overtuiging myn *plicht* te hebben gedaan, in doel en in wyze van uitvoering, *geheel myn plicht*, *niets dan myn plicht* zonder de minste afwyking.

Lang had ik nagedacht voor ik handelde — dat is: voor ik *onderzocht*, *rapporteerde* en *voorstelde* — en als ik in iets het minste zou gefaald hebben... uit overyling faalde ik niet.

In gelyke omstandigheden zou ik op-nieuw — iets sneller echter — geheel, letterlyk geheel hetzelfde doen en nalaten.

Al ware het zelfs dat een hooger macht dan de uwe iets afkeurde in wat ik deed — behoudens misschien het eigenaardige van myn styl die een deel uitmaakt van myzelf, een gebrek waarover ik zoomin verantwoordelyk ben als een stamelaar voor het zyne — al ware het dat... doch neen, dit kàn niet zyn, maar al ware het zoo: *ik heb myn* plicht *gedaan!*

Wel doet het my — zonder bevreemding evenwel — leed, dat gy hierover anders oordeelt — en wat myn persoon aangaat, zou ik terstond berusten in wat my een miskenning toeschynt — doch er is een *principe* in 't spel, en ik heb gewetensredenen die eischen dat uitgemaakt worde welke meening juist is, die van *U* of de *myne*.

Anders dienen dan ik te *Lebak* diende, kan ik niet. Wenscht dus het Gouvernement anders te worden gediend, dan moet ik als eerlyk man eerbiedig verzoeken my te ontslaan. Dan moet ik op zes-en-dertigjarigen leeftyd trachten op-nieuw een loopbaan aantevangen. Dan moet ik, na zeventien jaren, na zeventien *zware moeielyke* dienstjaren, na myn beste levenskrachten te hebben ten-offer gebracht aan wat ik voor plicht hield, op-nieuw aan de Maatschappy vragen of ze my brood wil geven voor vrouw en kind, brood in ruil voor myn denkbeelden, brood wellicht in ruil voor arbeid met kruiwagen of spade, als de kracht van myn arm meer waard wordt gekeurd dan de kracht myner ziel.

Maar ik kan en wil niet gelooven dat uwe meening door

zyne Excellentie den Gouverneur-generaal gedeeld wordt, en ik ben dus verplicht, vóór ik overga tot het bitter uiterste dat ik neerschreef in de vorige alinea, u eerbiedig te verzoeken aan het Gouvernement voortestellen:

den resident van Bantam *aanteschryven*, *alsnog goedtekeuren de handelingen van den adsistent-resident van* Lebak, *betrekking hebbende op diens missives van* 24 en 25 dezer, Nis 88 en 91.

Of wel:

genoemden adsistent-resident te roepen ter verantwoording op de door den resident van Bantam *te formuleeren punten van afkeuring.*

Ik heb de eer u ten-slotte de dankbare verzekering te geven, dat wanneer *iets* me kon terugbrengen van myn lang doordachte, en bedaard maar vurig aangekleefde principes ten dezen...waarlyk, het zou geweest zyn de heusche innemende wyze waarop gy in de konferentie van eergister die principes hebt bestreden.

De Adsistent-resident van Lebak,

MAX HAVELAAR.»

Zonder uitspraak te doen omtrent de gegrondheid van het vermoeden der Weduwe Slotering, betreffende de oorzaak die haar kinderen tot weezen maakte, en alleen aannemende wat bewysbaar is, dat er in *Lebak* nauw verband was tusschen plichtsbetrachting en gif — al bestond dan ook dit verband slechts in meening ([173]) — zal toch ieder inzien dat Max en Tine kommervolle dagen hadden doortebrengen na 't bezoek van

den resident. Ik geloof niet noodig te hebben den angst te schetsen van een moeder die by 't reiken van spys aan haar kind, zich gedurig de vraag moet voorleggen of ze misschien haar lieveling vermoordt? En wèl was het een «afgebeden kind» de kleine Max, die zeven jaar was uitgebleven na 't huwelyk, als wist de schalk dat het geen voordeel was terwereld te komen als zoon van zulke ouders!

Negen-en-twintig lange dagen had Havelaar te wachten voor de Gouverneur-generaal hem meedeelde...doch we zyn nog zoover niet.

Kort na de vergeefsche pogingen om Havelaar te bewegen tot de intrekking zyner brieven, of tot het verraden van de arme lieden die op zyn grootmoedigheid vertrouwd hadden, trad eens Verbrugge by hem binnen. De brave man was doodsbleek, en had moeite te spreken.

— Ik ben by den Regent geweest, zeide hy...dàt is infaam...maar verraad me niet.

— Wat? Wàt moet ik niet verraden?

— Geeft ge my uw woord geen gebruik te maken van wat ik u zeggen zal?

— Weer halfheid, zei Havelaar. Doch...goed! Ik geef myn woord.

En toen verhaalde Verbrugge, wat den lezer reeds bekend is, dat de resident aan den *Adhipatti* had gevraagd of hy iets wist intebrengen tegen den adsistent-resident, en hem tevens geheel onverwachts geld had aangeboden en gegeven. Verbrugge wist het van den regent zelf, die hem vroeg welke redenen den resident hiertoe konden geleid hebben? Havelaar was verontwaardigd, maar...hy had zyn woord gegeven.

Den volgenden dag kwam Verbrugge terug, en zei dat Duclari hem onder 't oog had gebracht hoe onedel het was, Havelaar, die met *zulke* tegenstanders te stryden had, zoo geheel alleen te laten, waarop Verbrugge dezen kwam ontheffen

van zyn gegeven woord.

— Goed, riep Havelaar, schryf het op!

Verbrugge schreef het op. Ook die verklaring ligt voor my. (174)

De lezer heeft immers reeds lang ingezien waarom ik zoo gemakkelyk afstand kon doen van alle aanspraken op *juridieke* echtheid der geschiedenis van *Saïdjah?*

Het was zeer treffend optemerken hoe de beschroomde Verbrugge — vóór de verwyten van Duclari — op Havelaars woord durfde bouwen in een zaak die zoo noopte tot woordbreuk!

En nog iets. Er zyn sedert de gebeurtenissen die ik verhaal, jaren verloopen. Havelaar heeft in dien tyd veel geleden, hy heeft zyn gezin zien lyden — de geschriften die voor my liggen, getuigen daarvan! — en 't schynt dat hy gewacht heeft...ik geef de volgende aanteekening van zyn hand:

«*Ik heb in de nieuwsbladen gelezen dat de heer* Slymering *benoemd is tot ridder van den Nederlandschen Leeuw. Hy schynt thans resident van* Djokjakarta *te wezen. Ik zou dus nu op de* Lebaksche *zaken kunnen terugkomen zonder gevaar voor* Verbrugge.»

den resi
schetsen
kind, zic
haar liev
kind, de
huwelyk,
wereld te

Negen-e
de Gouve
zoover nie

Kort na
tot de intr
arme liede
trad eens
bleek, en

— Ik b
faam... m
— Wat
— Geef
wat ik u
— Wee
myn woor

En toen
is, dat de
wist intebr
geheel on
brugge wi
redenen de
was veront

Den vo
Duclari he
Havelaar,
geheel alle

— Wie hoort daar een *tontong* slaan? vroeg de moeder. (175)
— Ik, zei kleine Max.
— En wat beduidt dat?
— Bedtyd! Maar...ik heb nog niet gegeten.
— Eerst kryg je eten, dat spreekt vanzelf.

En ze stond op, en gaf hem zyn eenvoudig maal dat ze uit een goed gesloten kast in haar kamer scheen gehaald te hebben, want men had het knippen van vele sloten gehoord.

— Wat geef je 'm daar? vroeg Havelaar.
— O wees gerust, Max: 't is beschuit uit een blik van Batavia! En ook de suiker is altyd achter slot geweest.

Havelaars gedachten keerden terug naar 't punt waarop ze waren afgebroken.

— Weet je wel, ging hy voort, dat wy de rekening van dien dokter nog niet betaald hebben...o, dat is zeer hard!
— Lieve Max, we leven hier zoo spaarzaam, weldra zullen wy alles kunnen afdoen! Bovendien, je zult wel spoedig resident worden, en dan is alles geregeld in weinig tyds.
— Dat is nu juist een zaak die me verdrietig maakt, zei Havelaar. Ik zou zoo heel ongaarne *Lebak* verlaten...dit zal ik je uitleggen. Geloof je niet dat we nog meer van onzen Max hielden na zyn ziekte? Nu, zóó ook zal ik dat arme *Lebak* liefhebben na de genezing van den kanker waaraan 't lydt sedert zooveel jaren. De gedachte aan bevordering doet me schrikken: ik kan hier niet gemist worden, Tine! En toch, aan den anderen kant, als ik weer bedenk dat we schulden hebben...
— Alles zal wel goed gaan, Max! Al moest je nu van hier, dan kan je later *Lebak* helpen als je Gouverneur-generaal bent.

Daar kwamen woeste strepen in Havelaars borduurp-
Er was toorn in dat bloemsel, die vetergaten werden scherp, ze beten elkaar...

Tine begreep dat ze iets miszegd had.

— Lieve Max...begon ze vriendelyk.
— Vervloekt! Wil je die stumperts zóó lang laten hongeren? Kan jy leven van *zand?*
— Lieve Max!

Maar hy sprong op. Er werd niet meer geteekend, dien avend. Hy ging toornig op-en-neer in de binnengalery, en eindelyk sprak hy op een toon die ruw en hard zou geklonken hebben aan iederen vreemde, doch door Tine heel anders werd opgevat:

— Vervloekt die lauwheid, die schandelyke lauwheid! Daar zit ik nu sedert een maand te wachten op recht, en intusschen wordt er vreeselyk geleden door dat arme volk. De Regent schynt er op te rekenen dat niemand hem aandurft! Zie...

Hy ging in zyn kantoor, en kwam terug met een brief in de hand, een brief die voor me ligt, lezer! ([149])

— Zie, in dezen brief durft hy me voorstellen doen over de *soort* van arbeid dien hy wil laten verrichten door de menschen die hy onwettig heeft opgeroepen. Is dit niet de onbeschaamdheid te vèr gedreven? ([176]) En weet je wie dat zyn? Dat zyn vrouwen met kleine kinderen, met zuigelingen, zwangere vrouwen die van *Parang-Koedjang* zyn gedreven naar de hoofdplaats om voor hèm te werken! Mannen zyn er niet meer! En ze hebben niets te eten, en ze slapen op den weg, en eten zand! Kan *jy* zand eten? Moeten ze zand eten tot ik Gouverneur-generaal ben? Vervloekt!

Tine wist zeer goed op wien Max eigenlyk boos was, als hy zoo sprak tot haar die hy zoo liefhad.

— En, ging Havelaar voort, dat loopt alles ter *myner* ver-

antwoording! Als er op dit oogenblik van die arme wezens ronddwalen daar buiten...als zy 't schynsel zien van onze lampen, zullen zy zeggen: «daar woont de ellendeling die ons beschermen zou! Daar zit hy rustig by vrouw en kind, en teekent borduurpatroontjes, en wy liggen hier als boschhonden op den weg te verhongeren met onze kinderen!» Ja, ik hoor het wel, ik hoor het wel, dat roepen om wraak over myn hoofd! Hier, Max, hier!

En hy kuste zyn kind met een wildheid die 't verschrikte.

— Myn kind, als men je zeggen zal dat ik een ellendeling ben die geen moed had om recht te doen...dat er zooveel moeders zyn gestorven door myn schuld...als men je zeggen zal dat het verzuim van je vader den zegen wegstal van je hoofd...o Max, o Max, getuig dan wat ik leed!

En hy berstte in tranen uit, die Tine afkuste. Zy bracht daarop kleinen Max naar zyn bedjen — een stroomat — en toen ze terugkwam, vond ze Havelaar in gesprek met Verbrugge en Duclari die zoo-even waren binnen getreden. Het gesprek liep over de verwachte beslissing van de Regeering.

— Ik begryp zeer goed dat de resident in een moeielyken toestand is, zei Duclari. Hy kan 't Gouvernement niet aanraden gevolg te geven aan uw voorstellen, want dan zou er *te veel* aan den dag komen. Ik ben reeds lang in 't *Bantamsche*, en weet er veel van, meer nog dan uzelf, m'nheer Havelaar! Ik was reeds als onderofficier in deze streken, en dan komt men zaken de weten die de inlander zoo niet durft zeggen aan de ambtenaren. Maar als nu na een openlyk onderzoek dat alles aan den dag komt, zal de Gouverneur-generaal den resident ter verantwoording roepen, en hem afvragen hoe 't komt dat hy in twee jaren niet ontdekt heeft, wat u terstond in 't oog is gevallen? Hy moet dus natuurlyk trachten zoodanig onderzoek te verkomen...

— Ik heb dit ingezien, antwoordde Havelaar, en, wakker

[illegible]

[illegible] wer [illegible]
[illegible] Machinery [illegible]
[illegible] Beschr[illegible]
[illegible] erwartende Unter-

In die onderzoekingen hebt gij aanleiding gevonden, zonder zelfs uwe beschuldigingen tegen dat Hoofd door feiten, veel minder bewijzen te staven, tot het doen van voorstellen, die de strekking hadden een' Inlandsch Ambtenaar van den stempel van den Regent van *Lebak*, een' zestigjarigen doch nog ijverigen Landsdienaar, aan naburige aanzienlijke Regentengeslachten vermaagschapt, en omtrent wien steeds gunstige getuigenissen waren uitgebracht, aan eene hem moreel geheel vernietigende bejegening te onderwerpen.

Daarenboven hebt gij, toen de resident zich ongenegen betoonde aan uw voorstellen gereedelijk gevolg te geven, geweigerd aan het billijk verlangen van uwen Chef te voldoen, om volle opening te geven van hetgeen u omtrent de handelingen van het Inlandsch Bestuur te *Lebak*, bekend was.

Zulke handelingen verdienen alle afkeuring, en doen lichtelijk gelooven aan *ongeschiktheid* voor het bekleeden eener betrekking bij het Binnenlandsch Bestuur.

Ik heb mij verplicht gezien, u van de verdere vervulling der betrekking van Adsistent-resident van *Lebak* te ontheffen.

Uit aanmerking evenwel van gunstige rapporten, vroeger omtrent u ontvangen, heb ik in het voorgevallene geen reden willen vinden, om u het uitzicht op eene wederplaatsing bij het Binnenlandsch Bestuur te benemen. Ik heb u daarom voorloopig belast met de waarneming der betrekking van Adsistent-resident van *Ngawi*.

Van uwe verdere handelingen in die betrekking zal het geheel afhangen of gij bij het Binnenlandsch Bestuur zult kunnen geplaatst blijven.»

En daaronder stond de naam van den man, op wiens «*yver*, *bekwaamheid* en *goede trouw*» de Koning zeide te kunnen staat-maken, toen hy diens benoeming tot Gouverneur-generaal van Nederlandsch Indie onderteekende. ([177])

— We gaan van hier, beste Tine, zei Havelaar gelaten, en hy reikte den kabinetsbrief aan Verbrugge, die 't stuk las tezamen met Duclari.

Verbrugge had tranen in de o
een zeer beschaafd mensch, b

— G.......... ik heb h
dieven gezien...ze zyn in eere
aan *U* zulk een brief!

— 't Is niets, zei Havelaar
eerlyk man: hy moet bedrog
dat bedrog had kunnen hoe
Hy is verstrikt in 't web van
We kennen dat! Maar ik z
toonen hoe hier de zaken sta
er zeker van!

— Maar, als ge naar *Nga*

— Juist, ik weet dit! Te
aan het Djokjasche hof. Ik l
jaar lang in de *Baglen*, dat
Ngawi hetzelfde moeten doe
zou nutteloos heen-en-weer re
mogelyk dienst te doen op de
had! En eindelyk, ik zie in
aan al dat geknoei, geen ambt
staan er tusschen de Regeeri
belang hebben by 't looch
king Er zyn nog meer reden
gaan. Die plaats was niet v
maakt, kyk!

En hij toonde in de *Ja*
post was aangekomen, dat
Regeering waarby hem het
dragen, de adsistent-residen
naar een andere afdeeling

— Weet ge waarom ik
naar die vakante afdeeling
van *Madioen*, waaronder

van den vorigen resident van Bantam. Ik heb gezegd dat de Regent vroeger zulke slechte voorbeelden had gehad...

— Ah, riepen Verbrugge en Duclari tegelyk. Ze begrepen waarom Havelaar juist naar *Ngawi* verplaatst werd om op de proef te dienen, of hy zich misschien beteren zou!

— En om nòg een reden kan ik niet daarheen gaan, zeide hy. De tegenwoordige Gouverneur-generaal zal spoedig aftreden...zyn opvolger ken ik, en ik weet dat er van hem niets te wachten valt. ([179]) Om dus nog tydig voor dat arme volk iets te verrichten, moet ik den tegenwoordigen Gouverneur spreken voor zyn vertrek, en als ik nu naar *Ngawi* ging, zou dat onmogelyk wezen. Tine, hoor eens!

— Lieve Max?

— Je hebt moed, niet waar?

— Max, je weet dat ik moed heb...als ik by je ben!

— Welnu!

Hy stond op, en schreef 't volgend rekwest, naar myn inzien een voorbeeld van welsprekendheid.

«*Rangkas-Betoeng*, 29 *Maart* 1856.

Aan den Gouverneur-Generaal
van Nederlandsch-Indie.

Ik had de eer te ontvangen uwer Excellentie's kabinetsmissive van 23 dezer, N⁰ 54.

Ik zie me genoodzaakt, in antwoord op dat stuk, Uwe Excellentie te verzoeken my te verleenen een eervol ontslag uit 's Lands dienst. ([180])

MAX HAVELAAR.»

Er was te *Buitenzorg* tot het verleenen van 't gevraagd ontslag niet zoo langen tyd noodig als er scheen vereischt geweest te zyn voor de beslissing hoe men Havelaars aan-

klacht kon afwenden. Dit toch had een maa en 't gevraagd ontslag kwam binnen weinig dager

— Goddank, riep Tine, dat je eindelyk je

Havelaar ontving geen last om 't Bestuur z voorloopig overtegeven aan Verbrugge, en me opvolger te moeten afwachten. Deze bleef lang ui een geheel anderen hoek van Java komen moest weken wachtens schreef de gewezen adsisten *Lebak*, die echter nog altyd als zoodanig was op volgenden brief aan den kontroleur Verbrugge

«N° 153. *Rankas-Betoeng*, 15

Aan den Kontroleur van Lebak. (181)

Het is u bewust dat ik by Gouvernements Be 4den dezer, N° 4, op myn verzoek eervol ben 's Lands dienst.

Misschien ware ik in myn recht geweest, na van die beschikking myn betrekking van adsi terstond neerteleggen, daar het een anomalie schyn te vervullen zonder ambtenaar te wezen.

Ik ontving evenwel geen aanschryving om my overtegeven, en gedeeltelyk uit besef van de myn post niet te verlaten zonder behoorlyk afge gedeeltelyk uit oorzaken van ondergeschikt bela ik de komst van myn opvolger af, in de meen ambtenaar spoedig — althans deze maand — zou

Thans verneem ik van u dat myn vervanger n spoedig kan verwacht worden — ge hebt, meen ik te *Serang* gehoord — en tevens dat het den resid derde dat ik, in de zeer byzondere pozitie waarin nog niet heb verzocht het Bestuur aan u te mogen

Niets kon my aangenamer zyn dan dit berich behoef u niet te verzekeren dat ik, die verklaar

om hem daar te

;er Slymering af,
;id ontving. (182)

;esident. Men zeide
n *om Havelaar te*
enden handdruk...

;ouverneur-generaal

verzoeken. Dit werd
is aan den voet van

nezen was. Toen liet
den.

dat zy zelfs aan den
audientie had moeten
iet ontvangen.

e zou heengeworsteld
de hy iets als nayver
itie waren toegevoegd
snel en veel, en ge-
onder zyn hand. Hier-
'aak. Havelaars arbeid
!

'euw verzoeken om ge-
ntwoord «*dat zyn Ex-*
l ze hierin verhinderd
and vertrek.»

Max beval zich aan in de gunst van zyn Excellentie om één half uur gehoor, zoodra er een kleine ruimte wezen zou tusschen twee «drukten.»

Eindelyk vernam hy dat zyn Excellentie den volgenden dag vertrekken zou! Dit was hem een donderslag. Nog altyd hield hy zich krampachtig vast aan 't geloof dat de aftredende Landvoogd eerlyk man, en...bedrogen was. ([183]) Een vierendeel uurs ware voldoende geweest om de rechtvaardigheid zyner zaak te bewyzen, en dit vierendeel uurs scheen men hem niet te willen geven.

Ik vind onder Havelaars papieren de minuut van een brief dien hy aan den aftredenden Gouverneur-generaal schynt geschreven te hebben op den laatsten avend voor diens vertrek naar 't moederland. Op den rand staat met potlood aangeteekend: «*niet juist*» waaruit ik opmaak dat sommige zinsneden by 't afschryven veranderd zyn. Ik doe dit opmerken, om niet uit het gemis aan *letterlyke* overeenstemming van *dit* stuk, twyfel te doen geboren worden aan de echtheid der andere *officieele* stukken die ik meedeelde, en die allen door een vreemde hand *voor eensluidend afschrift* zyn geteekend. Misschien heeft de man aan wien deze brief gericht was, lust den *volkomen*-juisten tekst daarvan publiek te maken. ([184]) Men zou, door vergelyking kunnen zien hoever Havelaar is afgeweken van zyn minuut. *Zakelyk* korrekt was de inhoud aldus:

«*Batavia*, 23 *Mei* 1856.

«Excellentie! Myn ambtshalve by missive van 28 Februari gedaan verzoek om aangaande de *Lebaksche* zaken te worden gehoord, is zonder gevolg gebleven.

Evenzoo heeft Uwe Excellentie niet gelieven te voldoen aan myn herhaalde verzoeken om audientie

Uwe Exellentie heeft dus een ambtenaar die *gunstig by het Gouvernement bekend stond* — dit zyn uwer Excellentie's

eigen woorden! — iemand die zeventien jaren het Land in deze gewesten diende, iemand die niet alleen niets misdeed, maar zelfs met ongekende zelfverloochening het goede beoogde en voor eer en plicht alles veil had...zóó iemand heeft Uwe Excellentie gesteld beneden den misdadiger. Want dien *hoort* men ten-minste.

Dat men Uwe Excellentie omtrent my misleid heeft, begryp ik. Maar dat Uwe Excellentie niet de gelegenheid heeft aangegrepen om die misleiding te ontgaan, begryp ik niet.

Morgen gaat uwe Excellentie van hier, en ik mag haar niet laten vertrekken zonder nog eenmaal gezegd te hebben *dat ik myn* PLICHT *heb gedaan*, GEHEEL-EN-AL MYN PLICHT, *met beleid*, *met bezadigdheid*, *met menschlievendheid*, *met zachtheid en met moed.*

De gronden waarop gebazeerd is de afkeuring in Uwer Excellentie's kabinetsmissive van 23 Maart, zyn *geheel-en-al verdicht en logenachtig.*

Ik kan dit *bewyzen*, en dit ware reeds geschied, als Uwe Excellentie my één half uur gehoor had willen schenken. Als Uwe Excellentie één half uur tyd had kunnen vinden *om recht te doen!*

Dit is zoo niet geweest! Een deftig gezin is daardoor tot den bedelstaf gebracht...

Hierover evenwel klaag ik niet.

Maar Uwe Excellentie heeft *gesanktioneerd:* HET STELSEL VAN MISBRUIK VAN GEZAG, VAN ROOF EN MOORD, WAARONDER DE ARME JAVAAN GEBUKT GAAT, en dáárover klaag ik.

Dàt schreit ten hemel!

Er kleeft bloed aan de overgegaarde penningen van uw dùs ontvangen indisch traktement, Excellentie! ([185])

Nog éénmaal vraag ik om een oogenblik gehoor, zy het dezen nacht, zy het morgen vroeg! En alweder vraag ik dit niet voor my, maar voor de zaak die ik voorsta, de zaak van rechtvaardigheid en menschelykheid, die tevens de zaak is van welbegrepen politiek.

Als uwe Excellentie het met haar geweten kan overeenbrengen, van hier te vertrekken zonder my te hooren, het

myne zal gerust zyn by de overtuiging al het mogelyke te hebben aangewend om de treurige, bloedige gebeurtenissen te voorkomen, die weldra 't gevolg zullen wezen van de eigenwillige onkunde waarin de Regeering wordt gelaten tenopzichte van hetgeen er omgaat onder de bevolking. ([186])

MAX HAVELAAR.»

Havelaar wachtte dien avend. Hy wachtte den ganschen nacht.

Hy had gehoopt dat misschien verstoordheid over den toon van zyn brief bewerken zou, wat hy vergeefs getracht had te bereiken door zachtheid en geduld. Zyn hoop was ydel! De Gouverneur-generaal vertrok zonder Havelaar te hebben gehoord. Er was weder een Excellentie ter-ruste gegaan in 't moederland!

Havelaar doolde arm en verlaten rond. Hy zocht...

Genoeg, myn goede Stern! Ik, Multatuli, neem de pen op. Ge zyt niet geroepen Havelaars levensgeschiedenis te schryven. Ik heb u in 't leven geroepen...ik liet u komen van Hamburg...ik leerde u redelyk goed hollandsch schryven, in zeer korten tyd...ik liet u Louise Rosemeyer kussen, die in suiker doet...het is genoeg, Stern, ge kunt gaan!

Die Sjaalman en zyn vrouw...

Halt, ellendig produkt van vuile geldzucht en godslasterlyke femelary! Ik heb u geschapen...ge zyt opgegroeid tot

een monster onder myn pen...ik walg van myn eigen maaksel: stik in koffi en verdwyn!

Ja, ik, Multatuli «die veel gedragen heb» neem de pen op. Ik vraag geen verschooning voor den vorm van myn boek. Die vorm kwam my geschikt voor ter bereiking van myn doel.

Dit doel is tweeledig:

Ik wilde in de eerste plaats het aanzyn geven aan iets dat als heilige *poesaka* zal kunnen bewaard worden door kleinen Max en zyn zusje, als hun ouders zullen zyn omgekomen van ellende.

Ik wilde aan die kinderen een adelbrief geven van myne hand.

En in de tweede plaats: *ik wil gelezen worden.*

Ja, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door staatslieden, die verplicht zyn te letten op de teekenen des tyds...door letterkundigen, die toch ook eens 't boek moeten inzien waarvan men zooveel kwaads spreekt...door handelaren, die belang hebben by de koffiveilingen...door kameniers, die me huren voor weinige centen...door Gouverneurs-generaal in-ruste...door Ministers in bezigheid ([187])...door de lakeien van die Excellentien...door bidpredikers, die *more majorum* zullen zeggen dat ik den Almachtigen God aantast, waar ik slechts opsta tegen 't godje dat *zy* maakten naar hun beeld...door duizenden en tienduizenden van exemplaren uit het droogstoppelras, die — voortgaande hun zaakjes op de bekende wys te behartigen — 't hardst zullen meeschreeuwen over de mooiijgheid van m'n geschryf ([188])...door de leden der Volksvertegenwoordiging, die weten moeten wat

er omgaat in 't groote Ryk over zee, dat behoort tot het Ryk van Nederland...

Ja, ik *zal* gelezen worden!

Als dit doel bereikt wordt, zal ik tevreden zyn. Want het was me niet te doen om *goed* te schryven...ik wilde zóó schryven dat het gehoord werd. En, even als iemand die roept: «houdt den dief!» zich weinig bekommert over den styl zyner geïmprovizeerde toespraak aan 't publiek, is 't ook my geheel om 't even hoe men de wyze zal beoordeelen waarop ik *myn* «houdt den dief» heb uitgeschreeuwd.

«Het boek is bont...er is geen geleidelykheid in...jacht op effekt...de styl is slecht...de schryver is onbedreven... geen talent...geen methode...

Goed, goed, alles goed! Maar...DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!

Want: *wederlegging der* HOOFDSTREKKING *van myn werk is onmogelyk!* ([189])

Hoe luider overigens de afkeuring van myn boek, hoe liever 't my wezen zal, want des te grooter wordt de kans *gehoord te worden.* En dit *wil* ik!

Doch gy, die ik stoor in uw «drukten» of in uw «rust» gy Ministers en Gouverneurs-generaal, rekent niet te zeer op de onbedrevenheid myner pen. Ze zou zich kunnen oefenen, en met eenige in spanning misschien geraken tot een bekwaamheid die ten-laatste zelfs de waarheid zou doen gelooven door 't Volk! Dan zou ik aan dat Volk een plaats vragen in de Vertegenwoordiging ([190]) al ware 't alleen om te protesteeren tegen certifikaten van rechtschapenheid, die door Indische specialiteiten *vice versa* worden uitgereikt ([191]) misschien om op 't vreemd denkbeeld te brengen dat men zelf waarde hecht aan die hoedanigheid...

Om te protesteeren tegen de eindelooze expeditien en heldendaden tegen arme ellendige schepsels, die men vooraf door mishandeling dwong tot opstand.

Om te protesteeren tegen de schandelyke lafhartigheid van cirkulaires die de eer der Natie schandvlekken door 't inroepen *van publieke liefdadigheid* voor de slachtoffers van *kronischen zeeroof.* ([192])

't Is waar, die opstandelingen waren uitgehongerde geraamten, en die zeeroovers zyn weerbare mannen!

En als men my die plaats weigerde...als men my by voortduring *niet* geloofde...

Dan zou ik myn boek vertalen in de weinige talen die ik ken, en in de vele talen die ik leeren kan, om te vragen aan Europa, wat ik vruchteloos zou hebben gezocht in Nederland.

En er zouden in alle hoofdsteden liederen worden gezongen met refreinen als dit: *er ligt een roofstaat aan de zee, tusschen Oostfriesland en de Schelde!*

En wanneer ook dit niet baatte?

Dan zou ik myn boek vertalen in 't *maleisch*, *javaansch*, *soendasch*, *alfoersch*, *boegineesch*, *battaksch*...

En ik zou *klewang*wettende krygszangen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren wien ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli.

Redding en hulp, op wettelyken weg, waar het *kan*... op wettigen weg van geweld, waar het *moet.*

En *dit zou zeer nadeelig werken op de* Koffiveilingen van de Nederlandsche Handelmaatschappy! ([193])

AANTEEKENINGEN EN OPHELDERINGEN

by de

UITGAAF VAN 1875

(herzien, gewyzigd en aangevuld in 1881)

De vertraging in 't verschynen van dezen druk is aan my te wyten, en waarlyk niet aan myn zeer voortvarenden uitgever. Het blyft evenwel twyfelachtig of 't woord: *wyten* goed gekozen is? Recht tot verwyt immers veronderstelt *schuld*, en ik vraag of dit van toepassing wezen kan op myn byna onverwinnelyken tegenzin om, bladzy voor bladzy, woord voor woord, letter voor letter, op-nieuw het treurig drama te doorleven, dat aan dit boek het aanzyn gaf? Dit *boek!* Iets anders immers ziet de lezer er niet in. *My* evenwel zyn deze bladen 'n hoofdstuk uit m'n leven...my was de korrektie 'n marteling, één marteling! Telkens ontviel de pen m'n hand, telkens schemerde my 't oog by 't herlezen der — nog altyd onvolmaakte en verzachte! — schets van wat er nu meer dan vyf-en-twintig jaar geleden voorviel in 't vroeger onbekende plekje gronds dat *Lebak* heet. En dieper nog was de indruk van treurigheid by 't bedenken van wat er nu sedert ruim twintig jaren op de uitgaaf van 't *boek* Havelaar gevolgd is. Gedurig wierp ik de proefbladen terzyde, en trachtte het oog myner ziel te richten op minder tragische voorwerpen dan die welke Havelaars tot-nog-toe onbekroond streven my voor den geest roept. Weken en soms maanden lang — myn uitgever kan 't getuigen! — had ik den moed niet, de my gezonden proefvellen intezien. By vallen en staan ben ik nu de korrektie doorgeworsteld, een korrektie die me meer kost dan 't schryven zelf. In den winter van 1859 immers, toen ik, gedeeltelyk in een kamertje zonder vuur, gedeeltelyk aan een waggelend en smerig herbergtafeltje te Brussel, omringd van goedmoedige maar tamelyk onaesthetische farodrinkers, m'n *Havelaar* schreef, meende ik iets te zullen *bewerken*, iets *uitterichten*,

iets *tot stand te brengen*. De hoop gaf me moed, de hoop maakte my hier-en-daar welsprekend. Nog herinner ik my den indruk die me bezielde toen ik aan háár schreef: *m'n boek is af, m'n boek is af! Nu zal alles weldra goed gaan!* Vier lange, vier moeielyke jaren had ik doorgeworsteld — en vruchteloos verloren, helaas! — in pogingen om zonder publiciteit, zonder opzien, zonder schandaal vooral, iets te bewerken dat tot verbetering zou kunnen leiden van den toestand waaronder de Javaan gebukt gaat. De ellendige Van Twist die, voor 't minst zoo er eenig besef van eer en plicht in hem huisde, m'n natuurlyke bondgenoot had moeten zyn, was niet te bewegen geweest 'n hand uittesteken. De brief dien ik tot hem richtte, is ontelbare malen gepubliceerd, en bevat nagenoeg alles wat in de Havelaarszaak de hoofdmomenten uitmaakt. De man heeft nooit geantwoord, nooit blyk gegeven van welwillendheid om zooveel mogelyk te herstellen wat door zyn schuld bedorven is, Door die gewetenlooze lauwheid ten-laatste *gedwongen* tot publiciteit, tot het kiezen van een anderen weg dan ik tot dien tyd toe betrad, wees verontwaardiging my eindelyk de middelen aan om te bereiken wat onbereikbaar scheen: *een oogenblik gehoor*. Wat de luie Van Twist niet wilde toestaan, wist ik afteperseu van de Natie: de *Havelaar* werd *gelezen*, men...*hoorde* my. Helaas, hooren en verhooren is twee! Dat boek was „mooi" verzekerde men, en als de schryver eens weer zoo'n vertellinkje had...

Zeker, men had zich by de lektuur „geamuzeerd" en dacht er niet aan — of ontveinsde te begrypen — dat niet *ik* op middelbaren leeftyd m'n loopbaan, die schitterend beloofde te worden, opgaf tot vermaak. Dat niet *ik* amuzement beoogd had in 't trotseeren van den gifdood voor my, voor myn trouwe dappere vrouw, en voor ons lief kind. De *Havelaar* was zoo'n onderhoudend boek, durfde men my zeggen, en onder zulke lofredenaars waren er die gillen zouden van angst by 't minste dagelyksch gevaartje, ik zeg niet voor gezondheid en leven, maar voor 'n gering deel van hun welstand. De meeste lezers schenen te meenen dat ik my en de mynen had blootgesteld aan armoed, vernedering en dood, om hun 'n prettig lektuurtje te verschaffen.

Deze dwaling...doch genoeg hiervan. Zéker is 't, dat ik van zoo'n naïf-wreede *Jokrissiade* geen voorgevoel had toen ik zoo verheugd uitriep: *m'n boek is af, m'n boek is af!* De overtuiging dat ik *waarheid* zeide, dat ik *gedaan* had wat ik bezig was te *schryven*, en het voorbyzien hoe 't lezend en luisterend Publiek zoo gewoon is geraakt aan *cant*, aan zinledige praatjes, aan byna doorgaande tegenstelling van zeggen en doen...dit alles vervulde my in 1859 met zooveel hoop als inderdaad *noodig* was om 't pynlyk schryven van den *Havelaar* mogelyk te maken. Maar *thans*, nu me twintig jaar later al te voldoende gebleken is dat de Natie party trekt vóór de Van Twisten en konsorten — d. i. voor schelmery, roof en moord — tegen my, d. i. tegen Recht, Menschlievendheid en wèlbegrepen Staatkunde, nu

viel my 't behandelen dezer bladen oneindig zwaarder nog dan in 1859, al zy 't dan dat ook toen reeds de pynlyke bitterheid herhaaldelyk dreigde de overhand te nemen. Hier-en-daar komt ze — op bladz. 131, byv. — hoe gaarne ook teruggehouden, voor den dag. Wie overigens begeert m'n stemming te kennen by de oprakeling der herinneringen die 't gebeurde te *Lebak* en wat daarop gevolgd is, in my opwekt, wordt verwezen naar m'n eerste brochure over *Vryen-arbeid.* *)

En...by al 't verdriet over de aanhoudende mislukking van m'n pogingen, de smart over 't verlies van háár die aan m'n zyde zoo heldhaftig den stryd tegen de wereld opnam, en niet dáár wezen zal wanneer eindelyk het uur van triumf geslagen is!

Het uur van triumf, lezer. Want, het moge u bevreemden of niet, overwinnen zàl ik! Ten-spyt van 't gekunstel en geknoei der Staatsmannetjes aan wien Nederland z'n hoogste belangen toevertrouwt. Ten spyt onzer zotte Grondwet die premien uitlooft op middelmatigheid of erger, een instelling die alles weert wat de *nu* alom erkende verrotting in ons Staatswezen zou kunnen genezen. Ten-spyt van de velen die *belang* hebben by Onrecht. Ten-spyt van laaghartige afgunst op m'n „schryftalent"...heet het zoo niet? Ik ben geen schryver, heeren boekenmakers die volstrekt in my een kollega en konkurrent wilt zien, gelooft me toch! Ten-spyt van plompen laster die niets te grof en te ongerymd acht om m'n stem te smoren en m'n invloed te breken. Ten-spyt eindelyk van de jammerlyke flauwhartigheid der Natie die dat alles by voortduring blyft gedoogen...overwinnen zàl ik!

Er zyn in den laatsten tyd schryvers opgestaan, die me verwyten dat ik niets of niet genoeg heb uitgericht, niets of niet genoeg veranderd, niets of niet genoeg tot-stand gebracht. Straks zal ik terugkomen op de bron waaruit zulke beschuldigingen voortkomen. Wat de zaak zelf aangaat... ik erken volmondig dat er in Indie niets verbeterd is. Maar...*veranderd?* De lieden die, eerst onmiddelyk na den *Havelaar*, en vervolgens uit kracht van ons armzalig grondwettelyk baskule-systeem, gebruik maken van de door dat boek opgewekte beweging om zich op 't kussen te zetten, hebben niets gedaan dan *veranderen.* Dit moest immers wel? Hun staatkunstenmakers-métier bracht het mee. Het gedeeltelyk ombekwame, gedeeltelyk niet zeer intègre volkje dat na '60 *„naarboven viel uit gebrek aan zwaarte"* begreep dat er iets *gedaan* moest worden, al deden ze liever 't goede niet, dat dan ook — dit erken ik mèt hen — naar zelfmoord zou gesmaakt hebben. Recht-doen aan den mishandelden Javaan was gelykbeteekenend met Havelaars verheffing, en dit ware den meesten een vonnis. †) Toch moest er schyn geleverd worden van werkzaamheid in nieuwe richting, en aan 't van

*) Uitgaaf van 1873, blz. 97, vlgg. waar tevens de oorzaak wordt verklaard die, nà den *Havelaar*, me dwong tot het betreden van breeder terrein dan de zaken in Indie.

†) Zeker! Zie de laatste bladzyden van *„Pruisen en Nederland."*

[illegible] lke
[illegible] sterie
[illegible] stemd
[illegible] dan ze
[illegible] 't rede-
[illegible] 't Volk
[illegible] oefd, toege-
[illegible] esche ambte-
[illegible] *changements*-
[illegible] Ten-gevolge
[illegible] van dat boek,
[illegible] gebeurde. Men
[illegible] was en daarom
[illegible] het met 'n stal-
[illegible] kast zette onze
[illegible] lezer verzekeren dat

[illegible] laarszaak. Zoolang
[illegible] verzuim — dat deze
[illegible] zyner indische
[illegible] den, en dus slechts
[illegible] llandsche vlag nog
[illegible] blik. Meent

gaat, en waarmee
Nederlanders? —
zou voor 'n dage-
der Staten is twintig

nemen. De onbesuisde
ie 'n minister noodig
d, en zal blyken even
htvaardig en misdadig
s tegen *échecs* als dáár
eds vóór de openbaring
aardige en dure zotterny
ooggeroemde ministerieele
r in berusten, dat zekere
't haar in 'n toestand te
romelyk verlies aan *prestige*
illioenen schats, op zóóveel
Ook de naam van *dien* man
! De nederlandsche belasting-
nt.
gaat, ik zal straks by de aan-
t wezen daarop nu-en-dan terug
lat me ook in dit opzicht gebleken
den of nooit ontving ik blyk dat
voorspelling daarvan, in verband
ertiende hoofdstuk. By de groote
daad vreemd dat, toen in September
Koning verscheen, en in 't volgend
weinigen zich herinnerden dat ik reeds
met het atjinsche Ryk gedoeld, en
die zaken te weten dan onze kranten-
nders geweest, misschien zou myn wel-
ber '72 beter vrucht gedragen hebben!
le Koningen en Natien die hy verderven
behoudend of... liberaal. Want dat komt
ft: waarheid *zoeken*, *'t gewicht der*
andelen naar de gegevens die men, aldus
den mag. Wat daarbuiten gaat is nit den
iezen omdat men my geen recht heeft gedaan
te beschermen tegen mishandeling. Er zyn
chen deze beide stellingen niet vatten, maar

de Atjinees *overwonnen* zyn, is 'n longe

is dit *myn* schuld? Het smoren van myn klachten is bescherming van *onwaarheid*, aanmoediging van *leugen*. Is 't nu zoo moeielyk te begrypen dat het *onmogelyk* is, by-voortduring die zoo uitgestrekte bezittingen te beheeren, wanneer men omtrent Land en Bevolking geen andere dan onware berichten gelieft te ontvangen? Om iets te regelen, te besturen, te regeeren, behoort men dan toch in de eerste plaats te *weten* in welken toestand zich de te behandelen zaken bevinden, en zoolang men de in den *Havelaar* verstrekte gegevens ter-zyde schuift, weet men dit *niet!*

En nog iets. Er blykt uit dat boek dat de bestaande wetten niet worden gehandhaafd. Eilieve, wat baat het dan of men in den Haag en by verkiezingen zich aanstelt alsof er aan 't maken van *nieuwe* wetten iets gelegen lag? Ik blyf er by dat de oude bepalingen *wat de hoofdzaken aangaat* zoo slecht niet waren. Maar men verkoos ze niet optevolgen. Dáár ligt de kwestie! *) Daar, en niet in 't eindeloos redeneeren over onderwerpen van vermeend- of voorgewend-politisch belang, een gekibbel dat wel dienen kan om krantenschryvers aan teksten voor hoofdartikels te helpen, om ministers een week langer op 't kussen, en de geheel overbodige talenterigheid van Kamerdebattisten bezig te houden, maar geen voetstap nader brengt aan 't eenig ware doel: *bescherming van den Javaan tegen de hebzucht zyner Hoofden in medeplichtigheid van een bedorven Nederlandsch Bestuur.*

Wat nu deze nieuwe uitgaaf betreft, ik stond by de Noten die straks volgen, gedurig in twyfel over de meer of mindere behoefte aan toelichting. Dit bezwaar is tweeledig, en betreft zoowel het ophelderen van 'n maleische of vreemdklinkende uitdrukking, als de *staving der feiten* die in den *Havelaar* worden meegedeeld. Ik weet nog altyd niet hoe diep het door de Van Twisten uitgestrooid praatje „dat ik maar 'n roman had geschreven" wortel heeft geschoten? Durft men de door my overgelegde officieele stukken voor onecht houden? Hiervan is me niets ter-oore gekomen. Dewyl men echter by-voortduring weigert my de plaats interuimen die me zou toekomen indien ze voor echt worden erkend, viel 't my moeielyk het juiste midden te vinden tusschen te veel en te weinig rechtvaardiging. Ik liep telkens gevaar het justificeeren overteslaan van iets dat in de oogen van sommige lezers bewys kon noodig hebben, en elders iets met bewyzen te staven dat alle verdere toelichting missen kon, een fout die me zou blootstellen aan de — gewoonlyk verkeerde! — toepassing van 't bekende: *qui s'excuse s'accuse.* Te *excuzeeren* nu heb ik, die m'n plicht deed, niets. Nederland deed z'n plicht *niet*, en heeft zich te verontschuldigen dat het tegen H a v e l a a r party trekt voor schelmery. Zóó is de zaak!

---

*) Zie ter toelichting der karakteristieke frekwentie van dusdanig misvatten, het aardig voorval op 'n audientie bij den Keizer van Rusland, medegedeeld in m'n brochure over *Vryen-arbeid*, uitgaaf 1873, blz. 137.

of te
r zie, i
e dat
ik
yn aan
volken
ekst
len kn
t de
eer
atuurl
erin
ten o
voorg
en
siden
m van
men
yzing
voldoen
ware
dan
ngen
zyn
eren
en
ort.
heele
rson
de
en
de
ng
nd
en.

der personen die heden-ten-dage zoo goed als officieel belast schynen met de bearbeiding van dat veld, doch om niet het oog des lezers aftestooten door vreemdheid van spelling. De sop zou de kool niet waard zyn." Zeker, wezenlyke *taalkunde* is heel wat anders! Toch heb ik ook hier de leelyke i-j die door sommigen als y-klank gebruikt wordt, voor goed *congé* gegeven. *Tant pis* voor de Hilaridessen die er om treuren. Dezelfde soort van lettermannen zullen waarschynlyk geen vrede hebben met m'n interpunktie. Ik met de hunne niet. Welnu, evenals — ik meen — Hildebrand ergens, geef ik hun een paar mud komma's ten-geschenke, om die te plaatsen waar ze goedvinden, tot er de verlangde slymerigheid en hun voldoening op volgt, amen.

De heer Mr. C. Vosmaer maakt in z'n „*Zaaier*" de opmerking dat de *Havelaar* blyken draagt van nog onvolkomen beheersching der taal, en van 't worstelen om vormen voor de veelvuldige stof. Ik stem dit volmondig toe. Ook my hinderde onder de korrektie herhaaldelyk iets gewrongens in den zinbouw, dat waarschynlyk tot de kritiek van den heer V heeft aanleiding gegeven. Naar m'n beste weten heb ik die fout in de tegenwoordige uitgaaf verbeterd.

En, alsnu terugkomende op de beschuldiging dat ik tot-nog-toe zoo weinig heb tot-stand gebracht...dit verwyt is zoo dom niet. Men wordt *Doctor in de letteren* door zulke wapenfeiten. Eilieve, dit heb ik dan toch bewerkt, niet waar, dat personen die bezig waren met kouvatten uit verregaande lauwerloosheid, op-eenmaal hun kalen schedel gedekt voelden met den doktershoed, alleen omdat ze de handigheid hadden gebruikt my 'n paar kwajongensachtige insolenties te zeggen? In een land waar de officieele distinkte zóó wordt te-grabbel gegooid...

Het zy zoo! Wat ik *gedaan* heb, heeren? Wel, ik dééd wat in den *Havelaar* geschreven staat. Is dit niet genoeg? Wat deedt *gy?*

Wat ik *gedaan* heb, nogeens? Ik ving, geheel alleen staande, in dreigend levensgevaar en met opoffering van allen welstand, den stryd aan tegen lieden van *uwe* soort, d. i. tegen het *Onrecht*. Gaat heen en doet desgelyks!

Dat overigens m'n streven niet bekroond werd...dat ik nog altyd het gemakkelyk te raken — en debietbelovend — mikpunt ben van de eerste de beste nulliteit die 't ambacht van frazenmaken eenigszins meent te verstaan — al zy 't dan ook dáármee vaak povertjes gesteld — en dat, wat meer zegt, de toestand in Indiën ellendiger is dan ooit... mag men dit *my* wyten? Ik deed, meen ik, wat 'n mensch in de gegeven omstandigheden doen kòn, en zeker meer dan eenig Nederlander. Het schimpen op de betrekkelyke onvruchtbaarheid van m'n pogen herinnert aan den wrevel der matrozen van Columbus in September 1492. Ook dàt gepeupel schold

…aal uit. Of ze doktoren in de letteren geworden zyn, weet ik niet. …vrucht alzoo van m'n werk? Het is hier de plaats niet, den in…tegaan dien ik uitoefende op heel ander terrein dan de zaken van …k ben zoo vry te gelooven dat m'n geschriften heilzame beweging … uitgewerkt op zedelyk en godsdienstig... laat me liever zeggen op …*ueel* gebied. Van vele zyden ontving ik blyken dat ik menigeen …ken heb gebracht. Wie 't betwyfelt of ontkent, gelieve het te zeggen, …me evenals de zeer edele heeren A. B. Cohen Stuart en Van …n, z'n naam er by, om behoorlyk de schande te dragen van z'n jalouzie.

… afgunst namelyk meen ik voor 'n groot deel den toon te moeten …ryven, waarop sedert eenigen tyd sommige publicisten — of luî die …rden willen — m'n werken en m'n persoon aanvallen. Die toon is …onlyk wat te laag voor 't onderwerp.

…at ik niet de eenige ben, die by 't lezen van stukken als die van *Doctor* Vloten aan jaloersheid denk, blykt o. a. uit het hartig artikel van den …r J. Versluys, in *'t Schoolblad* van 19 Januari 1875, waar de ani…iteit van dien godgeleerde in verband wordt gebracht met het stuk …r *Vrye Studie* dat in m'n IIIn bundel Ideen voorkomt. Dat onderwerp …melyk was ook door Dr Van Vl. behandeld, en schynt onder zyn handen …et veel opgang gemaakt te hebben. Kan *ik* dit helpen? Zéker is 't dat …k na 't verschynen *myner* verhandeling sporen begon waartenemen van de …atelyke stemming die nu blykt jegens my te bestaan. Vroeger was ik 't allerliefst gekwalificeerd: *„slachtoffer van indisch wanbestuur en hollandsche lamlendigheid.*" Wat ik nu ben, weet ik niet recht. Een prulschryver, denk ik, wiens werken moeten verdrongen worden om wat ruimte te verschaffen aan de hyperaesthetische produkten der pen van Dr V. Vl. Wie z'n *„Bloemlezing"* onderzoekt, zal deze gissing nog-al aannemelyk vinden. Op de blykbare oneerlykheid in dat prachtstuk van letterkundigen arbeid wyst dan ook zeer ten-rechte de heer Versluys. Zelfs Mr Vosmaer — gewis toch een onzer eerste dichters, als-i niet *de* eerste is — wordt door den verheven Bloemlezer in den ban gedaan. Die auteur had zich verstout myn werk in z'n *„Zaaier"* te pryzen, en mocht dus geen bloemen leveren.

Doch ook zonder eigenlyken *broodnyd*, sedert eenigen tyd is 't schelden op my 'n *métier* en 'n *tic* geworden. Het aantal brochuretjes en „Overdrukjes" dat aan dusdanige spekulatie z'n aanzyn te wyten heeft, is legio, en levert een treurig blyk van armoed aan scheppingsvermogen. Wie niet in-staat is zelf iets degelyks voorttebrengen, tracht evidentie — en honorarium! — optedoen door 't knagen aan den arbeid van 'n ander. Men zou haast op 't denkbeeld komen dat ikzelf hiertoe den weg wees in m'n Idee 249, wanneer men niet wist dat wespen, rupsen, en paalwormen zoo oud zyn als vruchten, loof en zeeschoejing.

Maar jammer is 't! Dat de Van Vlotens, e. d. zulke manoeuvres

hebben om 'n uitgever te bewegen tot het riskeeren van „Overdrukjes" uit hun niet zeer verspreide tydschriften, is begrypelyk. Ook vereert het me zeer, zóóveel opgang te maken dat daarvan nog altyd iets kan afvallen om 'n ander te helpen aan *relief*, al schikt het me niet altyd dat teeren op afval in de hand te werken door serieuze beantwoording van dergelyk geschryf. Toch verbind ik me niet tot voortdurend zwygen, maar 't zou me aangenaam zyn indien anderen de niet moeielyke taak op zich namen...het verschil te doen in 't oog vallen tusschen wespen en ooft. *My* wordt door zulke àl te goedkoope bewysvoering de stemming bedorven, en dit is jammer voor myzelf en den lezer. Men begrypt immers hoe ik, bezig met het schetsen van iets liefelyks, met viesheid de pen wegwerp zoodra my de gedachte overvalt dat wezens als Van Vloten zich gereed maken m'n werk te bevuilen? *) Ik meen te goed te zyn om zulk volkjen aan verkoopbare kopie te helpen, en zeker zou 't my 'n kwart-eeuw geleden, toen ik den Lebakschen stryd streed, bevreemd hebben indien iemand my voorspeld had dat er nà 't openbaren van m'n pogen en streven, aanleiding zou bestaan tot zoo'n verklaring! Het strekt waarlyk 't lezend Publiek niet tot eer, dat sommigen een toon tegen my durven aanslaan alsof Havelaar een der hunnen was. Zoolang dit opgaat, beweer ik dat men — ouder gewoonte — slecht gelezen heeft. Anders toch zou men niet gedoogen dat 'n stryd die zoo ridderlyk werd aangevangen en voortgezet, ten-behoeve van zeker soort van belanghebbenden werd overgebracht op 'n mestvaalt. Hartelyk dank!

---

1) De verdeeling in hoofdstukken is 'n toevoegsel van den heer Van Lennep. Ikzelf namelyk was, vooral in 1860, niet schryversachtig genoeg om zooveel reglement te brengen in m'n pleidooi, en blyf gelooven dat die indeeling, uit 'n letterkundig oogpunt zonder schade kon gemist worden. Juist in de onafgebroken opvolging der stukken van Droogstopppel en van Stern, ligt iets pikants dat door 't onverwachte van den overgang den lezer wakker houdt of...maakt. Doch de ondervinding leerde my dat het aanhalen van zekere passages gemakkelyk wordt gemaakt door de nummering der hoofdstukken, en ik laat daarom die indeeling bestaan.

2) Het „*Poolsche koffihuis*" was, of is nog, 'n druk bezochte inrichting in de Kalverstraat te Amsterdam, en vooral 'n verzamelingspunt voor zekere klassen van beursgangers.

*) Ik kan op m'n woord verzekeren dat dit in den meest letterlyken zin een der oorzaken is van de herhaalde vertraging in de *Geschiedenis van Woutertje*.

3) „*Dass er* — de jonge Stern — *bei uns speisen kann.*" Aldus heeft zekere *Herr* Stromer, in z'n zoogenaamde vertaling van den *Havelaar* deze woorden overgezet. Wanneer men nu nog daarby verneemt dat die snuggere letterman blyk geeft geen verschil te kennen tusschen de woorden *pantalon* en *pantoffel*, dat hy „witte mieren" verandert in *schweinsnieren*, enz. enz. zal men de waarde van z'n werk kunnen beoordeelen. Hy heeft bovendien omstreeks $^2/_5$ van 't boek *mir nichts dir nichts* doodeenvoudig weggelaten, en alzoo 't heele boek tot onzin gemaakt. Ik stel voor, hem tot beroemde buitenlandsche schryver te benoemen.

Ook de fransche vertaling van *Nieuwenhuis* en *Crisafulli* laat zeer veel te wenschen over, maar zóó slecht als de duitsche kon ze nu eenmaal niet worden. Onbereikbaar!

De engelsche bewerking van myn nobelen Alphons Nahuys daarentegen is goed, en wordt ook in Engeland geprezen.

4) Het is er ver vandaan dat ik alles zou afkeuren wat ik Droogstoppel in den mond leg. Hy „hield zich niet op" met versjes van de soort als hier volgt. Welnu, *ik* ook niet! 't Verschil ligt in den grond waaruit zoodanige tegenzin voortspruit. Dat een jong vurig naar *poezie* dorstend hart, misleid door de biologie van opgedrongen letterkundery, misgrypt in z'n eerste pogingen tot uiting, en voor iets wezenlyks houdt wat ten-slotte blykt slechts ydele klank te zyn — „getingel en gejingel" noem ik 't in m'n *Naschrift op de Bruid daarboven* — dit is te vergeven niet alleen, maar een zeer noodzakelyk verschynsel. *Il faut passer par là!* De eikenstam die bestemd is om gaaf droog hout te leveren, moest z'n bestaan aanvangen als sappige tak. Maar de Droogstoppels hadden nooit sap te veel, en hoefden niet te veranderen om te worden wat ze zyn: dor en onbruikbaar. Ze staan niet boven maar beneden de fout van die anderen, en zouden bovendien terstond waarde gaan hechten aan „versjes en zulke dingen" wanneer die produktjes genoteerd stonden op de beurs.

Voor-zoo-ver Droogstoppel's realistische ontboezemingen dienen kunnen om *valsche poëzie* in de gemoederen onzer jongelingschap te knotten, beveel ik z'n boutades van harte in de aandacht van ouders, opvoeders en recensenten aan. Wat *my* aangaat, als ik kiezen moest tusschen hem en zeker soort van verzenmakers...nu, toch koos ik hèm niet! Maar ik erken dat die rechtvaardigheid me zwaar vallen zou.

5) Welk gedicht kan hier bedoeld zyn? De chronologische volgorde verbiedt ons hier te denken aan: „*de laatste dag der Hollanders op Java, door* Sentot, want dat stuk is nà den *Havelaar* geschreven, en misschien wel onder den indruk van den *Havelaar*. Daar ik Sjaalmans pak niet by de hand heb, en toch gaarne den lezer in staat stellen wil zich 'n denkbeeld te vormen van Droogstoppels verontwaardiging, neem ik verlof dien

arbeid van Sentot aan de Natie voor oogen te leggen. Het zal den toekomstigen geschiedschryver aangenaam zyn te kunnen bewyzen dat het niet aan waarschuwingen ontbroken heeft.

Er zyn er die beweren dat myn vriend S. E. W. Roorda van Eysinga om 't vervaardigen van dit stuk uit Indie verbannen is. De heer Van der Wyck, Raad van Indie en als zoodanig een der voorstanders van die uitzetting, heeft dit ontkend. Ook andere regeeringsmannen loochenen het verband tusschen Sentots profetengaaf en Roorda's verdrietig en onverdiend omzwerven. Sommige waren van gedachte dat deze duisterheid zou opgehelderd worden by de behandeling van Roorda's zaak in de Tweede-Kamer, waar overlegging kon verwacht worden — en *geëischt*, want het Regeerings-Reglement schryft dat overleggen voor — van 't besluit waarby de gezagsdaad was uitgevoerd. Maar de Minister Fransen v. d. Putte meende te kunnen volstaan met de aanbieding van een *extrakt* uit die beschikking, en de leden der Kamer berustten alweer in die onwettigheid. Vrage: wat stond er in 't achtergehouden deel van dat dokument? Iets over Sentot's Vloekzang? Misschien die Vloekzang zelf? Bestond er wellicht zeker schuldbesef dat angstig maakte voor de openbaring van dat stuk? In dit geval is de toeleg niet gelukt, want — al zy 't dan dat R. V. E. zelf nooit de hand leende tot de publikatie — het verscheen herhaaldelyk in druk, en ikzelf vond het meer dan eens opgenomen in provinciale blaadjes. Zoowel om de edele verontwaardiging die er in schittert, als om de letterkundige verdiensten, vinde het hier een blyvende plaats. Reeds elders maakte ik de opmerking dat het in gloed en in kracht van uitdrukking zegevierend de vergelyking kan doorstaan met de beroemde imprekatie van Camille.

»DE LAATSTE DAG DER HOLLANDERS OP JAVA

DOOR

SENTOT

Zult gy nog langer ons vertrappen,
Uw hart vereelten door het geld,
En, doof voor de eisch van recht en rede,
De zachtheid tergen tot geweld?

Dan zy de buffel ons ten voorbeeld,
Die sarrens moê, de hoornen wet,
Den wreeden dryver in de lucht werpt
En met zyn lompen poot verplet.

Dan schroeie de oorlogsvlam uw velden,
Dan roll' de wraak langs berg en dal,
Dan styg' de rook uit uw paleizen,
Dan trill' de lucht van 't moordgeschal.

Dan zullen wy onze ooren streelen
Aan uwer vrouwen klaaggeschrei,
En staan, als juichende getuigen,
Om 't doodsbed van uw dwinglandy.

Dan zullen wy uw kindren slachten
En de onzen drenken met hun bloed
Opdat der eeuwen schuld met rente,
Met woekerwinste word' vergoed.

En als de zon in 't Westen neerdaalt,
Beneveld door den damp van 't bloed,
Ontvangt zy in het doodsgerochel
De laatste Hollandsche afscheidsgroet.

En als de nachtelyke sluier
De rookende aard heeft overdekt,
De jakhals de nog lauwe lyken
Dooreenwoelt, afknaagt, knabbelt, lekt...

Dan voeren wy uw dochters henen,
En elke maagd wordt ons een boel,
Dan rusten we aan haar blanke boezems
Van moordgetier en krygsgewoel.

En als haar schand zal zyn voltrokken,
Als wy ons hebben moê gekust,
Als elk tot walgens toe verzadigd,
Het hart van wraak, het lyf van lust...

Dan tygen wy aan 't banketteeren,
En de eerste toast is: „'t Batig Slot!"
De tweede toast: „aan Jezus Christus!"
De laatste dronk: „aan Neêrlands God!"

En als de zon in 't Oosten opdaagt,
Knielt elk Javaan voor Mahomed,
Wyl hy het zachtste volk der aarde
Van Christenhonden heeft gered."

dan Droogstoppel bleek te zyn, toen hy die benaming voor 't eerst ontmoette in Sjaalmans pak. (blz. 33)

15) *Sawah's, gagah's, tipar's.* Rystvelden, onderscheiden naar ligging en wyze van bewerking, vooral met het oog op de mogelykheid om ze al of niet van water te voorzien.

16) *Padie.* Ryst in den bolster.

17) *Dessah.* Dorp. Elders: *negrie.* Ook: *kampong.*

18) *Kultuur-emolumenten.* Deze zyn, wat de europesche ambtenaren aangaat, afgeschaft. 't Spreekt vanzelf dat ik, die op de noodlottige werking van deze perspompmekaniek gewezen had, niet genoemd werd by de beraadslagingen over dat onderwerp. Of de maatregel overigens de bedoelde verlichting voor den Javaan ten-gevolge heeft, valt te betwyfelen, daar men verzuimd heeft de vaste inkomsten der europesche ambtenaren in de binnenlanden te verhoogen. Ze zyn en blyven *genoodzaakt* diensten en leveringen van den Javaan te vorderen, die nergens beschreven staan.

19) *Geheele distrikten uitgestorven van honger.* Waarschynlyk doelde ik hier op den hongersnood die 't Regentschap *Demak* en *Grobogan* ontvolkte. Na '60 evenwel — en thans vooral niet minder dan vroeger — zyn de berichten omtrent dergelyke kalamiteiten zoo menigvuldig, dat het de moeite niet loont daarvan geregelde opgave te doen. De bewering dat er op Java telkens hongersnood heerscht, is 'n *truism* geworden. Wat *Lebak* in 't byzonder aangaat, daar waren ze geregeld-periodisch. Hierop zal ik terugkomen.

20) *Aloen-aloen. Kraton. Kotta Radja.* De *aloen-aloen* is 'n uitgestrekt voorplein voor de groep gebouwen die de woning van 'n Regent uitmaken. Gewoonlyk staan er op zoo'n plein twee statige *waringi*-boomen, uit welker ouderdom blykt dat niet zy op den *aloen-aloen* geplant zyn, maar dat de regentswoning in hunne nabyheid, en waarschynlyk juist dáár om die nabyheid, is opgericht.

Daar ik verzuimd heb op blz. 63 een noot te plaatsen by 't woord *Kratoon* — *Kraton*, *Kratoen*, *Keratoe-an*, om 't even — wil ik die fout hier herstellen te-meer omdat ze my aanleiding geeft tot het bespreken van zeker bedrog dat onlangs van officieele zyde weder jegens 't nederlandsche Volk gepleegd is, en nog altyd by sommigen z'n werking doet. Men heeft, om de atjinesche krygsbedryven in 'n chauvinistisch licht te stellen, den *Kraton* des Sultans van Atjin doen voorkomen als 'n *vesting* welker verovering zeker schitterend succes beteekende. Ik *gis* dat er te Atjen nooit 'n *Kraton* geweest is, en zelfs dat de Atjinezen dit *woord*

n'n dood, als ik niet meer daar wezen zal om .-komen is? Dat er overigens zal gespekuleerd ne artikelen, spreekt in onze eeuw van ver- · het te voorzien was dat die sofistikatie zich men de zaak dragelyk vinden voor 'n doode. ·n aan den man brengen zal omtrent m'n leven, nu lees en verneem ik dagelyks voorvallen die ı waarin *ik* 'n hoofdrol speel, en die myzelf u ze ooit kunnen teweegbrengen by ieder ander. y in omloop zyn — ook de niet boosaardige — *cerkelyk kent*, in 't koddige...neen, in *'t idiote!* e hiervan, maar alleen om te doen blyken *comment* · opmerking dat zekere Bloemlezer nu reeds, slechts m'n vertrek naar Indie, goedvindt dat vertrek 'n n. Vrage welke stiptheid is er te wachten in de .king der chinesche dynastien, en vooral welke weten- ıntegriteit in karakterbeschryving? Toch is er leering bedoelde fout. Door 't opmerken van zulke *blunders*, ıan de vraag: „man, bloemlezer, *weet* je wel wat je leeren? Zoo neen, waar bemoei je je mee?

nd met het oorspronkelyke geteekend. Dit is werkelyk ewysstukken die ik zoowel in den *Havelaar* als in de . Op gelyke wys heb ik de echtheid van meer andere ·, in de meening dat men eenmaal daarnaar onderzoek ooit heeft iemand die moeite genomen, wat me zeer omt. Het spreekt vanzelf dat ik nog altyd bereid ben · stukken te geven aan ieder die blyk zal geleverd hebben ıarheid te doen is. Voorloopig bepaal ik my tot herhaling Duymaer van Twist om te beweren dat de door my lde stukken verdicht zyn. Zoolang hy dit niet durft, blyf *op die stukken Recht worde gedaan.*

ndom van den Havelaar. Droogstoppel voelde berouw zelen Sjaalman z'n recht op eigen werk niet ontfutseld lyk kwam me by 't schetsen van den huichelenden schelm, g voor. En zie, ik wist niet dat ik hier — in zeer beperkten profeet was. Juist op de manier die Droogstoppel hier gevolgd te hebben, is de beschikking over 't boek *Havelaar* ıden overgegaan. De my aangeboden en eigenlyk *opgedrongen* die strekken zou om me zes maanden rust te verschaffen na omzwerven, en *om den uitslag van m'n pleidooi aftewachten*, als voorwendsel om den *Havelaar* zóó te behandelen dat het

De opmerkzame lezer ziet dat de brave Droogstoppel verontwaardiging over dit — of 'n dergelyk — stuk. van de Putte het besluit der Regeering, waarby de bannen werd, in alle gerustheid integraal kunnen ov zegt immers niet dat dit alles zoo wezen zàl. Hy waa het geschieden *zou*, indien de Hollanders voortgingen *vereelten door 't geld, en den Javaan te vertrappen.*" D vooral na de oprichting der Javaannutmaatschappy en a de Kamer — ondenkbaar is, zal de zaak veel beter afl in 'n wanhopig oogenblik meende.

Voor wien 't niet weet, hier de mededeeling dat de niet byzonder ongepast de herinnering in 't leven roept oorlog. *Sentot* namelyk was in zeer letterlyken zin d van Alibassa Prawiro Dirdjo, 't uitstekendst „muitelingen" zooals de party van Diepo Negoro in landsch genoemd werd, een vertalingsfout waaraan zich schuldig maakten jegens de Nederlanders, toen *dezen* vreemdelingen trachtten te ontslaan. De meer of mindere danige uitdrukkingen hangt dikwyls af van geografische ligg huidskleur, geloof, en behoefte aan batige saldo's. De zyn dikwyls de helden en martelaren van vandaag. *)

Wat overigens die Sentot betreft, men heeft hem Javaschen oorlog te vriend gehouden. Hy heeft z'n laat sleten als gepensionneerde van den nederlandschen Staat, werden by 't ned. ind. leger ingelyfd, doch niet *en corp* reden had. Nog in myn tyd — die wat Indie aangaat, in Januari 1839 — onderscheidden zich de uit Sent regelde troepen) afkomstige soldaten door goed gedrag, houding. Het was niet zeldzaam, by inspektien of parade by 't wyzen op 'n flinken kerel, te hooren zeggen: *Ienie Sentot!* „Dat is nog een man van *Sentot!*„

6) *Romancen in 't maleisch.* Ik laat nu daar wat kan onder de oogen gehad hebben, doch zeker is 't dat *Saïdjah* die in deze uitgaaf voorkomt op blz. 281, *maleisch* geschreven heb. Waar dat stuk beland is, w dit oogenblik zie ik geen kans het in die taal te mak ligt het in een der koffers of pakken papieren die ik n *Lebak*, op m'n verdrietige Odyssee hier-en-daar moest ach omtrent ik den lezer verwys naar Idee 951. Ik denk

*) De moedige Atjinezen die hun land verdedigen, heeten te willigen."

okja niet uitgezonderd —
zouden tot kontroverse en
ınazen van 't net waaronder

n die den *Havelaar* voor
lenkbeeld maken, hoe vol-
ıting onzer heerschappy in
t gegeven wordt. En meer
geleden nog, 't mechanisme
kunde zou ik vreemdklin-
grip evenwel van de zeer
't machtig Insulinde door
verwys ik naar m'n beide
ederlanders is dat ze aan
woon zyn geraakt, dat ze
lles vanzelf zoo blyven zal.
Bestuur aangaat, mag ik
Residenten als Voorzitters
hterlyke ambtenaren. Deze
politiek oogpunt — draagt
stand waarin 't *Inlandsch*
en en goederen heeft sedert
. Het *Ketjoe*-wezen neemt

landengroep die misschien
e verbond, mèt dit laatste
lanesie. Elders weer lezen
ı ieders willekeur om de
ekken tot de *Gezelschaps-*
en blyven konventionneel.
die streken *Nederlandsch*
weinig als in geografische
m, 't klimaat, de *fauna*,
nederlandsch dan de ge-
odsdienst, hun begrippen,
zonder de minste politieke
zulke onjuiste denkbeelden
ng te danken van 't woord
ıs gemeenzamer wezen zal

29) *Gemberthee:* aftreksel van den gemberwortel, dat zoo heet mogelyk moet gedronken worden...ter verkoeling. In Indie heerscht de meening dat koude dranken, en vruchten die *in den mond* een verfrisschende werking doen, 't lichaam verhitten. Volgens 'n gelyksoortige stelling werken de spaansche-pepersoorten *tjabeh* en *lombok* — westindisch: *cayenne* — verkoelend. Voor-zoo-ver ik in de praktyk heb kunnen nagaan, zyn die meeningen niet ongegrond, maar vaak speelt in zulke zaken de verbeelding haar rol.

30) *Vraag van een inlander aan den luitenant* Duclari. De heer Collard — thans sedert lang hoofdofficier, en misschien gepensionneerd — zal, des gevraagd, wel zoo goed zyn te erkennen dat ik ook hier de waarheid zeg.

31) *Ienie apa toewan-toewan datang*: daar komen de heeren aan! De *toedoeng* is het in den vorm van een grooten ronden schotel gevlochten hoofddeksel van den Javaan, en beschut zoowel tegen de zon, als tegen den regen waarvoor de inlander bespottelyk bang is. Zeker soort van tuinhoeden die onlangs by onze dames in de mode waren, geleken precies op *toedoengs*.

32) *Baboe*: inlandsche kindermeid.

33) *Kondeh:* het op 't achterhoofd in 'n wrong vereenigd haar, dat echter nooit door 'n afzonderyk lint of koord wordt samengehouden, maar steeds in 'n lus of strik van 't haar zelf hangt. Indien 't woord *chignon* uitsluitend op *valsch* haar doelt, is de *kondeh* géén *chignon*.

34) *Gouden pajong*. De kleur van 't zonnescherm duidt naar landswys, doch volgens officieel vastgestelde bepalingen, den rang van 't Hoofd aan, wien zoodanige *pajong* wordt nagedragen. Effen verguld is 't hoogste.

35) *Tandoe:* draagstoel. In andere provincien draagt dit voorwerp den naam van *Joleh*, *Djoeli*, of zoo-iets.

36) *De volkstellingen zyn onnauwkeurig*. Ieder Hoofd heeft er belang by, het getal zyner onderhoorigen zoo laag mogelyk te doen schynen, niet zoozeer om daardoor den druk van verplichte dienst en levering te verligten, als wel om meer dienst en levering voor zichzelf te kunnen vorderen. Wie waarheid wil benaderen, kan de officieele opgaven gerust met 10% verhoogen.

37) *Uitgewekenen naar* Tjikandi *en* Bolang. De bevolking der partikuliere landeryen in 't Bataviasche en Buitenzorgsche bestaat voor 'n groot deel

'*l*, en in dit geval het zeer eigenaardig
.t in den tekst beschreven wordt. Vrage:
slamat, *selamat*, en 't woordeke *Sela*
ımt? Men weet dat volgens de riten van
gen bestaaan uit gebeden en gezangen,
baren en *komplimenten*. Zoo-iets geschiedde
r psalmen, en deze gissing wordt versterkt
'moedelyke nadere beteekenis van 't woord
ebracht met *Slam* of *Islam* — door letter-
muzl: muzelman — zou misschien de oor-
t zyn: de *plechtstatige* of *ritueele* groet; en
n aan de beteekenis die 't woord *Sela* in de
hebben. Maar ik geef de opmerking om beter.

die lager staat dan *Radhen*, doch soms ook
bruikt wordt: *Radhen Maas*. 't Woord *annak*
lie niet gekocht maar in 't huis zyns meesters
net den titel *Maas* niet te maken.

rt hert. Veel kleiner, en niet grooter dan 'n middel-
ndjiels, hertjes die uitmunten door vlugheid en
t dat ze in opgesloten staat niet in 't leven kun-
e *kidang* echter schynt, evenals de meeste soorten
nakkelyk te schikken in 'n omheind kamp.

a toewan kommendaan: hou 't paard van m'nheer

Dit is 't vocht dat men in Holland „kokosmelk"
en frisch, maar wordt zelden gedronken. De *klappa*,
ordt, meestal geraspt, by 't bereiden van spys in de
echter tot het slaan van olie, maar zelden als *ooft*,
bruikt. De vertellingen die in kinderboekjes en in ge-
en van vakmannen (zie *Album der Natuur*) over den
zyn, klinken koddig in de ooren van iemand die in
t. Of de *kokos* in West-Indie 'n andere rol speelt dan
onbekend. Met den *banaan* — insulindisch: *pisang* —
al, daar hy op de surinaamsche plantages aan de negers
gegeven. Dit is dan ook 'n zeer grove soort van 'n paar
ldelbare soort in *Oost*-Indie haalt slechts zes duim, en een
de *pisang maas* of *goud-pisang*, 'n fyn vruchtje — is niet
een kinderpink, en zeer smakelyk,

het leven roepen, die gevaarlyk worden kon voor 't nederlandsch gezag. Vanhier dan ook 't aanhoudend geknoei met bepalingen die — hoe ook bemanteld — geen andere strekking hebben dan om aan 't echt europeesch element den boventoon te verzekeren. Ik doel hier op de, voor zeeroovers niet onaangename afschaffing der *Koloniale Marine*. Op 't eindeloos geknutsel met 'n zoogenaamd *Radikaal*. Op de instellingen van Onderwys in Nederland, en den daaruit voortvloeienden, door indische ouders al te pynlyk gevoelden dwang om hun kinderen naar Europa te zenden. En eindelyk: op 't door dit alles kunstmatig in 't leven gehouden, voor Insulinde zoo hoogstverderfelyk *absenteïsmus!* Juist dit is de eisch onzer op immoreele gronden gevestigde overheersching, dat we niet „wysgeerig en onbekrompen" handelen *kunnen* zonder ons belang in de waagschaal te stellen.

Das eben ist der Fluch der bösen That,
Dass sie fortzeugend Böses muss gebähren.

42) *Patteh*, *Kliwon*, *Djaksa:* Inlandsche Hoofden. De *Patteh* staat den Regent ter-zyde als sekretaris, boodschapper, faktotum. De *Kliwon* is tusschenpersoon tusschen het Bestuur en de dorpshoofden. Gewoonlyk heeft hy 't opzicht over gemeeutelyke publieke werken, verdeeling van wachtvolk, regeling van heeredienst, enz. De *Djaksa* is officier van politie en justitie.

43) *Gongs* en *Gamlang:* muziekinstrumenten. De *Gong* is 'n zwaar metalen bekken dat aan 'n koord hangt. Men bespeelt den *Gamlang* als onze glasharmonika's of als 't bekende *hout-en-stroo*-instrument. Ik had op deze plaats in den tekst wel tevens van *Ankloeng* mogen spreken, zynde een roosterachtig toestel met bekkens die op gespannen koorden liggen. Het verdient opmerking dat de benamingen van al deze instrumenten onomatopeën zyn. De *Gong* klinkt forsch. *Ankloeng* en *Gamlang* (*gamelan*) daarentegen zacht en liefelyk, maar zeer melancholisch.

44) *Ergernis over tegenwerking*. By den Gouverneur der moluksche eilanden, een zeer verdienstelyk man die in z'n pogingen tot herstel van 't gefnuikt gezag werd belemmerd door de kommiezery der Buitenzorgsche sekretarie, wekte deze ergernis noodlottig. Onder de oogen van den onbekwamen Van Twist, die natuurlyk geheel aan den leiband liep van die bureaukratie, maakte hy door 'n sprong in den waterval te Tondano (*Minahassa van Menado*) 'n eind aan z'n leven.

45) Havelaars *officieele loopbaan*. Reeds in Augustus 1851 was ik aan de Regeering voorgedragen tot Resident. Ook werden de funktien die ik te Amboina vervulde, weinig tyd na myn vertrek aan 'n *Resident* opgedragen.

...ker den lezer dat het my thans (1881) meer nog dan vroeger ... stuit, my op publiek terrein te bewegen. Toen ik op m'n ... myns ondanks daartoe gedwongen werd, had ik in de hoop ... een bondgenoot tegen den afkeer die elke aanraking met ... veroorzaakt. Na de ervaring van den uitslag myner pogingen is ...erker dan ooit.

...*ergiersrekening.* Men mocht aan de Regeering der Vereenigde ... nederl. centen daags in rekening brengen voor 't onderhoud van 'n ...keling, onverschillig of de man Gezagvoerder of Matroos was. Onder ...eende schipbreukelingen waren de meesten niet veel beter dan zee...rs. De Amerikanen hebben voortdurend 'n duizendtal *Whalers* in de ... zeeën, en de bemanning dezer schepen is 't uitschot van de Natie.

Overgrootvader myner kinderen. Z'n naam staat op 't voetstuk van ...euw te Waterloo.

Apanage der Vorsten van Turn en Taxis. Is na de groote veran...gen van '66, door de duitsche Ryksregeering voor ettelyke millioenen ...ocht.

...0) *Reve aux millions.* Nu, 'n *rêve* was 't eigenlyk niet. De aanspraak ...verjäard, en 't lust me nog altyd niet, den zeer interessanten familieroman ...behandelen, die hiermee samenhangt. Ook stuit ikzelf, vooral ten-gevolge ...n den diefstal der bescheiden waarvan ik in den tekst melding maak, op ...enige duisterheden. Toch is 't voor my van belang, hier te doen opmerken ...lat sommige personen en familietakken die de hier aangeroerde byzonderheden beter begrypen dan de gewone lezer, onder de venynigste vervolgers van Havelaar behoorden. Hun belang bracht mee dat hy niet aan 't woord kwam, of althans niet in de gelegenheid om zekere mysteriën te ontsluieren.

51) Deze zinsnede is door zekeren Q in de *Arnhemmer Courant* aangevoerd als bydrage tot de blyken myner onzedelykheid! En die verraderlyke manoeuvre werd door Dr Van Vloten toegejuicht, evenzeer als Q's mededeeling dat ik m'n „tyd doorbracht met...bittertjes drinken, biljardspelen en 't rooken van geborgde sigaren." Ik vraag of de *viesheid* waarvan ik sprak op blz. 350, gerechtväardigd is? Waarmee brengt zùlk volk z'n tyd door?

52) *Sebah.* De beteekenis blykt uit den tekst. Ik weet niet of 't woord 'n verbastering is van *pasebah*, 'n gebouw, dat wel zou kunnen genomen worden voor de plaats waar men dergelyke vergaderingen houdt.

53) *Bantan-Kidoel:* Zuid-Bantam. De *m* waarmee wy 't woord *Bantam* sluiten, is niet korrekt. De naam is: *Bantan. Mantrie:* opziener. *Dh*

distriktshoofd. In centraal en oostelyk Java heet deze beambte *Wedhono*.

De schryver van een fransch werk: *Felix Batel*, waarin de *Havelaar* wordt nageschreven, en — tegen de bedoeling van den auteur, voorzeker! — geparodieerd, verraadt o. a. z'n letterdievery door in den javaschen Oosthoek waar hy z'n stuk spelen laat, van *Dhemangs* te spreken. Dit klinkt ongeveer als....*grietman van Utrecht*. In dat werk gaat de zon op, *juist zooals dat werd waargenomen door Saïdjah*. Ook de buffel-epizode wordt letterlyk overgenomen, en de auteur heeft de goedheid te erkennen dat dit voorval *ook* door zekeren Multatuli beschreven werd. Welnu, die *Felix Batel* is door nederlandsche recensenten uitvoerig behandeld, doch nergens vindt men 'n spoor van protest tegen dien onbeschaamden diefstal! Ik noem dit even slecht als de piraterie zelf. Als 'n vreemdeling zich de eer aanmatigde der diepzinnige uitvinding van 't haringkaken, zou men moord en brand schreeuwen, maar de „nationale eer" kan wèl verdragen dat Havelaar bestolen wordt. Bepaalde zich de oneerlykheid maar tot litteratuur! Maar ook op maatschappelyk, politisch en wysgeerig terrein loopt ze tot in 't onbegrypelyke. De natie kan nog altyd niet *lezen*. Of *wil* ze niet verstaan wat men haar te lezen geeft?

54) *Bandoeng:* afdeeling, regentschap of adsistent-residentie in de Preanger-regentschappen.

55) *Patjol:* houweelachtige spade.

56.) *Banjirs*. Omtrent deze natuurverschynselen verwys ik naar 't stukje: *Wys my de plaats waar gy gezaaid hebt*" een geschrift dat aan dezen regel uit den *Havelaar* z'n naam ontleende.

57) Zie Noot 37.

58) *Dessah:* dorp. Elders: *kampong* en *negrie*. De inlandsche oorsprong dezer beide laatste woorden — javaansch, soendasch of maleisch dan — komt me verdacht voor.

59) *Opstandelingen in de Lampongs*. Er bestaat 'n brochure over de hier bedoelde expeditie, welker titel ik niet kan opgeven. Ze is waarschynlyk van '61 of '62, en werd, meen ik, geschreven door den kommandant onzer troepen. Die schryver loochent dat er veel lebaksche uitgewekenen waren onder de door hem bevochten opstandelingen. Ik houd evenwel m'n opgaaf staande, en beroep me op 't getuigenis der officieren die onder hem aan dien veldtocht deelnamen. Juist door een hunner heb ik m'n bewering met 'n zeer sterke uitdrukking hooren bevestigen. Er was 'n tyd dat het ontkennen myner assertien zekere welgezienheid in den Haag meebracht, en dááraan schreef die officier toe, wat hy in z'n gewezen kommandant plomp-

weg 'n: „vervloekt gemeene leugen" noemde. Indien me had mogen blyken dat Nederland belang stelde in waarheid, zou ik sedert lang bewyzen geleverd hebben. Maar 't is vervelend pleiten voor 'n rechtbank die verzot is op leugens.

60) *IJd* en *eit*. Dit Nootjen is van den heer Van Lennep. Als aardigheid kan het er door, maar in de oogen van 'n volwassen mensch is dat *purisme* op 't rym waarlyk komiek. Laat de Zeeuwen op z'n zeeuwsch, de Friezen op z'n friesch rymen! En wie in 't geheel niet rymt, doet ook goed, ja...beter nog! By Göthe en Schiller rymt *Ritter* op *Jezüiter*, *ehren* op *währen*, *Kaiser* op *weiser*, *führen* op *probiren*, enz. Boileau koppelt *audace* aan *Parnasse*, *pucelle* aan *modèle*, e. d. De sop is de kool niet waard. Jammer maar dat nog altyd zoo velen hun wysheid over dergelyke kinderachtighedens aan den man weten te brengen als *Letterkunde* en zelfs als *poezie!*

61) *Maniessan:* zoetigheid, konfituren. Het gebruiken hiervan by de thee, is van chineschen oorsprong.

62) *Distriktshoofd van Parang-Koedjang.* Hy was schoonzoon en handlanger van den Regent. Ten zynen huize werd myn voorganger vergiftigd.

63) *Kleeding van den Djaksa.* Deze inlandsche ambtenaar was 'n Javaan — geen Soendanees — en daarom eenigszins anders, en opzichtiger, gekleed dan de Hoofden die te Lebak thuis hoorden.

64) Onder de titels van den Gouverneur-generaal behoort ook die van: *Opperbevelhebber van Zr Ms Zeemacht beoosten de Kaap de Goede Hoop.*

65) Deze aanspraak aan de Lebaksche Hoofden wordt, naar my van vele zyden bleek, vry algemeen gewaardeerd. Waarom keurde men dan Havelaar's *handelingen* die daarmee stipt overeenstemden, geen aandacht waard?

Om te beoordeelen in hoever ik by 't benaderend in druk geven van die ongeschreven toespraak kan afgeweken zyn van *stipt-letterlyke waarheid*, is 't misschien niet onbelangryk toon en inhoud daarvan te vergelyken met zeker stuk van eenige jaren tevoren. Ik bedoel de Publikatie aan de Inl. Hoofden der Minahassa van 1 April 1851, waarin naar ik meen dezelfde geest heerscht. Het Weekblad „*Oost en West*" en daarna de *Spectator* (26 Juli 1879), namen 't over uit de indische couranten die dat dokument de moeite der reproduktie hadden waard gekeurd, misschien wel om de velen terecht te wyzen die voorgeven den *Havelaar* te ontkrachten door 't boek voor 'n *fiktie* uittemaken. Bedoelde Publikatie is 'n *officieel stuk* en heeft niets te maken met romanschryvery. Ik noodig den lezer uit, het aangehaalde num-

mer van den *Spectator* intezien, en zich de vraag voorteleggen of 't billyk is dat ik ruim dertig jaar na 't schryven van de daarin meegedeelde Publikatie, nog telkens door den eersten den besten kwajongen straffeloos word uitgescholden? (*Zie voorts over dit onderwerp de Noten* 101 *en* 115.)

66) *Mintah ampong:* ik vraag verschooning.

67) *Sienjo*, dikwyls verkort tot *njo:* jongeheer. Velen meenen dat dit woord van portugeschen oorsprong is, vooral ook omdat de afstammelingen van Portugezen, die nog altyd te Batavia 'n eigenaardige kaste uitmaken, in de wandeling *Sienjo's* genoemd worden. Toch is deze etymologie twyfelachtig.

68) *Verbrugge wist het!* Nog altyd ben ik in 't bezit van een briefje dat hy my deed toereiken op 'n oogenblik dat ik met den Regent in gesprek was, en waarin hy my — onder uitdrukkelyk verzoek hèm niet te noemen — uitnoodigde dat Inlandsch Hoofd eens onder handen te nemen over de „misbruiken." Het overbodige van dit verzoek laat ik nu daar. Er blykt uit:

1) dat myn bezwaren geen gevolg waren van persoonlyke zwartgallige opvatting.
2) dat myn onderzoekingen zeer omzichtig plaats hadden, zóó zelfs dat de vreesachtige Verbrugge meende grond te hebben my aantezetten tot wat yver.

Belangstellenden — zyn er die? — kunnen 't bedoelde briefje van den kontroleur ter inzage krygen.

69) *Tjiandjoer.* Iets later spel ik dezen naam van de hoofdplaats der Preanger-regentschappen eenvoudig: *Tjanjor*, zooals 't woord in dagelyksch spraakgebruik luidt. Ook elders achtte ik my ontslagen van de poging om by 't spellen van inlandsche namen, het *geschreven* javaansch of maleisch in onze karakters natebootsen. Ik schryf alzoo voor: *aoerang*, *orang*. Voor: *prahoe*, *prauw*. Voor: *kahin*, *kain*, enz. We hebben immers hier niet te doen met puristische *spelling?* De eisch is 't weergeven — by benadering altyd — van den *klank* zooals die onder Europeanen in Indie gebruikelyk is.

70) *Djimats* zyn briefjes of andere voorwerpen die uit den hemel vielen om geestdryvers en boerenbedriegers aan 'n geloofsbrief te helpen. *Tout comme chez nous!* 't Getal der leveranciers van Goddelyke Openbaringen is zeer groot, en apostelen en profeten van deze soort zyn in geheel Azie nog altyd aan de orde van den dag. 't Verschil by vroeger eeuwen is maar dat ze tegenwoordig wegens landloopery worden gestraft, en wel door dezelfde menschen die hun voorgangers in vagabondage als Heiligen vereeren. Ziedaar nu 'n stuitend gebrek aan rym in *myn* oog!

71) *Garem glap:* smokkelzout. Het maken en verkoopen van zout is in Indie *regie*. Er werd inderdaad aan de zuidkust van *Lebak* veel zout gemaakt, en 't was die arme menschen niet zeer kwalyk te nemen, als men bedacht dat ze soms vele mylen te loopen hadden om 'n Gouvernements debietplaats te bereiken, waar ze hoogen prys moesten betalen. My komt het monopolizeeren van den zoutaanmaak onredelyk voor, en vooral wreed jegens strandbewoners wien 't zeezout in huis spoelt.

72) Ook de hier bedoelde nota's van m'n vermoorden voorganger zyn nog altyd in m'n bezit. Nooit vroeg iemand my, die te mogen zien. Me dunkt toch dat ze, vooral met het oog op z'n dood, zeer treffend zyn. Zou niet die zaak in elk ander land voor 'n *cause célèbre* gegolden hebben?

73) Ook de hier bedoelde brieven bezit ik nog, doch slechts in afschrift, dat evenwel door den toenmaligen klerk te *Lebak* „*als eensluidend met het origineel*" gewaarmerkt is. 't Was nooit iemand de moeite waard er naar te vragen.

74) *Voornemen den Regent z'n voorschot kwytteschelden.* Dit is, na het door den Gouv. Gen. Pahud ingesteld onderzoek werkelyk geschied. Ook meen ik dat by die gelegenheid z'n traktement verhoogd is. Men moet erkennen dat hierin een zonderlinge wys van rechtdoen omtrent *my* gelegen was! De gebleken gegrondheid myner aanklacht moest niet my ten-goede komen, maar den persoon die door my was aangeklaagd.

75) *Abraham Blankaart te hollandsch voor 'n Duitscher.* En...voor het tegenwoordig geslacht van Hollanders misschien ook. Hoevelen myner lezers kennen die aardige figuur uit *Sara Burgerhart?*

76) Deze boutade tegen de orthodoxen mag, dunkt me, aanleiding geven tot de opmerking dat de modernen, de liberalen, de...meer verlichten — en zelfs de *ware* vrydenkers — wel 'n voorbeeld mochten nemen aan zekere oprechtheid van geloof, die zich by hun tegenstanders in *daden* openbaart. Indien er door sommigen even gul werd bygedragen tot het verspreiden van licht, als door anderen tot het verdikken van duisternis, zouden we sedert lang 'n groote schrede verder zyn. Zouden de *geloovers* my hebben laten zwerven en derven zooals 't geval geweest is, indien ik *hun* denkbeelden had aangehangen en verkondigd? Immers neen. Hoera voor de oprechte geloovers!

77) *Ketimon:* augurken, komkommers.

78) *Die geleerden!* Een der nieuwste snufjes op 't gebied der chemische voedingsleer, is van professor Virchow. Die scheikundige beweert nu dat er niet de minste voedingskracht in bouillon zit. Ik stel voor, hem op 'n diëet

van uitgekookt vleesch te zetten, waarmee hy zeer geleerdelyk tevreden wezen moet.

79) *Molière*. Ik stel dezen auteur thans veel minder hoog dan vroeger, doch bewaar m'n opmerkingen dienaangaande voor 'n monografie over dramatische litteratuur, waarvoor in deze *Noten* geen plaats is.

80) *Miss Mata-apie:* juffer vuur-oog.

81) *Fotheringhay*. In sommige vorige drukken staat herhaaldelyk *Fothingeray*, 'n lapsus van den heer Van Lennep. In 't handschrift stond noch 't een noch 't ander, maar: *Tower*. Dat was 'n lapsus van *my*.

82) *Arles* wordt gehouden voor 'n binnenlandsche kolonie van de Massiliers, en *Massilia* (*Marseille*) was door Phoeniciers gesticht. Dat de waarlyk typische schoonheid der vrouwen te *Arles*, daar beter dan te *Marseille* bewaard bleef, kan liggen aan de mindere vermenging met vreemden. Op strandplaatsen als *Marseille* verbasteren de rassen zeer snel. Of de vrouwen te *Nîmes* — óók 'n marseillaansche faktory — even schoon zyn als te *Arles*, is my onbekend.

83) *Datoe:* inlandsch Hoofd.

84) *Prahoe:* prauw, schuit, vaartuig, scheepje.

85) De oordeelvellingen over de hoedanigheden der verschillende rassen die Insulinde bewonen, loopen zeer uit-een. Bevolking en Hoofden op Sumatra zyn minder gedwee dan de Javaan, doch men vindt daar mannelyker karakters. Zeker is 't, dat de Javaan niet geacht is op Sumatra, en dat de echte Maleier die hem verachtelyk: *toekan makan toekoe* noemt — vraag de vertaling aan 'n neef uit de Oost — zich ver boven hem stelt. 't Was 'n fout van den generaal Van Swieten, 'n Javaan te gebruiken als onderhandelaar met de Atjinezen. Dat de onverschrokken *Radhen* die zich hiertoe leende, 't offer worden zou van z'n bereidwilligheid en trouw, was te voorzien. Het doet me leed dat z'n naam my ontgaan is.

86) De meeste Europeërs in Indie dragen weinig kennis van taal en zeden der streken die ze niet bezocht hebben. De uitdrukking *Si Oepi keteh* — zooveel als: kleine jonge-juffer — werd door Duclari niet verstaan. Men vergist zich gewoonlyk in Holland, door aan ieder „die in de-n-Oost geweest is" algemeene kennis van indische zaken toeteschryven.

87) *Ophir*. We vinden dezen naam op de meeste landkaarten, en —

...ken en verkoopen van zout is in
...idkust van *Lebak* veel zout ge-
... zeer kwalyk te nemen, als men
...den om 'n Gouvernements debiet-
... moesten betalen. My komt het
...lyk voor, en vooral wreed jegens
...lt.

...n vermoorden voorganger zyn nog
...y, die te mogen zien. Me dunkt
...dood, zeer treffend zyn. Zou niet
... *célèbre* gegolden hebben?

... ik nog, doch slechts in afschrift,
... te *Lebak* „*als eensluidend met het*
...nd de moeite waard er naar te vragen.

...*chot kwytteschelden*. Dit is, na het
... onderzoek werkelyk geschied. Ook meen
...nt verhoogd is. Men moet erkennen
... rechtdoen omtrent *my* gelegen was!
...klacht moest niet my ten-goede komen,
... aangeklaagd.

...*ndsch voor 'n Duitscher*. En...voor het
...ers misschien ook. Hoevelen myner lezers
... *Burgerhart?*

...rthodoxen mag, dunkt me, aanleiding geven
...rnen, de liberalen, de...meer verlichten —
... wel 'n voorbeeld mochten nemen aan zekere
...lich by hun tegenstanders in *daden* openbaart.
...even gul werd bygedragen tot het verspreiden van
... het verdikken van duisternis, zouden we sedert
...verder zyn. Zouden de *geloovers* my hebben laten
... geval geweest is, indien ik *hun* denkbeelden had
...digd? Immers neen. Hoera voor de oprechte geloovers!

...ken, komkommers.

... Een der nieuwste snufjes op 't gebied der chemische
... professor Virchow. Die scheikundige beweert nu dat er
...ingskracht in bouillon zit. Ik stel voor, hem op 'n ...

toestanden — hy was volbloed Bataviaan — meer nog misschien uit persoonlyke behoefte aan 'n schelle leus, zich door den klank van 't woordje: *vry*, verlokken liet tot het ophemelen van den zoogenaamd-*vryen* Arbeid. Het wawelen over deze opgedrongen *topic* heeft jaren lang de aandacht afgetrokken van hoofdzaken als die welke in den *Havelaar* behandeld worden en nog altyd aan de orde blyven. Men zie hierover m'n beide brochures over *Vryen-Arbeid*.

92) Zie noot 23.

93) *Onafhankelyke Rykjes in den Noordhoek*. Het aantal meer of min onafhankelyke kleine vorsten in die streken is *legio*. Twee hunner heb ik persoonlyk gekend, de *Toeankoe's* of *Radjah's* van *Troemon* en van *Analaboe*, die me soms te *Natal* bezochten, en wel tot groote ergernis van den *Toeankoe* dezer afdeeling. Een van die Hoofden namelyk — 't is me ontgaan, wie van de twee — veroorloofde zich 'n zyden doek om de lenden te slaan op 'n wyze die volgens de natalsche heraldiek, 't distinktief was van meer hoogheid dan hem toekwam. Uit deze en dergelyke kwestien over etikette en voorzitting vloeiden twisten en vechtpartyen voort, die me soms veel hoofdbreken berokkenden, daar de volgelingen van 't atjinsche Hoofd redelyk strydbaar waren, en de Natalezen zeer prikkelbaar zoodra 't den rang van hun *Toeankoe* gold.

Over 't geheel werd *Natal* zeer druk door Atjinezen bezocht, en ik was ruimschoots in de gelegenheid eenige kennis van hunnen aard optedoen, te-meer omdat de naïve *Si Oepi keteh* — een myner menigvuldige eerste liefden — 'n *Atjinesche* was. Toch bezit ik geen bouwstoffen voor 'n volledige karakterbeschryving, en ik durf alleen — in tegenspraak met de velen die heden-ten-dage over Atjinezen meespreken zonder ooit 'n Atjinees gezien te hebben — beweren dat zy over 't geheel genomen *zeer veel goede hoedanigheden* bezitten. Ongetwyfeld namelyk zyn ze hooghartig en dapper. Dat, by gelegenheid der oorlogsverklaring, 'n minister in de Kamer de Atjinezen heeft durven afschilderen als schuldig aan *zeeroof*, bewyst slechts voor de duizendste keer dat sommige sprekers geen laster te plomp keuren om by dat kollegie hun doel te bereiken. Is de zeeroof in den indischen Archipel afgenomen, sedert de atjinsche havens geblokkeerd zyn? Immers neen. Indien ons gouvernement zeeroovers bevechten wil, laat het dan den oorlog verklaren aan den Sultan der *Soeloe*-eilanden, aan de *Illanezen* op *Magindanao*, en eigenlyk aan àlle vorsten en volken op dat groote eiland. Uit *die* streken zwermen de vloten uit, die sedert eeuwen de bezittingen der atjinsche Sultans, niet minder dan de onze, op 'n brandschatting stellen, weinig minder schandelyk voor wie ze betaalt dan voor den heffer. Dáár zou iets deugdelyks te doen vallen voor onze Marine, of liever voor onze Landmacht, want het beschieten van bamboezen gebouwtjes aan 't strand beteekent niet veel.

... zeeroof was onze edele staatslieden niet vol-
... zedelyken Nederlander te bewegen tot de ver-
... fondsen-bewilliging! — werd hem in diezelfde
... voorgesteld als zoo heel in 't byzonder overge-
... wellust! My, die veel met Atjinezen heb om-
... oit iets gebleken, misschien wel omdat ik nooit
... of pozitie vuile voorwendsels noodig had om oorlog
... ie op dit punt zich zooveel volkenkundiger toonen,
... van wetenschap" ze voor hun liefelyke beschuldiging
... ... ellen-geval komt me zoo'n aantyging tegen 'n vyand
... n geeft van mannelykheid, niet zeer... mannelyk voor,
... als 't bedoeld delikt zelf. Wat te zeggen van 'n Ver-
... millioenen voteert op voorstellen van ministers wien
... it ophitsing niet te verachtelyk zyn? Dat overigens het
... atsbestuur — een tot in 't merg verrot organismus! —
... ngorden *in 't belang der zedelykheid*, is 'n koddig denkbeeld.
... den tegenwoordigen oorlog aangaat, ik herhaal wat ik elders
... *h begint de nederlaag.* De toelichting van deze stelling ligt
... bestek. Ook lust het me niet, by voortduring onbeloond
... an de haagsche politici. *Zy* worden door de Natie betaald om
... zaken te weten. Dat nu die Natie by voortduring genoegen
... ndividuen die aan dezen eisch niet voldoen, is myn schuld
... is 't, dat nog geen enkele maal de *onvermydelyke gevolgen*
... king van 't geheim artikel in het traktaat van 1824, ter-sprake
... zyn, noch in de talryke brochures over deze zaak, noch in de
... dagbladartikelen die haar behandelen, noch in de redevoeringen van
... en „geachte leden." Al die schryvers en sprekers bleven òf uit
... dheid met de toestanden òf om redenen van nog lager soort, voort-
... *à côté de la question.* O. d. e. t. u. o. s. i. v. m. d. p. o. o. d.
w. v. m. a. o. f. d. z. t. m. d. k. v. s. t. g. h. d. z. d. d. o. v. a.
v. d. n. j. z. o. Mocht de lezer klagen dat ik hier in raadsels spreek,
bedenke dat m'n *Brief aan den Koning* van September 1872 *niet* raadsel-
tig was, en dat er van dat zeer duidelyk stuk geen notitie is genomen.
s de minister van Kolonien my zeer beleefd vraagt wat er ten-gevolge
er zotte atjinsche kampagne te voorzien is, zal ik hem voldoende inlichting
geven, onder protest evenwel tegen de onrechtvaardigheid dat *hy* en niet *ik*
betaald wordt voor de zorg om Insulinde voor Nederland te bewaren.

94) *Baleh-baleh:* bamboezen rustbank, brits. *Klamboe:* gordyn.

95) *Pajong:* Zonnescherm, distinktief van rang.

96) *Madame Geoffrin.* In 't handschrift stond: *Madame Scarron*, en 't k

toestanden — hy was volbloed Bataviaan — me
soonlyke behoefte aan 'n schelle leus, zich door
vry, verlokken liet tot het ophemelen van den
Het wawelen over deze opgedrongen *topic* hee
afgetrokken van hoofdzaken als die welke in den
den en nog altyd aan de orde blyven. Men zie hi
over *Vryen-Arbeid*.

92) Zie noot 23.

93) *Onafhankelyke Rykjes in den Noordhoek*. H
onafhankelyke kleine vorsten in die streken is *lemo*
persoonlyk gekend, de *Toeankoe's* of *Radjah's* van *Tr*
die me soms te *Natal* bezochten, en wel tot groote er
dezer afdeeling. Een van die Hoofden namelyk —
van de twee — veroorloofde zich 'n zyden doek om
'n wyze die volgens de natalsche heraldiek, 't a
hoogheid dan hem toekwam. Uit deze en dergelyke
en voorzitting vloeiden twisten en vechtpartyen v
hoofdbreken berokkenden, daar de volgelingen van
strydbaar waren, en de Natalezen zeer prikkelbaar
hun *Toeankoe* gold.

Over 't geheel werd *Natal* zeer druk door Atjine
ruimschoots in de gelegenheid eenige kennis van
te-meer omdat de naïve *Si Oepi keteh* — een myn
liefden — 'n *Atjinesche* was. Toch bezit ik geen b
ledige karakterbeschryving, en ik durf alleen —
velen die heden-ten-dage over Atjinezen meespreken
gezien te hebben — beweren dat zy over 't geh
goede hoedanigheden bezitten. Ongetwyfeld namelyk
dapper. Dat, by gelegenheid der oorlogsverklaring,
de Atjinezen heeft durven afschilderen als schuldi
slechts voor de duizendste keer dat sommige sprekers
keuren om by dat kollegie hun doel te bereiken. Is
dischen Archipel afgenomen, sedert de atjinsche ha
Immers neen. Indien ons gouvernement zeeroovers b
dan den oorlog verklaren aan den Sultan der *Soeloe-nezen* op *Magindanao*, en eigenlyk aan àlle vorsten
eiland. Uit *die* streken zwermen de vloten uit, die
zittingen der atjinsche Sultans, niet minder dan
schatting stellen, weinig minder schandelyk voor w
den heffer. Dáár zou iets deugdelyks te doen vallen
liever voor onze Landmacht, want het beschieten van
aan 't strand beteekent niet veel.

it mogen opmaken, dat m'n oordeel
ıgemeener toepassing is, dan ikzelf in

ıeraal benoemde Mr P. Merkus.

hy die *heerscht*. Als ik me niet vergis,
Hoofd dat dezen titel draagt. *Toeankoe's*
·len. Beide benamingen zyn *maleisch* —
nkoe komt me zelfs *javaansch* voor —
speciaal 't voornaamste Hoofd is in de
heid oorspronkelyk door maleische over-
ortels der benamingen van autochthoone
in de oudste taal des lands gezocht worden.
oorsprong dan onwillekeurige geluiden die
en keel ontsnappen, dan de velerlei bena-
iding van terrein-accidenten of natuurver-
klanknabootsing.

De katholiek die vast en zeker gelooft dat
gaf 'n boodschap te komen brengen aan 'n
s, spot met den islamiet die beweert 'n
en van Mahomed. En de protestant, lachende
ppen uit den hemel krygt, voelt zich zeer
Engelenzang te Bethlehem. Waarom neemt
soorten van domheid op één lyn stel?

in de wandeling de *Atjinezen* die toen kort
en *Islam* bekeerd hadden. 't Woord zal wel
r *Pedir*, een der minst onaanzienlyke staatjes
is 'n door 't spraakgebruik gewettigde ver-
we *atjehnees* of *atjinees*, waardoor 't grond-
. Litterarisch purisme komt hier niet te-pas.
t in den tekst aangeroerd fanatismus loopen
evenwel erkennen dat de invoering van den
ug van zoutgebruik ten-gevolge had — grooten
menscheneten. Dat deze hebbelykheid nog in
't centrum van ons gezag in de *Battahlanden* —
a Pfeifer die streken bezocht (1844? 1845?)
uoopt aan de ontmoeting die ze te-dezer-zake
n anekdote vast, die den stempel der or

heid op 't voorhoofd draagt. Men zou háár gespaard hebben, vertelt ze, om-den-wille der grappigheid van haar opmerking: dat zy 'n „bejaarde vrouw en dus te taai" was. Toen zy, eenige jaren na my, met *Battahlanders* in aanraking kwam, was de anthropophagie in die streken uitgeroeid, en wel door den invloed van dezelfde volkeren die we thans in naam der beschaving beoorlogen. Wanneer heeft *Nederland* ooit met *zyn* godsdienst en met *zyn* wapens, in 'n ommezien tyds een ganschen volksstam van kannibalen tot rustige menschen gemaakt?

113) De *Rappatraad te Natal* bestond uit de voornaamste inlandsche Hoofden der Afdeeling, met den Civiel-gezaghebber als voorzitter. Door dien Raad werden niet alleen civiele kwestien en krimineele zaken afgedaan, maar tevens politische aangelegenheden behandeld. Tot het ten-uitvoer leggen der geslagen vonnissen was slechts het „fiat exekutie" van den Resident te *Ayer-Bangie* noodig, gelyk uit den tekst blykt. De afleiding van 't woord *Rappat* is me onbekend. Het schynt slechts op *Sumatra* in gebruik te zyn.

114) *Sewah:* het wapen van de bewoners dezer streken, gelyk op Java de *kris*. De *sewah* is 'n eenigszins kromme dolk met zeer klein gevest en de snede aan de binnenzy der kromming. De oorspronkelyke bedoeling met dezen vorm zal wel geweest zyn, dat de greep geheel in de hand kan verborgen worden, terwyl de zeer stompe rug van 't wapen tegen den pols rust, en door den arm bedekt wordt. De aangevallene bemerkt alzoo niet dat z'n tegenstander gewapend is, voor deze hem, na 'n eigenaardige vlugge beweging van pols en arm in drie *tempo*'s, treft. Geheel afgescheiden van deze geschiktheid tot moordtuig, is de *sewah* 't distinktief van vryheid en mannelykheid. Wie 'n maleisch Hoofd gevangen neemt — gelyk volgens blz. 203 in de daar beschreven omstandigheden m'n verdrietige taak was — vordert hem z'n *sewah* af.

Een ander wapen op *Sumatra*, dat elders niet bekend is naar ik meen, heet *krambièh* — ik spel op 't gehoor af — en dient uitsluitend tot moordtuig. Het is kleiner en veel krommer nog dan de *sewah*. De greep bestaat uit niet veel meer dan 'n ringvormige opening waarin de moordenaar z'n duim steekt, terwyl 't lemmet geheel in of achter de hand verborgen blyft.

115) Ik geloof dat deze opmerking van den braven Duclari niet ongegrond is, en durf daarop wyzen in-verband met de *soort* van wapens waarmee ik thans, *acht-en-dertig jaren* na de in den tekst beschreven voorvallen, word aangetast. Het laat zich begrypen dat lieden die behoefte hebben aan 't verscheuren van myn naam om wat opgang te maken, zich aan zoo'n armzalig hulpmiddel vastklemmen. Want, ook naar den geest gesproken, is armoed 'n scherp zwaard, en 't ligt in de rede dat dezulken geen besef hebben van hun gebrek aan *ebenbürtigkeit*. Maar 't lezend Publiek moest niet zonder protest

gedoogen dat ik zoo straatjongensachtig word aangevallen. Wat hebben de Van Vlotens e. d. ooit verricht, dat hun 't recht geven zou den mond tegen my te openen? Men behoorde die heeren hun *Staat van dienst* aftevorderen.

116) Een van die gesuspendeerde ambtenaren, de Resident A. L. Weddik, werd gouverneur van *Borneo*. De adsistent-resident van *Padang*, Schaap, is later gouverneur van *Makassar* geweest. Ook myn voorganger te *Natal*, de heer Van Meerten — een zeer bekwaam man, en de zoon der bekende schryfster van dien naam — is in dienst gebleven, en werd meermalen eervol bevorderd. In 't voorbygaan hier de opmerking dat de benoeming van den heer Weddik tot gouverneur van geheel *Borneo*, hoezeer bewyzende dat hyzelf tot het bekleeden van 'n hoog ambt geschikt werd geoordeeld, eigenlyk slechts fiktie was, en de strekking had om tegenover Engeland — *en de vele partikuliere Engelsche fortuinzoekers!* — onze souvereiniteit over dat enorme eiland te handhaven. De voor onze Regeering onverantwoordelyke vestiging van Brooke te *Laboean*, bewyst dat die armzalige kunstgreep z'n doel miste. Weldra zal 't met *Nieuw-Guinee* — dat tot Insulinde behoort — ook zoo gaan. Nederlanders, ik zeg u dat daar loerende kapers op de kusten zyn. En...de gouverneurs-generaal hebben in dit opzicht minder schuld aan 't verregaand verwaarloozen der hun toevertrouwde belangen, dan later misschien de geschiedenis meenen zal. In-stede van hun veerkracht te kunnen besteden aan 't intakt houden van *Insulinde*, moeten zy zich toeleggen op 't handhaven van hun gezag tegenover ministers, Kamerpraatjes en onbevoegd hollandsch krantengeschryf. Het uit de veranderingen in '48 voortgevloeid allemans-meekakelen werkt, ook in Indie, *desorganizeerend*. Toch...„leve de groote Thorbecke!" niet waar? 't Is bedroevend!

117) Op de afschaffing der — betrekkelyk humane! — *rottingstraf*, en de nadeelige gevolgen van die tendentieuze filantropery zal ik elders terugkomen.

118) In deze alinea wordt de Resident Brest van Kempen gunstiger beoordeeld dan hy verdiende. Lang na 't schryven van den *Havelaar* werd my door 'n onwraakbaar getuige meegedeeld dat de Resident Brest van Kempen *een zeer byzondere reden* had om den Regent te ontzien. Ik wenschte dat my van bevoegde zyde naar die reden gevraagd werd.

119) Opmerking als in de *Noten* 68 en 72.

120) Wat ik hier van de Regeering zeg, is na den *Havelaar* van volle toepassing geworden op de geheele Natie. Ze geeft voor, myn pogingen tot verbetering te ignoreeren, en vindt het behoorlyk dat ik vertellinkjes moet schryven om in leven te blyven. Maar de lieden die by-voortduring haar

misleiden met onwaarheid, worden geëerd, beloond, met gezag bekleed, aan 't hoofd der zaken geplaatst. 't Volk *wil* bedrogen zyn.

121) De bespottelyke angst voor 'n Inlandsch Hoofd wordt door de residenten by de Regeering levendig gehouden *in hun eigen belang*, en berust eigenlyk op...'n woordspeling. De waarheid is, dat wy in 't organismus van ons bestuur de *Inlandsche Hoofden*, niet kunnen missen, d. i. het *stelsel* waarin die Hoofden een zoo voorname plaats bekleeden. Maar hieruit volgt volstrekt niet dat men een Inlandsch Hoofd niet aan z'n plicht zou kunnen houden. Waar zou 't heen, als men geen luitenant straffen of ontslaan mocht omdat men in 'n leger de officieren niet missen kan?

122) De arme man heette Dongso, en heeft me later trouw gediend. De op *Java* tot dwangarbeid veroordeelde misdadigers vervallen in twee klassen. Een gedeelte blyft op *Java* zelf, 'tgeen als 'n groote verlichting van 't vonnis beschouwd wordt. Te-werkstelling *buiten* Java is den meesten een vreeselyke straf die niet zelden tot zelfmoord dryft.

123) Toen ik in den tekst dit nummer invulde, was m'n voornemen een karakterkundige analyse te beproeven van de wyze waarop myn streven door m'n landgenooten is opgenomen. De *toon* echter waarop dezer dagen sommige publicisten my aanvielen, en het *terrein* waarop zy trachtten den stryd overtebrengen, weerhoudt me. Voor 't oogenblik bepaal ik my te dien aanzien tot verwyzing naar de nummers 632, vlgg. myner Ideen.

124) *Tikar:* matje. Het gebruik van fyn gevlochten matten op de bedmatrassen, is in Indie vry algemeen, en wordt, omdat ze koel blyven, voor gezond gehouden. Het vervaardigen van die matten en ander vlechtwerk is 'n niet onbelangrijke industrie, waarin vooral de *Makassaren* uitmunten.

125) *Pukul ampat:* vier uur. Dit is de naam van 'n bloempje dat 's namiddags op dat uur zich opent, en tegen den morgenstond zich weer sluit. Dat *pukul* (= slaan, slag. Hier: klokslag) moet worden uitgesproken met de hollandsche *oe*-klank spreekt vanzelf.

126) *Saudien* of *Soedien* voor: *Si-Oedien:* een zeer dikwyls voorkomende maleische naam. *Oedien*, *Oedin* ('t arabische *Eddin*) is waarschynlyk verwant met gelyksoortige noordsche benamingen in Europa. Over 't zeer algemeene praefix *si* ware veel te zeggen, meer dan me thans de ruimte toelaat.

127) De gewone lezer houdt dit voor 'n fiktie. Welnu, ook hier schreef ik de waarheid. De kommandant Duclari zag, des morgens by 't baden, een lyk de rivier afdryven, en hy herkende den man die in zyn tegenwoordig-

heid des avends tevoren zich by den adsitent-resident had aangemeld met 'n klachte. De heer Carolus had hem doen gelasten den volgenden dag op 't bureau te komen. Maar...er werd zorg gedragen dat-i *niet* terugkwam! Geheel afgescheiden van Duclari's getuigenis, was 't Havelaar bekend dat dit de gewoonte was, *en dit wist ieder in 't Lebaksche*, de Resident Brest van Kempen zoo goed als elk ander.

128) *De wyze waarop* Havelaar *te handelen had.* In de eerste plaats was hy gebonden aan *eed* en *instruktie*, twee faktoren die hem volkomen denzelfden weg aanwezen als zyn karakter en de menschelykheid. Maar... hy zou te doen krygen met den nergens beschreven „geest des gouvernements" waarvan z'n onmiddellyke chef de zeer onderdanige dienaar was. Die „geest" wilde — niet dat er *Recht* geschiedde, maar slechts — *dat de uiterlyke toestand rustig bleef.* Ieder had het oog op *eigen* welstand alleen, op bevordering, op pensioen. Hoeveel Javanen men om dat doel te bereiken, straffeloos moest laten uitplunderen en vermoorden, deed niet tot de zaak. Zóó de Slymeringen, zóó de van Twisten! En dit keurt de Natie goed. Wel verre van 't Havelaar dank te wyten dat-i zich opofferde om aan dien onzedelyken toestand 'n eind te maken, gaat de onbeschaamdheid zóóver dat men thans begint hem z'n onbaatzuchtigheid aanterekenen als *vergryp.* Hy had — als de anderen dus? — eerst z'n tyd moeten uitdienen om pensioen te krygen! M. a. w. hy had moeten deelnemen aan de schelmery, om ten-slotte z'n onwaardig leven te eindigen als kollega van Van Twist! Hoe onbeschaamd ook deze stelling wezen moge, ze heeft de verdienste van oprechtheid, of van brutale openheid althans. Wie ze verkondigt, is voorzeker 'n slecht wezen, maar...'t deert hem niet dat men 't weet. *A la bonne heure*, zeer godgeleerde doctor Van Vloten!

Minder bevalt my de huichelary van de velen die Havelaars handelwyze subliem vinden, o ja, maar geen hand uitsteken voor de zaak die hy verdedigt. Men behoorde den moed te hebben zyner gewetenloosheid.

129) Men zie hierover in de *Minnebrieven:* Vraagpunten aan den kontroleur, § 18.

130) Als boven, § 11.

131) *Beginselen van bestuur die ten-laatste zullen zegevieren.* Ik erken dat dit er tot-nog-toe weinig naar gelykt. Het sprookje dat er na 1860 in Indie zooveel zou verbeterd zyn, behandelde ik reeds op blz. 344. Wat — onder veel andere redenen — alle verbetering in den weg staat, is onze Kieswet. Het bederf in den Staat (IDEE 286) *dat thans allerwege erkend wordt*, is niet te genezen voor we van dat immoreel en onpraktisch thorbeckiaansch vod verlost zyn. Geheel afgezien van de *indische zaken*, is deze waarheid ook op Nederland zelf van volle toepassing.

misl
't h

1
res
eig
va

wil hiervan, het aannemen van geschenken afkeur — gelyk uit het aanhalen Oostersche vertelling op blz. 212 voldoende blykt — doet nu niet tot aak. M'n bedoeling is de huichelary van den Landvoogd in 't licht te en, die aan zulke kleinigheden z'n deugd verspilde, en onverschillig ag dat de aan *zyn* zorg toevertrouwde inlanders uitgeplunderd en verrd werden. Het was dezelfde Van Twist, die de *door hemzelf* afgeafte wyze van werving voor 't indisch leger weer invoerde! De brave n meende dat zy *„den toets der zedelykheid niet kon doorstaan."* Heel st! Onnoozele javaansche jongens werden *van Regeeringswege* door ondercieren, met behulp van *dobbelspel en... hoeren* in 't net gelokt. Zeker, er, dat kan inderdaad den „toets der zedelykheid" niet doorstaan! Maar l kon 't den „toets der zedelykheid" van den godvruchtigen Van Twist orstaan, *deze wyze van werving weer intevoeren* *) en die man is in Nederland geacht." Zal 't niet by zulke toetsverhoudingen weldra 'n eer worden, uchthuisboef te zyn?

134) De naam *Saïdjah* is met 'n kleine letterverzetting ontleend aan den „Staat van gestolen buffels" in de *Minnebrieven*. Daarin vindt men ook de namen der dorpen *Badoer* en *Tjipoeroet*.

135) Myn berekening van wat er in Indie verloren gaat onder de Regeering van één Gouverneur-generaal „die z'n plicht niet doet" is — als gewoonlyk, we kennen dat! — *overdreven* genoemd. Weinigen hebben besef van de kracht der vermenigvuldiging. Ook Droogstoppel stond verbaasd toen-i over dit onderwerp iets aantrof in Sjaalman's pak. Ik vraag aan hen die zich zoo makkelyk van de zaak afmaken: *hoe hoog dan* volgens hun meening *'t bedrag is, waarop één gouverneur-generaal van de soort der* Van Twisten — en hy was de ergste niet! — *aan de Natie te staan komt?*

136) *Orang Goenong:* bergbewoner, doch op Java zeer speciaal de bewoner der bergen in den westhoek. 't Woord *aliforoe*, *alifoeroe*, *harifoeroe* (alfoer) heeft in den noordhoek van *Celebes*, in den geheelen *moluksche* Archipel, en op *Nieuw-Guinee*, dezelfde beteekenis, of althans die van *bewoner der binnenlanden*. 't Is dus eigenlyk geen volks- of stamnaam, gelyk door sommigen gemeend wordt, maar wordt — evenals 't woord *Nederlander* — dikwyls als zoodanig gebruikt.

137) Uit gebrek aan ruimte, en tevens omdat de hier behandelde zaak in nauw verband staat met de meerendeels zoo onjuiste begrippen over *bevoegd-*

*) Voor den tienden maal sommeer ik den *„Oud-officier van 't Indisch leger"* die in de N. Rott. Cour. deze bewering 'n „onwaarheid noemde", z'n laster intetrekken. Zie overigens een der Noten op Idee 534.

***heid in 't algemeen*, wil ik hier over dit onderwerp niet verder uitweiden. Ik verwys naar den laatsten druk der „*Specialiteiten*." (Delft, by Waltman.)**

188) ***Kendang:*** omheining van ruw paalwerk.

189) **Frits had allerlei vragen gedaan, zegt Droogstoppel. Van die vragen kwamen er in 't Hs. 'n paar voor, maar de heer V. Lennep heeft gemeend ze te moeten supprimeeren. Waarom? Toch niet omdat de Wawelaars verlegen zitten met het antwoord? 't Komiekste is dat V. L. zelf, hier hofmakende aan 't bekrompenst bygeloof, dikwyls met de bybelsche vertellingen den spot dreef. Hy hield van Voltaire meer dan ik, en was zeer in z'n schik als men hem zeide dat-i op dien oppervlakkigen denker geleek, wat in z'n laatste levensjaren werkelyk 't geval was.** Dat hy, in-weerwil van deze geestesrichting, toch geen vryheid voelde Frits te laten vragen: „*vanwaar toch Noach z'n ysbeeren voor de Ark gehaald had?*" e. d. bewyst, dunkt me, de gegrondheid myner opmerking in de noot op blz. 357. Z'n orthodoxe vrindjes te Amsterdam mochten niet gekrenkt worden in hun keukenmeidengeloof. Gelukkig dat het aantal ongerymdheden in den bybel zoo groot is, dat niemand verlegen hoeft te staan om de hier gesupprimeerde „neuswyzigheden" van Frits met *beliebige* uitbreiding aantevullen.

140) *Sluis* in-plaats van *steenen brug*, is werkelyk 'n eigenaardigheid in 't amsterdamsch. Van dien aard hoort men er velen, daar zoowel als elders. De woorden, *gracht* en *wal*, byv., worden dikwyls verwisseld. Men woont *op* de gracht, en werpt iets *in* den wal. Opmerkelyk is in de laatste spreekwys het onbewust terugkeeren tot de oorspronkelyke beteekenis van 't woord, daar *wal* een der zeer vele klanken is, waarmee men 't begrip: *water* aanduidde. (*wal*visch, nar*wal*, *wal*rus = walros: zeepaard.) Op analogische wys veranderde het woord *dyk* van beteekenis, en misschien ook: *dam*. Zoo ook, maar in omgekeerde richting, de woorden *tuin* en *gaarde*. Gedurende den loop der eeuwen verwisselde men telkens de benamingen van 't *contenant* en 't *contenu*. Dat nu, om weertekeeren tot Droogstoppels amsterdamismus, 't woord *sluis* oorspronkelyk niet uitsluitend de beteekenis had van *waterkeering*, ligt in de rede. Het is van den met zooveel nakroost gezegenden wortel *kl* of *sl*, die eerst het begrip *roepen*, daarna dat van *sluiten* en *heerschap* uitdrukte. Zie hierover eenige opmerkingen in den Vn bundel Ideen, waar evenwel de stof op verre na niet uitgeput is. De vruchtbaarheid der Israelieten haalt niet by den rykdom aan kroost van de klanken *kl* (*sl*) of *lk* (*ls*). Ik meen ten-slotte dat het ware woord voor *sluis* in den zin van waterkeering, is: *zyl* of *ziel*, doch daarvan kon ik tot-nog-toe de etymologie niet opsporen.

(1881). *Zyl (zl)* zal wel van denzelfden wortel stammen.

141) Ik geef hier by-een de verklaring van eenige maleische woorden, idiotismen en eigenaardigheden, die in de epizode van Saïdjah voorkomen.

Lombong: bergplaats voor ryst en padie. Meestal is ze buiten 't huis tegen een der wanden aangebouwd.

Kris, 't *volksthümliche* wapen van den Javaan, dat als zoodanig by z'n volslagen kleeding behoort, gelyk by ons in vroeger tyd de degen. Het is 'n slangvormige platte dolk, met zeer kleinen greep. Gewoonlyk zyn de krissen van reepen week yzer in-eengesmeed — damastwerk alzoo? — en daarna met behulp van buffelhoeven gestaald. Ze werden voor roest bewaard door 'n inwryving met *djerook* ('n citroensoort) met *arsenicum*, dat aan 't yzer 'n eigenaardig doffe tint geeft. Het bygeloof beweert dat men, 'n kris willende bezien, die *geheel-en-al* uit de schede moet halen. Wie 't slechts gedeeltelyk doet, stelt zich bloot aan groot ongeluk. Over betooverde krissen, e. d. zyn tallooze vertellingen in omloop.

Poesaka: erfstuk, hier — gelyk dikwyls — in pieuzen zin genomen.

Sawah: door kunstmatige bewatering toebereid rystveld, in tegenstelling van *glaga's* en *tipars*, rystaanplantingen die wat de bevochtiging aangaat, rechtstreeks van den regen afhangen.

Klamboe-haken. *Klamboe* is gordyn. In de platte, zeer breede haken waarmee ze worden opgehouden, heerscht eenige weelde. Ook by den minstwelvarende zyn ze toch gewoonlyk van messing.

Patjol: 't werktuig dat de Javaan als spade gebruikt. Het blad zit, als 't yzer van 'n houweel, loodrecht op den houten steel. Er wordt dus mee *gehouwen*, niet *gespit*, 'n eigenaardigheid die misschien hieruit voortvloeit, dat de inlander blootvoets gaat.

Oeser-oeseran: 't Woord wordt in den tekst verklaard. Vermeende byzonderheden in den loop van zulke haarkringen, vooral wanneer ze zich vertoonen op den kruin van 'n kind, leveren stof tot allerlei voorspellingen. Zie, byv. blz. 121.

Penghoeloe: priester.

Ontong: geluk, voordeel.

Galangans: smalle dykjes die 't water op de *sawahs* houden.

Allang-allang: riet, reuzen- of *prairie*-gras. Het is vaak zoo hoog dat 'n man te paard er zich in verbergen kan. De benaming op *Sumatra* is *riemboe*, wat daar ook *wildernis in 't algemeen* beteekent.

Sarong. Batik. Kapala. De *sarong* is 't eigenaardig kleedingstuk der Javanen, mannen en vrouwen beide. Het is een van *kapok* geweven lap, welks einden aan elkander genaaid worden. Het gebruik van zyde is uitzondering. Een dezer einden heet *kapala*, d. i. *hoofd*, en is beschilderd met 'n breeden rand, gemeenlyk uit tegen elkander inloopende driehoeken bestaande. Dit „schilderen" heet *batik*, en geschiedt uit de hand. Het weefsel wordt te-dien-einde op 'n raam gespannen, en de verf is in 'n werktuigje van blik dat — zeer verkleind — den vorm heeft van 'n trekpot of antiek

lampje. *Sarongs* zonder *kapala*, en welker einden niet aan-eengenaaid zyn, heeten *slendangs*. Men draagt deze kleedingstukken om de heupen, en de mannen schorten ze meer of min, ja soms geheel-en-al, op. Ook wordt de *slendang* dikwyls geheel tot gordel saamgerold, in welk geval de mannen een broek dragen, zeer tegen de eigenlyke javaansche gewoonte, 'twelk meer en meer de overhand neemt by de Javanen die veel met Europeërs in aanraking komen. Als 'n byzonderheid mag opgemerkt worden, dat het gebruik van broeken onder de *sarong*, door *vrouwen*, alleen in den Noordhoek van Sumatra voorkomt. Ik althans heb deze gewoonte slechts daar aangetroffen. Ze is van atjineschen oorsprong, waarom dan ook die kleedingstukken den naam dragen van *serewah atjeh:* atjinesche broek. Het vervaardigen daarvan is een der voornaamste industrien in de rykjes waarmee we nu in oorlog zyn.

Wat overigens de *sarongs* en *slendangs* aangaat, sedert 'n dertigtal jaren leggen zich europesche fabrikanten toe op 't namaken van 't javaansche *batik*, en er worden dan ook jaarlyks voor millioenen in dat artikel omgezet. Toch wordt het dragen van 'n *gedrukten kain* (*kahin:* kleed, de generische naam voor al zulke kleedingstukken) steeds voor 'n blyk van armoed of althans van geringer welvaart gehouden.

Mata-glap. Amokh. 't Woord (*matah-glap* = verdonkerd oog) duidt den toestand aan van iemand die in razerny alles wat hy ontmoet neervelt, tot hyzelf verslagen wordt. Ik noemde 't ergens 'n „zelfmoord in gezelschap" en weet er nog altyd geen beter naam voor. De ongelukkige die door deze woede wordt aangetast, kent vriend noch vyand. Oorzaken zyn gewoonlyk òf minnenyd, òf lang opgekropte wrevel over mishandeling. De Javaan is, als de meeste andere Inlanders, uit den aard zachtmoedig en inschikkelyk. Al te diep gegriefd, of *te* lang verongelykt, berst z'n woede in *amokh* uit. Dat evenwel ook de *amfioen* (opium) hierby 'n rol speelt — 'tzy als oorzaak der kwaal, 'tzy als opwekkend hulpmiddel tot het botvieren van de woede — spreekt vanzelf.

Atap: 'n soort van waterpalm welks bladen tot dekking van geringe huizen gebruikt worden.

Bendie: chais, tilbury.

Djati. Ketapan. Twee soorten van groote boomen. De eerste levert 'n zeer duurzaam hout. Waarom botanici hem den naam van *quercus indica* gegeven hebben weet ik niet, daar hy geenszins met onzen eik overeenkomt. „*Kajatenhout*" is pleonastische verbastering van *kajoe-djati* = *djatihout*.

Melati. Een klein wit bloempje met sterken jasmyngeur. Het speelt, als by ons de roos, 'n groote rol in balladen, sagen en legenden.

Rystblok. Zware houten trog waarin de *padie* door stampen ontdaan wordt van den bolster. Dat stampen heet — klanknabootsing alweer! — *toemboek*.

Toedoeng, zie Noot 31. De bepaling van 't uur, naar den schaduw die *Saïdjah's toedoeng* teekende op zyn gelaat, is 'n indiïsmus.

Lalayang: vlieger. Op Java vermaken zich niet uitsluitend kinderen met dit speeltuig. Het heeft geen staart, en beschryft allerlei slingeringen die door vieren, inhalen en rukken eenigszins bestuurd worden door de persoon die de koord houdt. Het doel van 't spel is, de koord van den vlieger der tegenspelers in de lucht te ontmoeten en aftesnyden. Uit de pogingen die hiertoe worden aangewend, ontstaat als 't ware een gevecht dat zeer vermakelyk is om aantezien, en de toeschouwers opwekt tot levendige deelneming. De door Saïdjah veronderstelde mogelykheid dat „de kleine Djamien" zou getricheerd hebben, is, wat de daartoe vereischte handigheid in 't werpen aangaat, 'n indiïsmus.

Zout maken aan de zuidkust. Zie Noot 71.

Grooten mond hebben, en: *vuur dooden*, zyn malayismen.

Klaagvrouwen. By 't sterven van 'n Javaan wordt vreeselyk misbaar gemaakt, niet — zooals vroeger ten-onzent — door bezoldigde *huilebalgen*, maar door verwanten, kennissen en buren.

Spaansche matten: zuid-amerikaansche *dollars*, waarschynlyk dus genoemd omdat in vroeger tyd het zeer omslachtige spaansche wapen aan matwerk deed denken. Die waarop twee kolommen staan, de zoogenaamde *pilaarmatten*, worden voor de besten gehouden, en gelden zooveel als onze oude *zeeuwsche* ryksdaalders, die misschien, wat gewicht en gehalte aangaat, aanvankelyk naar spaansch model geslagen werden. De „spaansche mat" — nu veelal van mexikaanschen muntslag — heet in ons Indie *„ringgit"* en blyft nog steeds 'n zeer gewild betaalmiddel, omdat de chinezen, die veel munt uitvoeren en in China versmelten, het zilvergehalte op hoogen prys stellen.

Kamoening: fyn geel gevlamd hout, dat slechts door den wortel van 't aldus genaamde kleine boompje geleverd wordt, en dus nooit groot van stuk wezen kan. Het is zeer duur.

Ikat-pendieng. Pendieng is de buikband zelf. *Ikat:* gemeenzame verkorting in slecht maleisch van *pengikatan*, de agraaf daarvan.

Pagger (ten-rechte *pagar*) beteekent *heg. Pagger* is een van de vele maleische woorden, die — evenals *pikelen:* dragen, *mandiën:* baden, *soessah:* moeite, verdriet — burgerrecht verkregen in 't hollandsch der Europeanen in Indie.

Soesoehoenan van Solo: de Keizer van *Soerakarta.* Hy geeft in z'n officieele korrespondentie, aan den gouverneur-generaal, o. a. den titel van „grootvader."

Kondeh...gevangen in eigen strik. Zie hierover noot 33. In de engelsche vertaling van den *Havelaar*, heeft m'n beste Nahuys, zonder erg gemeend in deze beschryving iets te mogen veranderen. Hy laat Adinda's haren samenhouden door 'n lint, wat zeer onjavaansch is. Deze blunder heeft my in den edinburgschen *Scotsman* 'n vinnige berisping op den hals gehaald van 'n hollandschen korrespondent — toevallig 'n gewezen theekontraktant-tokohouder en...rystopkooper, dat is: woekeraar van de ergste soort, 'n ware javanenbloedzuiger — die daaruit betoogt dat ik niet het minste ver-

stand heb van indische politiek en dat de inlander 't heel goed heeft.

Pontianak: spook dat zich in boomen ophoudt, en zeer gebeten is op vrouwen, vooral zwangere. Ik weet niet of er verband bestaat tusschen deze beteekenis van 't woord, en de naam der nederlandsche vestiging op Borneo's Westkust.

Oog van den dag voor zon: *malayismus.*

Pelitah: lampje.

Rottan of *Rotan:* spaansch riet, rotting.

Badjing: javasche eekhorn. Dit beestje kwam me altyd kleiner voor dan z'n europesche soortgenoot. Het laat zich gemakkelyk tam maken.

Buikje voor maag: *malayismus.*

Rottingstraf. Onder den indruk van den *Havelaar* is deze straf afgeschaft, wat ik als 'n fout beschouw. Ook hier bevond men zich, als gewoonlyk, *à côté de la question.* Indien er voor kleine delikten gestraft worden *moet*, is rottingstraf doeltreffender, zedelyker, en vooral... *menschlievender*, dan 't opsluiten in 'n gevangenis of de ten-arbeidstelling aan publieke werken. Zie over dit laatste, blz. 213. Het doet me leed, hier geen ruimte te hebben deze zaak breeder te behandelen, gelyk eerst m'n voornemen was. Ik bepaal me tot de verklaring dat de afschaffing der rottingstraf naar aanleiding van den *Havelaar*, in-verband met het *opzettelyk verwaarloozen der hoofdstrekking van dat werk*, 'n escobarsche huichelary is. De Natie heeft zich alweer dat zand in de oogen laten strooien. Het weder invoeren van de rottingstraf in Indiën is *in 't belang van den Javaan* dringend noodzakelyk.

Boaja: kaaiman, 'n krokodillensoort. Dat offeren geschiedt door 's avends wat ryst en andere spys in 'n bamboezen korfjen of bakje dat van 'n lichtje voorzien is, met den stroom te laten afdryven. Als er wat veel op de rivieren geofferd wordt, leveren die zachtkens voortschuivende vuurpunten 'n aardig gezicht op.

142) Ik verneem dat men thans bezig is, ook elders dan in *Bantam* „persoonlyk grondeigendom" intevoeren. De zaak is van hoog belang, doch zal waarschynlyk schipbreuk lyden op de moeielykheid om de *gemeenschappelyke* bewatering van rystvelden te regelen. Ik erken op dit oogenblik niet te weten hoe dit in 't Bantamsche geschiedt. Behalve deze zaak, die voor Java levenskwestie is, zullen er maatregelen dienen genomen te worden om den *onmondigen Javaan* te beschermen tegen den „handelsgeest" van zekere industrieelen. Wanneer bedoelde maatregel de strekking heeft om den inlander z'n grond te laten afkwanselen door den eersten den besten fortuinzoeker, ben ik er *tegen!*

143) In 't handschrift had ik de fout begaan, hier uitdrukkelyk te verzekeren dat het nu volgend voorbeeld van trouw eens buffels aan z'n jongen

meester „niet verdicht" was. De heer Veth maakte daarop in den *Gids* van Augustus 1860 'n aanmerking die volkomen gegrond was, en daarom laat ik nu die verzekering *in den tekst* weg. Doch 't zy me vergund haar in deze *Noten* te herhalen. Ik bezit het *Tydschrift van Nederl. Indie* niet, maar beroep my op zeker daarin opgenomen *officieel* relaas van de zaak. Wie lust heeft het optezoeken, wordt naar zeer oude nummers verwezen, *ik meen* zelfs uit de dagen toen dat tydschrift nog te Batavia uitkwam, dus vóór '48.

144) Er worden inderdaad te *Tangerang* zeer fyne strohoeden gevlochten, die aan de *manilla*-hoeden in buigzaamheid en sterkte weinig toegeven. Waarom wordt die industrie niet 'n beetjen aangemoedigd? Wie bewerken kon dat het te Parys *mode* werd *un chapeau Tangerang* te dragen, zou groote sommen gelds naar Java lokken. Doch er zyn *zeer veel* artikelen van die soort in Indie, en daaronder van veel grooter belang, waarvoor de europesche markt gesloten blyft omdat de Regeering op alle krachten beslag legt ten-behoeve van z'n kruieniers-affaire. Even als die andere Droogstoppel kent en waardeert ze niets dan z'n koffi. En...suiker, 't is waar ook!

145) Zie over dit lied van Saïdjah, 't begin van Noot 6. Onder de korrektie (1875) vernam ik dat de heer Wiersma, zendeling in de *Minahassa*, de *Saïdjah*-epizode in 't maleisch heeft overgezet. Het doet me leed nooit 'n exemplaar van die vertaling onder de oogen gekregen te hebben. Zeer in 't byzonder had ik zoo gaarne *dat* lied in 't maleisch weergezien. Het myne begon: *liatlah badjing tjari penghidoepan*, enz. Dit herinner ik my, maar van 't vervolg niet veel meer.

146) *En „dus" in brand stond.* Om deze uitdrukking te rechtvaardigen, beroep ik me op de toelichtingen in Ideen 304 en 1066.

147) De aangehaalde regels zyn van Tollens. Hy sluit daarmee z'n tamelyk apokriefe vertelling: *Dirk Willemsz van Asperen.*

148) Met verwyzing naar Noot 104, vraag ik alweder of de beschuldiging van „overdryving" tegen my mag worden ingebracht? Indien *hierin* m'n fout lag, zou ze, dunkt me, by-voorkeur zich geopenbaard hebben in 't slot der geschiedenis van Saïdjah. De stof ontbrak waarlyk niet!

149) Nooit gaf iemand blyk van begeerte om bewysstukken als de hier bedoelde intezien.

150) De minister Fransen van de Putte heeft in de Kamer beloofd *„dat geschiedenissen als die van* Saïdjah *niet meer zouden plaats hebben."* Maar nooit bleek er dat er iets *gedaan* werd om dit doel te be-

reiken. Integendeel, hy, waarlyk niet minder dan z'n vele voorgangers en opvolgers, stond altyd alle verbetering in den weg door de Natie bezig te houden met byzaken.

151) Ik meen te kunnen *bewyzen* dat het aantal vergiftigingen — ook in Europa — schrikbarend groot is, doch bewaar dit treurig betoog voor 'n andere plaats. Wat het in den tekst behandeld voorval aangaat, de officier van gezondheid Bensen heeft kort na 't verschynen van den *Havelaar*, in de N. Rotterdamsche Courant meegedeeld dat de heer Carolus na z'n tehuiskomst van *Parang-koedjang* niet „weinige uren" had geleefd, maar nog — ik meen — *twee dagen*. Ik neem deze getuigenis van den heer Bensen, dien ik voor 'n achtenswaardig man houd, onvoorwaardelyk aan, en erken alzoo dat òf de weduwe zich vergist heeft, òf dat ik haar verkeerd had verstaan, òf dat in 1859 toen ik den *Havelaar* schreef, m'n geheugen my bedroog. De terechtwyzing van den heer Bensen is my te meer welkom:

1°) omdat hy, *deze* aanmerking makende op 'n zaak van ondergeschikt belang, stilzwygend de juistheid staaft van m'n opgaven omtrent de *hoofdzaken in 't algemeen*.

2°) omdat hy, in 'n stuk dat blykbaar bestemd is de door my behandelde voorvallen aan de stipte waarheid te toetsen, niet terugkomt op 't leverabcès *in 't byzonder*.

Indien ooit 'n démenti op z'n plaats ware, zou 't *hier* geweest zyn!

152) Het is my onbekend of 't lyk myns voorgangers is opgegraven tydens het in 1860 door den G. G. Pahud ingesteld onderzoek. Wel weet ik dat by die gelegenheid het Distriktshoofd van *Parang-Koedjang* ontslagen werd. De Regent werd gestraft met kwytschelding van genoten voorschot en — naar my werd meegedeeld, doch zeker ben ik hiervan niet — met traktementsverhooging.

153) Ik had alzoo my bezig gehouden met het nakomen der verplichting die my door eed en instruktie uitdrukkelyk waren voorgeschreven.

154) *Pantjens en Kemits:* onbezoldigd wacht- en dienstvolk. *Poendoetan:* levensmiddelen en andere artikelen die geheven worden zonder betaling. Dit is 'n ware indische kanker, en Tamerlan (blz. 212) schynt het geweten te hebben. Maar onze Regeering weet het nog altyd niet! Wat, byv. een zoogenaamde inspektiereis van 'n Gouverneur-generaal kost — *zoogenaamd*, want de man wordt by den neus geleid! — loopt in 't ongelooflyke. Juist dezer dagen gewerd my uit Engeland 'n courant waarin dit ontwerp behandeld wordt naar aanleiding der voorgenomen reis van den

Prins van Wales naar Bengalen. Daar my de ruimte ontbreekt om dat artikel overtenemen, zend ik 't aan de Samarangsche *Locomotief*, in welk blad het door den belangstellenden lezer kan worden opgezocht.

155) Zie § 11 der „Vraagpunten aan den kontroleur" in de *Minnebrieven*.

156) *Poessing:* duizelig, verward, radeloos. Den hier bedoelden getuige kan ik nog altyd produceeren.

157) Zie over 't woord *kaka-toea* de Noot by Idee 438.

158) De op inlandsche Hoofden uitgeoefende moreele dwang om by 't vertrek van 'n hoofdambtenaar, fabelachtig hooge pryzen te besteden voor sommige stukken uit z'n inboedel, is ergerlyk. En...ze moeten wel! Zou anders de vervanger niet meenen dat ze niets over hadden voor hun Resident? Dat ten-slotte die vrygevigheid alweer betaald wordt door den geringen man, spreekt vanzelf. Tot m'n groote verbazing heb ik onlangs 't hoog bedrag dat er besteed was voor den inboedel van den heer Loudon, zien aanvoeren als 'n bewys van z'n verdiensten, Me dunkt dat hy, die dan toch moet geweten hebben hoe zulk „opjagen" in z'n werk gaat, verplicht ware geweest dat misbruik door 'n uitdrukkelyke waarschuwing te voorkomen. Dit heb *ik* gedaan, doodarm toch, toen ik *Lebak* verliet, gelyk ik nog altyd door getuigen staven kan.

159) Ik zeide in Noot 50 dat sommigen zekere uitdrukkingen in dit werk beter begrepen dan de gewone lezer, en dat zich onder dezulken de vinnigste vervolgers van Havelaar bevonden. Dit is van volkomen toepassing op dezen kleinen trek in den tekst, waar ik den vinger schyn gelegd te hebben op de...zonderlinge verlenging der theekontrakten in 1845. Dat de hier bedoelde persoon 't Nederlandsche Volk te reprezenteeren kreeg, spreekt alweer vanzelf. Onze theeman — tevens rystopkooper, enz. (zie de Noot by 't woord *Kondeh*, op blz. 389) praatte in de Kamer heel aardig mee over Staathuishoudkunde, Volksbelang, Menschenrecht, Indische toestanden, enz. enz.

160) Vgl. blz. 87 onderaan.

161) Zie § 11 van de „Vraagpunten aan den kontroleur" in de *Minnebrieven*.

162) *Als boven* § 18.

163) Het vergiftigen van den heer Carolus.

164) Term van den ambtsteed.

165) „En — had ik er by kunnen zeggen — ook *my* te vermoorden." De vrees overigens dat de *Resident zelf* den *Adhipatti* 'n wenk geven zou „om zich te dekken" teekent de pozitie. En de Resident voelde zich niet opgewekt, tegen die vrees, als tegen 'n lasterlyke veronderstelling, te protesteeren. In-plaats hiervan bewees hy door z'n handelingen (bladzz. 312 en 319) dat Havelaar maar al te juist had ingezien wat hem te wachten stond van 'n chef die toch even als hy gezworen had den inlander tegen de hebzucht zyner Hoofden te beschermen.

166) Opmerkelyk alweer dat de resident Brest van Kempen al zulke uitdrukkingen liet voorbygaan zonder *protest*, en zelfs zonder *verzoek om toelichting*. Uit z'n zwygen blykt dat-i de assertien van Havelaar volkomen begreep, 't geen bewyst dat ik den algemeenen toestand naar waarheid geschetst heb. Had niet ook hier, byv. de resident moeten vragen: *wat bedoelt ge met dien* „geest" *der Oost-Indische ambtenaren?*

167) Opmerking als in Noot 165.

168) „Lichtvaardigheid" en „voorbarigheid" zyn voorzeker aftekeuren en strafbaar, vooral in zulke gewichtige omstandigheden. In-zoo-verre is er dus op *Havelaars* loyaal aanbod geen aanmerking te maken. Wanneer men evenwel daarin de stelling mocht zoeken, dat 'n ambtenaar die *krachtens z'n instruktie* aanklaagt van misdryf, terstond persoonlyk aansprakelyk zou wezen voor de *gegrondheid zyner beschuldiging*, moeten we erkennen dat *Havelaar* hier meer heeft toegegeven dan-i verplicht was. Welk Officier van Justitie zou op zùlke voorwaarden 't publiek ministerie willen waarnemen? Doch *Havelaar* was te zeker van z'n zaak om de minste achterdeur open te houden.

169) „Onderzoek, rapport en voorstel." Wel te verstaan: alles binnen den grens myner instruktie, en *uit kracht van* die instruktie.

170) Eerst jaren daarna is dat onderzoek werkelyk geschied, en de Regeering was genoodzaakt te erkennen dat *Havelaar* de waarheid had gezegd. Zie den *Gids* van Augustus 1860, waar de hoogleeraar Veth, na uitvoerige behandeling der Havelaarszaak, het volgende zegt:

> *Sedert heeft* Havelaar *met de zijnen gebrek geleden, hij is het voorwerp geworden van den smaad der Droogstoppels — want de Droogstoppels in Nederland maken altijd gemeene zaak met de Slijmeringen in Indie — hij is geworden* Multatuli, *niet alleen in aangenomen naam, maar inderdaad.*

En wat bewijst nu het feit, dat, na zijn ontslag, werkelijk een onderzoek in het Regentschap Lebak plaats had, dat de Regent eene scherpe vermaning ontving, en eenige mindere Hoofden werden afgezet?

Primo: *de waarheid van het spreekwoord dat de kleine dieven gehangen worden, terwijl men de groote laat loopen.*

Secundo: *dat de zaak te veel ruchtbaarheid had verkregen, om nu nog gesmoord te worden.*

Tertio: *dat de knevelarij in Lebak al zeer erg moet geweest zijn, wanneer zelfs een Resident die zoo gaarne schipperde, en zoo ongaarne een Inlandsch Hoofd vervolgde, constateeren moest dat er werkelijk reden tot klagen bestond, en bij gevolg:*

Quarto: *dat* Havelaar *volkomen gelijk had.*"

Aldus Professor Veth. Niemand evenwel schynt op de gedachte gekomen te zyn dat men dan ook dien Havelaar eenige voldoening schuldig was. Ook niet dat de hem ten-deel gevallen rechtsweigering allernadeeligst werken moest op den toestand der inlandsche bevolking. Van welk besturend ambtenaar in de binnenlanden is plichtsvervulling te verwachten, nadat er zoo duidelyk bleek dat de Natie evenzeer als de Regeering party trekt voor de ellendelingen die 't mishandelen van den Javaan oogluikend toelaten?

171) Zie blz. 319.

172) Het had aan my gestaan de Bevolking opteruien. In-plaats daarvan handhaafde ik de eer van de nederlandsche regeering zoo goed ik kon, en de resident vertrouwde hierop.

173) Dat m'n voorganger vergiftigd is geworden, werd door niemand in Lebak betwyfeld. Waarom liet de heer Pahud zyn lyk niet opgraven?

174) Ik bezit die verklaring nog. Niemand vond het ooit de moeite waard daarvan inzage te verzoeken.

175) *Tontong (tontom, tamtam)* is 'n groot hangend uitgehold houten blok waarop men de uren slaat. De naam is alweer 'n *onomatopee.*

176) Deze brief van den *Adhipatti* is nog in myn bezit, en wel — nogal karakteristiek! — saamgeknepen en in stukken gescheurd, maar nog altyd volkomen leesbaar. De toeleg van dat schryven was, my in z'n knevelary te betrekken, 'tgeen gelukt zou wezen indien ik z'n voorstellen had goedgekeurd, of argeloos daarover in korrespondentie was getreden.

177) In de derde alinea van dezen brief wordt my 't vervullen van myn voorgeschreven plicht tot verwyt gemaakt door den man die in de eerste

plaats geroepen was my te berispen en zelfs te straffen, indien ik dien plicht had verzuimd. Wat vervolgens z'n ontevredenheid aangaat over de door my *„aangenomen houding tegenover den Resident van Bantam"* ze was geheel ongegrond, en de heer B. v. K. zelf betuigde my later, niet te begrypen wat daarmee kon bedoeld zyn. De bewering dat er omtrent den Regent *„steeds gunstige getuigenissen waren afgelegd"* was een onwaarheid. Herhaaldelyk was er in de conduite-staten over dat Hoofd geklaagd. De opmerking dat ik myn beschuldiging niet door *„feiten, veel minder bewyzen"* gestaafd had, klinkt zonderling in den mond van den man die geen gehoor verkoos te geven aan myn dringende bede, my in de gelegenheid te stellen myn beschuldigingen door „feiten en bewyzen te staven." Onwaar is 't dat ik geweigerd hebben zou *„volle opening te geven van wat my omtrent de handelingen van het Inlandsch Bestuur te Lebak bekend was."* Juist om tot die „volle opening" te kunnen overgaan, drong ik op 'n *vry en openlyk* onderzoek aan. Maar ik wilde voorkomen dat het weder zou uitloopen op 'n vruchteloos „aboucheeren" gelyk onder myn voorganger zoo dikwyls geschied was zonder ander gevolg dan dat de *klagers* officieel gestraft of in 't geheim mishandeld werden. *Ongeschiktheid voor 't bekleeden eener betrekking by het Binnenlandsch Bestuur"* moest wel beteekenen dat ik niet kon werken in den „geest des Gouvernements" niet in den geest der Slymeringen, niet in den geest van den verheven Duymaer van Twist. De Natie had behooren te eischen dat al die varieteiten van plichtverzakende deugnieten zich geschikt maakten om te werken „in den geest" van Havelaar. Hoe rymt vervolgens de erkentenis dat ik by de Regeering gunstig stond aangeschreven, met de laaghartige insinuatie in de Tweede-Kamer, dat hy *„over den schryver van dat boek, zooveel* — kwaads alzoo? — *zou kunnen zeggen?"* Wat de plaatsing te *Ngawi* aangaat, er bestonden nog meer redenen dan ik op blz. 326 opgaf, om die aanstelling van de hand te wyzen. Maar de in alle inlandsche zaken zoo grondig onwetende Van Twist kende die niet. Hy liep in 't kiezen voor my van die betrekking, alweer aan de leiband van de buitenzorgsche kommiezery, die er waarachtig groot belang by had dat ik niet aan 't woord kwam. Het was 'n uitgemaakte zaak dat ik te Ngawi moest „vallen." Het openbaren der kuiperytjes die hiertoe in 't werk werden gesteld, zou zeer pikant wezen, maar ik onthoud me nu daarvan omdat ik geen vryheid heb m'n bronnen te noemen. Misschien wordt dit bezwaar eenmaal opgeheven. De laatste alinea van den heerlyken kabinetsbrief beteekent alweer dat er zou moeten blyken of Havelaar bekwaam en genegen was dienst te nemen onder de vereerders van den *„geest des gouvernements."* En dit zou moeten getuigd worden door dezen of genen hoofdambtenaar van 't allooi der Slymeringen! Ieder ziet dat de onbekwaamheid van Van Twist zich niet tot inlandsche Zaken bepaalde, en dat de man ook in *„the proper study of men"* 'n brekebeen was. Men bedenke dat hy Havelaar's brieven onder de oogen had, brieven die geschre-

ven waren met de voorbedachte strekking den man wakker te schudden. Nederlanders, welk soort van wezens toch laat gy u opdringen als Landvoogden van Insulinde?

178) *Dat is de buurt is.* Ook hier alweder is van toepassing wat ik op blz. 198 zeide over 't leeren kennen van den toestand eener landstreek door 't verblyf in een nabygelegen provincie.

179) Die opvolger was de heer Pahud, 'n pronkjuweel alweer van onbeduidendheid, en dus 'n man naar 't hart van de Natie die hem vyf jaar als *Minister*, vyf jaar ook als *Gouverneur-generaal* heeft kunnen gebruiken. Gelyk er in den tekst van *deze* uitgaaf uitdrukkelyk staat, wist ik in '56 — wat thans m'n drie millioen landgenooten wel met my eens zullen wezen — *„dat er van dien man niets te wachten viel.*" Zóó is dan ook de lezing in 't Hs. van den *Havelaar*. Maar òf de heer Van Lennep zelf, òf de zetter, òf deze of gene korrektor — weet ik 't? — een van allen dan, heeft goedgevonden dien tekst te vervalschen. Men leest in vorige uitgaven: *zyn opvolger* — den opvolger namelyk van Van Twist — *ken ik niet, en ik weet niet of er van hem iets te verwachten valt.* Wat de strekking was van deze blykbaar opzettelyke verandering — 'n drukfout kan 't niet zyn — weet ik niet, maar ze komt my oneerlyk voor.

180) Een Javaannutter in Friesland — ik meen te Bolsward — onthaalde z'n Publiek op de mededeeling dat: *„die Havelaar* beneden alles, en op 'n onaangename wys uit den dienst geraakt was." Ik heb niet vernomen dat men den man de deur uitwierp. Welk *nut* het voor den Javaan heeft, dat men den man lastert die voor hem weggaf al wat-i offeren kòn, begryp ik niet. Zie daarover — in den bundel *Verspreide Stukken* — m'n brief aan die kostelyke maatschappy.

181) By 't lezen van dezen brief aan den kontroleur gelieve men in 't oog te houden dat-i geschreven werd aan den man die van al 't voorgevallene te *Lebak* getuige, en daarin ambtelyk betrokken was geweest. Ook vooral met het oog op de mededeeling die in de laatste alinea's voorkomt, geloof ik niet dat er bondiger bewys voor de waarheid der geheele strekking van m'n boek denkbaar is dan in dit dokument geleverd wordt.

182) In 'n bataviasche courant werd me verweten dat ik by den heer Brest van Kempen afstapte. Wel, ik deed dit op *zyn* uitdrukkelyk verzoek, en 't was van myn kant 'n edelmoedigheid. De man vreesde voor oproer, waartoe inderdaad reden was. Reeds te *Lebak* had ik al m'n invloed noodig om de bevolking in rust te houden, waarop dan ook in m'n laatsten brief aan den kontroleur gedoeld wordt. Het zou 'n verkeerden in-

succes — evenals m'n vriend Chresos uit de *Minnebrieven*, doch altyd *onder protest* — vertellinkjes dichten voor 'n Publiek dat niet lezen kan. Immers, indien dit niet het geval was, zou de Natie hebben aangedrongen op recht in de Havelaarszaak!

Volgens de laatste berichten uit Indiën is Lebak een woesteny. Geheele dorpen zyn uitgestorven.

NIEDER-INGELHEIM,
Augustus, 1881.

---

low